

Studia Academica Slovaca 51

Prednášky 58. letnej školy
slovenského jazyka a kultúry

2022

Univerzita Komenského v Bratislave

Redakčná rada

Prof. PhDr. Jozef Baďurík, CSc.

(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)

Prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.

(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)

Dr. Alejandro Hermida de Blas

(Universidad Complutense, Madrid)

Prof. PhDr. Jozef Mlacek, CSc.

(Bratislava)

Doc. Konstantin Vasiljevič Lifanov, DrSc.

(Moskovskij gosudarstvennyj universitet im. M. V. Lomonosova, Moskva)

Prof. Dr. Stefan Michael Newerkla

(Institut für Slawistik, Universität Wien)

Prof. PhDr. Slavomír Ondrejovič, DrSc.

(Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave)

Doc. PhDr. Jana Pekarovičová, PhD.

(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)

Prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc.

(Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach)

Prof. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD.

(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)

Prof. PhDr. Ján Zambor, CSc.

(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)

Editóri: doc. PhDr. Jana Pekarovičová, PhD.

prof. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD.

Recenzenti: prof. PhDr. Ladislav Čúzy, CSc.

prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc.

Preklad a redakcia anglických resumé: Mgr. Zuzana Dudášová, PhD.

Jazyková redakcia: Mgr. Zuzana Omar Hargašová, PhD.

Grafické spracovanie: Kristína Vozáková

Návrh obálky: © Peter Jenis

Vydala Univerzita Komenského v Bratislave, 2022

ISBN 978-80-223-5452-3

OBSAH

<i>Jana Pekarovičová – Miloslav Vojtech</i> Na úvod k 51. zväzku zborníka <i>Studia Academica Slovaca</i>	5
I.	
Polarizácia v jazyku, literatúre a v spoločnosti	
<i>Dana Baláková – Viera Kováčová – Anton Tyrol</i> Sakrálna a sekulárna v biblickej frazeológii	9
<i>Peter Darovec</i> Ironické prepisovanie nacionálneho naratívu v slovenskej literatúre konca 20. storočia	29
<i>Juraj Dolník</i> Polarita pozitivity a negativity v jazyku a komunikácii	45
<i>Anna Gálisová</i> Obraz anjela v kontraste s čertom/diablom v slovenskom jazyku a kultúre	63
<i>Jana Kesselová</i> Ako sa rodí polarita ja verzus ty v dialógu detí raného veku osvojujúcich si slovenčinu	77
<i>Michal Uhrin</i> Výber manželského partnera v nábožensky zmiešanej obci na Slovensku	95
<i>Aneta Világi</i> Politická polarizácia na Slovensku	114
<i>Miloslav Vojtech</i> Podoby vidieka a vidieckej krajiny v poézii slovenského klasicizmu v kontexte dobovej axiologickej polarizácie	129

II.

Jazyk, literatúra, dejiny a spoločnosť v reflexii aktuálneho vedeckého výskumu

Miloš Horváth

Prejavy aflexie v morfosyntaktickom podsystéme slovenčiny.....151

Martina Ivanová

Myslím, že to nikdy nebude jednoduché.

Epistemické a evidenčné markery v písaných textoch
slovenčiny ako L2164

Juraj Janto

Výskum obdobia socializmu v slovenskej etnológii.....185

Zuzana Kákošová

Pohľad do súkromia v pamiatkach staršej slovenskej literatúry.....197

Jana Pekarovičová – Jana Výškrabková

Ako rozvíjať multilingválnu a multikultúrnu kompetenciu
vo výučbe cudzieho jazyka 216

Daniela Slančová

Koncept žánru v jazykovej a sociálnej interakcii..... 234

Veronika Svoradová

Odstupňované čítanie v kontexte výučby slovenských
kultúrnych reálií 250

Peter Tollarovič

Básnická tvorba Nory Preusovej..... 261

Lujza Urbancová

Ženské priezvisko s príponou -ová/-á alebo bez nej? 271

Martin Vašš

Kultúrne centrá Slovenska v medzivojnovom období..... 284

Autori príspevkov 310

Na úvod k 51. zväzku zborníka Studia Academica Slovaca

Tradičnou a neodmysliteľnou súčasťou letnej školy slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca je rovnomenný zborník príspevkov, ktoré odznali vo forme prednášok v rámci jej vzdelávacieho programu. Predkladaný 51. zväzok nadväzuje na rozsiahlu a jedinečnú sériu publikovaných príspevkov z letnej školy a podčiarkuje akademický a vedecký rozmer tohto podujatia. Pripomeňme len, že autormi a prednášateľmi príspevkov aktuálneho 58. ročníka letnej školy sú poprední vysokoškolskí pedagógovia a vedci pôsobiaci na slovenských univerzitách. Najpočetnejšie je, tak ako po minulé roky, zastúpená naša alma mater Univerzita Komenského a jej Filozofická fakulta, ktorá je zároveň hlavnou organizátorkou letnej školy. Na príprave prednášok publikovaných v tomto zväzku participovali aj prednášatelia z Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove, z Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici a z Filozofickej fakulty Katolíckej univerzity v Ružomberku.

K náplni tohtoročného, v poradí už 51. zväzku, patria príspevky z oblasti lingvistiky a lingvodidaktiky, literárnej vedy, etnológie, histórie a politológie. Jednotlivé štúdie korešpondujú s hlavnou náplňou i zámermi letnej školy, a zároveň v syntetizujúcej alebo parciálnej podobe reflektujú aj špecifickú a aktuálnu vedeckovýskumnú problematiku jednotlivých oblastí slovakistiky.

Prvý oddiel zborníka s názvom *Polarizácia v jazyku, literatúre a v spoločnosti* korešponduje s ústrednou témou 58. ročníka letnej školy. Jednotlivé príspevky ponúkajú interdisciplinárny pohľad na fenomén polarizácie z najrozličnejších hľadísk. Viaceré štúdie reflektujú jeho rôzne podoby v jazyku a komunikácii, či už ide o vzťah pozitivitu a negativity, o polarizáciu v komunikačných situáciách z hľadiska ontogenézy reči detí raného veku alebo o polaritu vo frazeológii a ja-

zykovom obraze sveta s presahom k mytológii a teórii obraznosti. Príspevky z oblasti literárnej histórie zaradené do tejto časti sa zameriavajú na problematiku ironickej subverzie a napätia medzi tradičnými národno-sociálnymi naratívmi a ich ironicko-satirickým prepisovaním a na otázky axiologickej polarizácie v prezentáciách špecifických literárnych toposov, ako sú vidiek a vidiecka krajina. Tento blok príspevkov dopĺňa aj štúdia z etnológie venovaná vzťahu konfesionalnej otázky a uzatvárania manželských zväzkov v nábožensky zmiešaných lokalitách a štúdia z politológie, ktorá je sondou do aktuálnej problematiky politickej polarizácie na Slovensku.

Druhý oddiel zborníka nazvaný *Jazyk, literatúra, dejiny a spoločnosť v reflexii aktuálneho vedeckého výskumu* sa primárne orientuje na prezentáciu výskumných trendov v teoretickej i aplikovanej lingvistiky a lingvodidaktiky (systém a fungovanie neohybných slovných druhov, problematika tvorby ženských priezvisk v slovenčine, koncepcie žánru v jazykovej a sociálnej interakcii, výskum pragmatických markerov u študentov osvojujúcich si slovenčinu ako cudzí, resp. druhý jazyk, postupy tzv. odstupňovaného čítania a aplikácia multilingválnych a multikultúrnych aktivít vo výučbe cudzieho jazyka), v literárnej histórii a interpretácii umeleckej literatúry (prezentácia súkromia v staršej slovenskej literatúre, interpretačné sondy do tvorby menej známych autoriek), v etnológii (výskum obdobia socializmu) a v histórii (dejiny kultúrnych centier na Slovensku v medzivojnovom období). Príspevky zaradené do tohto bloku predstavujú pestrú paletu jedinečných a príťažlivých tém a metodologických prístupov k skúmanej problematike jazyka a kultúry, minulosti i aktuálnej prítomnosti Slovenska a jeho kultúrneho a umeleckého života.

Veríme, že aktuálny zborník prednášok *Studia Academica Slovaca 51* sa svojím obsahom i kvalitou editorského spracovania stane dobrým prameňom poznania a štúdia jazyka a kultúry nielen pre účastníkov 58. ročníka letnej školy, ale aj pre širokú domácu a zahraničnú slovakistickú a slavistickú verejnosť. Na záver pripomíname, že podobne ako celá séria doteraz vydaných zborníkov aj tento 51. zväzok je k dispozícii v elektronickej podobe na stránke <http://zborníky.e-slovak.sk>.

Jana Pekarovičová a Miloslav Vojtech

I. Polarizácia v jazyku, literatúre a v spoločnosti

Sakrálné a sekulárne v biblickej frazeológii

Dana Baláková – Viera Kováčová – Anton Tyrol

Abstract

The Sacral and the Secular in Biblical Phraseology

Taking examples of two phrasemes of biblical origin (phraseo-textemes “he that (who) is not with us (me) is against us (me)“, “weeping and gnashing of teeth“), the article concretely reflects aspects of the sacred and the profane, which appear in the analyzed biblical phrasemes on the semantic and formal levels. The article includes a theological-linguistic interdisciplinary viewpoint. The biblical and theological analysis of the given biblical passages offers not only an opportunity for a deeper understanding of the biblical roots of these phrasemes (in the context of the relationship between biblical phrasemes and biblical texts) but mainly, it allows to reflect the sacral dimension following from their bind with biblical texts (in our environment, specifically established as canonical texts of the Christian religion). The linguistic analysis of the usage of the given phrasemes, their realizations and formal and semantic qualities is created on the material base of an electronic database of texts collected in the Slovak National Corpus.

Keywords: Bible, biblical phrasemes, sacrum, profanum, he that (who) is not with us (me) is against us (me), weeping and gnashing of teeth

Úvod

Jozef Mlacek vo svojej monografii *Štylistické otázky náboženskej komunikácie (Úvahy o jej vymedzovaní a štylistickej členitosti)* v úvode zdôrazňuje viacrozmernú motiváciu sledovania komunikátov z náboženskej oblasti. Fakt, že texty z tejto sféry sú na jednej strane rôznoro-

dé, nehomogénne, no na strane druhej zároveň korešpondujú s prototypmi textov z iných oblastí, sú preň lákadlom sledovať náboženskú komunikáciu prizmou lingvistiky a zvlášť štylistiky. Zdôrazňujúc podtitul „úvahy“, danú problematiku skúma v rámci viacerých aspektov (opodstatnenosť vymedzenia komunikačnej sféry, špecifikácia štýlu s ohľadom na jeho vnútorné členenie, charakteristika jadrových zložiek tejto sféry atď.) – v kontexte vypovedaného k danej téme (s oporou o domáce i zahraničné lingvistické impulzy) s ambíciou o formulovanie vlastnej koncepcie.¹ Mnohé z autorových úvah či interpretácií sa stali podnetom aj pre napísanie nášho príspevku vzhľadom na tvrdenie, že východiskom pri vymedzení osobitnej náboženskej komunikačnej sféry je kľúčový pojem *sacrum*, ktorý odlišuje komunikáty do nej patriace, od komunikátov orientovaných na *profanum*,² a zároveň konštatáciu, že v súčasnosti sú zrejmé procesy ako profanácia sakrálneho na jednej strane a sakralizácia profánneho na strane druhej,³ ako aj fakt, že opozícia *sacrum* – *profanum* nie je z hľadiska komunikačných sfér nepriepustná.⁴

V príspevku sa chceme zamerať na biblicky motivovanú frazeológiu a jej uplatnenie v diferencovaných (nielen nábožensky orientovaných) textoch/sférach v komparácii jednak s pretextom – biblickým prameňom (z aspektu formálneho i sémantického), jednak v konfrontácii s jej reflexom ustaľovania či ustálenia v jazyku (aspekt lexikografický) v synchrónno-diachrónnych reláciách, s akcentom na konvergentné či naopak, divergentné používateľské tendencie na osi *sacrum* – *profanum*. V zornom poli nášho záujmu z vyššie uvedených hľadísk budú dve frazeologické jednotky – jedna frazeotextéma (*Kto nie je s nami, je proti nám*) a jedna frazeolexéma (*plač a škrípanie zubov*). Naš výber vyplýval z dlhodobejšieho pozorovania ich diferencovaného uplatňovania zo strany používateľov jazyka v ústnych i písaných komunikátoch v jednotlivých komunikačných sférach, najmä však mediálnej, vplyv

¹ MLACEK, Jozef: *Štylistické otázky náboženskej komunikácie (Úvahy o jej vymedzení a štylistickej členitosti)*. Ružomberok : Verbum, 2012, s. 9 – 12.

² Tamže, s. 68.

³ Tamže, s. 72.

⁴ Tamže, s. 75.

ktorej je na natívnych hovoriacich aktuálne najvýraznejší. V súvislosti s výberom príslušných jednotiek možno v úvode spomenúť ešte jeden aspekt vystupujúci do popredia práve vo vzťahu k ich biblickému východisku. Hoci obe frazémy sú filiačne prepojené s Bibliou, miera počítovania či uvedomovania si ich zviazanosti s biblickými textami je u používateľov slovenského jazyka diferencovaná. Zatiaľ čo v prípade frazémy *plač a škrípanie zubov* zvyknú byť jej biblické relácie používateľmi dokonca aj explicitne signalizované,⁵ v prípade frazémy *Kto nie je s nami, je proti nám* biblický pôvod jednotky je používateľom zväčša zastretý⁶. To v našom príspevku vedie nielen k precíznejšiemu výkladu ich biblického kontextu (biblický a teologický výklad), ale v prípade výrazu *plač a škrípanie zubov* i k osobitnej reflexii dvojdomosti tohto výrazu ako prostriedku dvoch diferencovaných systémov (pri aktualizácii zložky profánnosti alebo sakrálnosti), t. j. frazéma vs. sakrálny výraz. Materiálovou bázou nášho výskumu sú zdroje Slovenského národného korpusu (ďalej SNK), ktoré – ako sme predpokladali – nám umožnili zachytiť aj prípadné realizačné podoby ich uplatnenia.⁷

Kto nie je s nami, je proti nám

Prvou z našich avizovaných frazeologických jednotiek je parémia *Kto nie je s nami, je proti nám*. Treba poznamenať, že sa stala, ako je známe, ideologickým heslom v boji s triednym nepriateľom, heslom spájaným

⁵ Porov. niekoľko príkladov zo Slovenského národného korpusu: *Pozor na mieru znesiteľnosti, inak z toho bude biblický plač a škrípanie zubov*; *Často len ten príslovný biblický plač a škrípanie zubov*; *Lebo tí čo boli nacisti, boli potom komunisti a teraz sú veľkí kapitalisti a demokrati a kde ste vy zostali, to neviete ani vy sami, lebo vám zostalo iba to biblické: plač a škrípanie zubov*.

⁶ Percepcia jej zviazanosti s predchádzajúcim spoločenským režimom sa odráža v jej hodnotení ako stalinského/boľševického hesla či komunistického sloganu (podrobnejšie pozri v časti príspevku venovanej tejto frazéme).

⁷ V jednotlivých častiach príspevku pracujeme s korpusmi: prim-9.0-public-inf; prim-9.0-public-all; web-5.0. Pri uvádzaní príkladov z korpusu do ich podoby prapísne ani štylisticky nezasahujeme.

s komunistickým režimom. Aj v súčasnom lexikografickom spracovaní (SSSJ, heslo my: kto nie je/nejde s nami, je/ide proti nám – *politické heslo*) je explicitná poznámka, že ide o politické heslo.⁸ Na margo jeho uvedenia do politiky treba poznamenať, že napr. Stalin bol istý čas seminaristom, a teda poznanie Biblie patrilo k jeho kognitívnej „výbave“. Táto sentencia sa často používa v ideologickom prostredí so snahou zhromaždiť čím viac prívržencov pre navrhované politické alebo iné ciele.

Sledujúc pretext/biblický prameň, tak pôvod výroku je spätý s viacerými evanjeliami. Nachádzame ho v Matúšovom, Lukášovom i Markovom evanjeliu, a to v dvoch podobách: *Kto nie je so mnou, je proti mne* (Mt 12, 30; Lk 11, 23) a *Kto nie je proti nám/vám, je za nás/vás* (Lk 9, 50/Mk 9, 40).⁹ Ak sa pozrieme na prvý výrok, tak alternatívny vzťah je antagonistický a vyplýva z príslušného kontextu¹⁰: ide o záverečné vety v polemike Ježiša s farizejmi, ktorí zlomyseľne prekrúcali Ježišov skutok, v ktorom vyhnal zlého ducha z nemého a slepého človeka. Po námietke farizejov, že Ježiš to urobil pomocou Belzebula, kniežaťa zlých duchov, nasledovala Ježišova presvedčivá obhajoba, ktorú zakončil dvojnásobnou sentenciou: *Kto nie je so mnou, je proti mne, a kto nezhrmažďuje so mnou, rozhadzuje* (Mt 12,30; Lk 11,23). Z for-

⁸ Heslo my: JAROŠOVÁ, Alexandra (ed.): *Slovník súčasného slovenského jazyka* 3. Bratislava : Veda, 2016. Dostupné na: https://www.juls.savba.sk/pub_sssj.html.

⁹ Veď kto nie je proti nám, je za nás. (Mk 9, 40); Ježiš mu vravel: „Nebráňte mu, lebo kto nie je proti vám, je za vás!“ (Lk 9, 50)

¹⁰ *Zlomyseľné prekrúcanie Ježišovej moci*: Vtedy k nemu priviedli posadnutého zlým duchom, ktorý bol slepý a nemý. On ho uzdravil a nemý rozprával a videl. Zástupy žasli a vraveli: „Nie je toto syn Dávidov?“ Ale počuli to farizeji a hovorili: „Tento len mocou Belzebula, kniežaťa zlých duchov, vyháňa zlých duchov.“ Ale on poznal ich myšlienky a povedal im: „Každé kráľovstvo vnútorne rozdelené spustne a nijaké mesto ani dom vnútorne rozdelené neobstoja. Ak satan vyháňa satana, je vnútorne rozdelený – akože potom obstojí jeho kráľovstvo? Ak ja vyhánam zlých duchov mocou Belzebuba, čou mocou ich vyhánajú vaši synovia? Preto oni budú vašimi sudcami. Ale ak ja Božím Duchom vyhánam zlých duchov, potom k vám prišlo Božie kráľovstvo. Alebo ako môže niekto vniknúť do domu silného človeka a ulúpiť mu veci, kým toho silného nezviaže? Až potom mu vyplieni dom. Kto nie je so mnou, je proti mne, a kto nezhrmažďuje so mnou, rozhadzuje.“ (Mt 12, 22 – 30)

málnej podoby sentencie môžeme usudzovať, že táto veta už v Ježišových časoch bola známa a používaná v bežnej reči. Uvedený kontext a v ňom použitie spomínanej sentencie naznačuje Ježišov rozhodný odstup, ktorý mal od zlého ducha, a zároveň radikálne odmietnutie rúhavých námietok proti svojej osobe. Zrejme z tohto dôvodu použil uvedené výroky.

V druhom prípade ide o kontext iný¹¹ – učeníci sa sťažujú, že iný exorcista, ktorý k nim nepatrí, v Ježišovom mene vyháňa zlých duchov a oni sa mu v tom pokúšali zabrániť. Ježiš reformuluje sentenciu, ktorej záverom je, že ktokoľvek, kto v jeho mene tak koná, je v podstate jeho nasledovníkom – aj keď nie priamym. A v ďalšom verši lekcii o tolerantnosti potvrdzuje obrazom podania pohára s vodou, ktorý ako prejav pohostinnosti a solidarity stúpencom jeho učenia si zaslúži dokonca odmenu: *A kto by vám dal piť čo len za pohár vody preto, že ste Kristovi, veru hovorím vám: Nepríde o svoju odmenu.* (Mk 9, 41). Je teda zrejme, že reformuláciou sentencie (*Kto nie je so mnou, je proti mne / Kto nie je proti mne, je so mnou*) využíva kontrapozíciu, ktorá patrí v rámci výrokovej logiky k najvýznamnejším zákonom – tautológiám¹² (bez poznania širšieho kontextu ide o výroky ekvivalentné).

Na základe pozorovania korpusových zdrojov badáme, že kontaminácia dvoch odlišných východísk (historických kontextov) rezultujúcich do dvoch odlišných formulácií (právd) vyústila u používateľov jazyka k fúzii, resp. konfúzii. V sekulárnych textoch prevláda (okrem vzácnych výnimiek) frazeologizovaná podoba s archisémou antagonizmu, keď zjednotenie v názore/činach sa stáva podmienkou prísluš-

¹¹ *Skutky v Kristovom mene*: Vtedy povedal Ján: „Učiteľ, videli sme kohosi, ako v tvojom mene vyháňa zlých duchov. Bránili sme mu to, veď nechodili s nami.“ Ježiš mu vravel: „Nebráňte mu, lebo kto nie je proti vám, je za vás.“ [Lk 9, 49 – 50] / Ján mu povedal: „Učiteľ, videli sme kohosi, ako v tvojom mene vyháňa zlých duchov. Bránili sme mu to, veď nechodí s nami.“ Ježiš vravel: „Nebráňte mu! Lebo nik, kto robí divy v mojom mene, nemôže tak ľahko zle hovoriť o mne. Veď kto nie je proti nám, je za nás.“ [Mk 9, 38 – 40]

¹² KVASNIČKA, Vladimír – POSPÍCHAL, Jiří: *Matematická logika*. Bratislava : Slovenská technická univerzita, 2006, s. 14. Dostupné na: https://www.fiit.stuba.sk/buxus/docs/edicna_cinnost/ucebne_texty/ML_uvod-str.pdf.

nosti k jedinému správne celku/spoločenstvu vyznačujúceho sa nepriateľstvom k všetkým ostatným. Dosiaľ sa v publicistických textoch stretávame s reminiscenciou na historicky príznakové časy – triedny boj v rámci budovania komunizmu/socializmu s takouto indikáciou:

Pr.: ... ale v duchu stalinského hesla „*Kto nie je s nami, je proti nám*“ sa na riadiace posty, napr. na okresných a obvodných úradoch životného prostredia dosadzujú osoby... (Sme, 8. 6. 1995) / Vzápätí to ktosi verejne prirovnal k tomu starému komunistickému sloganu *Kto nie je s nami, je proti nám*. (Domino Fórum, 5, 2001, č. 39) / Staré bolševické heslo „*Kto nejde s nami, ide proti nám*“ akosi začína získavať novú tvár a tisíce fanúšikov. (Sme, 12. 11. 2009)

Ako však dokladujú ďalšie ukážky, dané heslo je aktuálne aj v súčasnosti a nevyhnutnosť názorového zjednotenia (či súladu v konaní) zrejme v myšliach niektorých z nás (či nás) bude aktuálne kontinuálne. Pokiaľ ide o formálnu podobu danej parémie, ako vyplýva z uvedených ukážok, v textoch sa stretávame pravidelne s variantnosťou slovíes ísť/byť v jej zložení, a to spravidla v oboch jej častiach (nie je – je/nejde – ide), v ojedinelých prípadoch striedavo diferencovane (nie je – ide/nejde – je). Vidíme, že oproti pôvodnej citátovej podobe v komponentovom zložení prvého výroku (viažuceho sa k udalosti spätéj s vyhraneným odmietavým individuálnym postojom voči inej alternatíve) došlo nielen k variantnosti slovíes byť/ísť (*Kto nie je/nejde so mnou...*), ale aj k zmene gramatického čísla zámena – pôvodný singulár (*Kto nie je so mnou...*) sa zmenil na plurál (*Kto nie je s nami...*), ktorý sa v jazyku ustálil vo formálnej podobe parémie ako preferenčný (pozri vyššie uvedený lexikografický záznam). Zdanlivo ide o „zosúladenie“ s výrokom viažucim sa k druhému východiskovému prameňu, v ktorom figuruje v preformulovanej citátovej sentencii podoba plurálová. Táto kontaminácia zrejme nebola náhodná, vzhľadom na úmysel využiť ju ako jedno zo základných hesiel totalitného režimu – paradoxne (pre prípadných pochybujúcich veriacich/neveriacich), s možnosťou odvolať sa na autoritu Biblie.

Pr.: Podľa neho všetko sa vníma čiernobielo a prežíva pravidlo – *kto nie je s nami, ide proti nám*. Preto v Strednej Európe prežíva politika vedená v konfrontačnom duchu. (Hospodárske noviny, 19. 10. 2006.) / *Kto nejde s nami, ide proti nám*, odkázala kancelárka Merkelová eu-

rópskym krajinám, keď vyhlásila, že Európa musí vytvoriť fiškálnu i politickú úniu a že nemožno pritom brať ohľad na štáty, ktoré nesúhlasia s prenášaním ďalších právomocí na Brusel. (Sme, 11. 6. 2012) / Radikálne mladé jadro spravodajstva namiesto toho, aby venovalo energiu sebazvdelávaniu a pozorne načúvalo, aké nové výzvy sa mu núkajú, resp. aby sa na nich spolupodieľalo, sa rozhodlo stavať barikádu zvnútra, hľadať nepriateľa a kričať na ostatných – „*kto nejde s nami, ide proti nám!*“ (Sme 4. 4. 2018)

Sledujúc korpusové texty, sme zaznamenali (okrem variantnosti) aj rôzne indikátory danej parémie – metaoperátory,¹³ ktoré sú tiež jedným z prejavov intertextovosti.¹⁴ Ako ukazuje výskum na českej strane, jeden zo spôsobov vyhľadávania parémií v korpuse spočíva práve v identifikácii takýchto typických slov, ktoré autorka považuje za kľúčové – ako napr. príslovie, porekadlo, úslovie, múdroslovie atď.¹⁵ Najfrekvencovanejším indikátorom danej parémie v sekulárnych publicistických textoch je substantívum *heslo* (v podstatne menšej miere *slogan*), špecifikované odkazom na dobu totalitnú zhodnými atribútmi (boľševické, komunistické, stalinské), prípadne postponovanými nezhodnými rozvitými atribútmi (heslo tej doby, heslo pred dvadsiatic rokmi), poukazujúce na časy minulé, hoci, ako aj z ukážok vyplýva, v podstate platné a často v publicistických textoch uplatňované dosiaľ.¹⁶

Pri nahliadnutí do korpusového materiálu (prim-9.0-public-inf) vidíme, že v textoch prináležiacich do náboženskej komunikačnej sféry (príklady uvedené nižšie), figuruje spravidla výrok Ježiša viažuci sa k druhému biblickému východisku (prvá ukážka). Pokiaľ ide o po-

¹³ CHLEBDA, Wojciech: *Metaoperatory v tekste i ich osnovnyje funkcie*. In: *Slovo vo vremeni i prostranstve*. Red. G. A. Lilič. Sankt Peterburg : Folio-Press, 2000, s. 416.

¹⁴ MLACEK, Jozef: *Štúdie a state o frazeológii*. Ružomberok : Katolícka univerzita v Ružomberku, Filozofická fakulta, 2007, s. 325.

¹⁵ HNÁTKOVÁ, Milena: *Identifikace přísloví v korpusu*. In: *Jazyky a jazykověda. Sborník k 65. narozeninám prof. Františka Čermáka*. Eds. R. Blatná – V. Petkevič. Praha : Univerzita Karlova, 2004, s. 89.

¹⁶ *Démon sloganu* funguje v žurnalistike kontinuálne. (Spojenie používateľa jazyka na webovom portáli – web-5.0: pansu.sk – V novinárskom prostredí ešte nevládol démon sloganu: „Kto nejde s nami, je proti nám.“)

dobu prvej sentencie, vysvetľuje sa ako exkluzívna disjunkcia v otázkach viery (druhá ukážka), nie však ako nepriateľstvo. Tretí príklad, hoci ide o náboženskú komunikačnú sféru, jednoznačne smeruje do oblasti profanum ako kritika nepriateľského postoja, čo potvrdzuje aj jej komponentové zloženie (*Kto nejde s nami...*). V oblasti sacrum sa totiž uplatňuje citátová podoba parémie, kým v oblasti profanum, ako sme uviedli vyššie, sú bežné jej variantné podoby (vrátane preferenčného plurálu).

Pr.: Nechajte dozrieť ich dobré úmysly. „... *kto nie je proti nám, je za nás.*“ (Misionár. Prešov: Redemptoristi 30, 2013, č. 10) / ... alebo si na ceste lásky, alebo na ceste pokrytectva. Alebo sa necháš milovať Božím milosrdenstvom, alebo si robíš, čo chceš, podľa svojho srdca, ktoré na tejto ceste tvrdne. *Kto nie je so mnou, je proti mne.* Neexistuje tretia cesta, cesta kompromisu... (www.tkkbs.sk 2015/03) / Podľa zásady, *kto nejde s nami, ide proti nám*, vládnuca garnitúra bojovala s odbormi, predstaviteľmi katolíckej cirkvi, novinármi, nadáciami, mimovládnyimi organizáciami, hercami i akademickou obcou. (www.tkkbs.sk 2007/12)

Iným príkladom opozície sacrum – profanum sú modifikácie danej parémie v sekulárnych textoch, ktoré v oblasti sacrum, resp. v náboženskej sfére nenájde. Stretávame sa s rozličnými typmi aktualizácií, napr.:

- so zachovaním archisémy, zásah do parémie zachováva časť modelu (*Kto... – ... proti nám*), v komponentovom zložení sa preobsadzuje sloveso – v prvej časti s okolnostnou špecifikáciou [*Kto nezmyšľala tak ako my, zmyšľala proti nám*. Existencia iného názoru sa nepripúšťa. (Domino Fórum, 3, 1999, č. 36)];
- so zachovaním archisémy, zásah do parémie zachováva časť modelu (*Kto... – ide proti...*), v komponentovom zložení prvej časti sa mení slovesný komponent s väzobným doplnením, v druhej sa konkretizujúco špecifikuje „nepriateľ“ [*Kto nepristúpi na naše prísne pravidlá, ide proti Spartaku* a to my nebudeme tolerovať.“ MY Trnavské noviny. Bratislava: Petit Press, 8, 2008, č. 11];
- s narušením archisémy (aktualizáciou sui generis), ktorá, zachovávajúc zdanlivo sentenciu v jej takmer nezmenenej podobe, ju najskôr relativizuje (vložením modálneho slovesa v zápore v druhej

časti), ale kontextovým dodatkom dochádza k jej defrazeologizácii [*Kto nejde s nami, nemusí ísť proti nám. Čo ak už predbehol?* (Sme, 18. 2. 1993)].

Pokiaľ ide o antipríslovia¹⁷ (viac-menej parodujúce politické heslo a jeho význam), zachovávajúce pritom základnú modelovú štruktúru, zaznamenávame ich hojne nielen¹⁸ v korpuse publicistických textov (nasledujúce ukážky).

Pr.: *Kto nepije s nami, pije proti nám*. Popíjanie alkoholu pomáha-lo počas štyridsiatich rokov tzv. socializmu vydržať sivý režim. (Sme, 15. 7. 2015) / *Kto nie je prekvapený s nami, je prekvapený proti nám*. Zima opäť využila povestný napoleonský moment prekvapenia. (Sme, 2. 3. 2009) / Predpokladám, že WinAmp má každý, lebo *kto nepoužíva WinAmp s nami, používa ho proti nám*. (Inzine. Bratislava : Gratex International, 2001) / *Kto nedroguje s nami, droguje proti nám...* (www.birdz.sk. Perex a. s., 1. 8. 2016) / *Kradne proti nám, kto nekradne s nami!* (Roľnícke noviny, Petit Press, 2005, č. 1).

Plač a škrípanie zubov

Naše úvahy o výraze *plač a škrípanie zubov (zubami)*¹⁹ na úrovni sacrum a profanum začneme analýzou jeho biblických filiácií. Príslušnú formu nachádzame v dvoch novozákonných evanjeliách²⁰ – v Matúšovom (6 výskytov: 8,12; 13,42; 13,50; 22,13; 24,51; 25,30) i Lukášovom

¹⁷ Témou antiprísloví sa podrobne v slovenskej frazeológii zaoberal J. Mlacek, ktorý poukázal na antipríslovia z hľadiska terminologického vymedzenia pojmu či jeho rozsah. Bližšie MLACEK, Jozef: *Antipríslovie a príbuzné útvary*. Slovenská reč, 74, 2009, č. 3, s. 135 – 148.

¹⁸ web-5.0: *Kto nesmrdí s nami, smrdí proti nám! / Kto netučnie s nami, chudne proti nám*.

¹⁹ Otázke morfolologickej variantnosti *plač a škrípanie zubov – plač a škrípanie zubami* sa v texte osobitne venujeme (pozri ďalej v hlavnom texte).

²⁰ Porov. výskyt výrazu *škrípanie*: POTÚČEK, Juraj (ed.): *Biblická konkordancia*. Bratislava : Cirkevné nakladateľstvo, 1970, s. 545.

(1 výskyt: 13,28). Vo všetkých prípadoch v rámci príslušných pasáží [známych aj ako uzdravenie stotníkovho sluhu, vysvetlenie podobenstva o kúkoli, podobenstvo o rybárskej sieti, podobenstvo o svadbe kráľovho syna, podobenstvo o vernom a nevernom sluhovi, podobenstvo o talentoch (Mt), kto bude spasený – tesná brána (Lk)] sa dostávame k invariantnému Ježišovmu výroku: *tam bude plač a škrípanie zubami*. Keďže príslušný výrok je súčasťou kánonických textov kresťanského náboženstva, je opodstatnené pozrieť sa naň najskôr práve z tejto perspektívy, t. j. na podloží biblicko-teologického výkladu začíname s jeho interpretáciou ako výrazu sakrálneho. Čo sa teda v novozákonnom použití formuly *plač a škrípanie zubami* ukazuje ako interpretačne relevantné pre charakteristiku a využívanie tohto spojenia ako sakrálneho výrazu?

Kontextom, v ktorom je táto formula v evanjeliách použitá, je vždy eschatologická perspektíva: či už v kolektívnom zmysle [*a synovia kráľovstva budú vyhodení von do tmy; tam bude plač a škrípanie zubami* (Mt 8,12);⁴¹ *Syn človeka pošle svojich anjelov a vyzbierajú z jeho kráľovstva všetky pohoršenia a tých, čo pášu nepravosť,*⁴² *a hodia ich do ohnivej pece. Tam bude plač a škrípanie zubami.* (Mt 13,42);⁴⁹ *Tak bude aj na konci sveta: vyjdú anjeli, oddelia zlých od spravodlivých*⁵⁰ *a hodia ich do ohnivej pece. Tam bude plač a škrípanie zubami.* (Mt 13,50); ... *odíďte odo mňa všetci, čo pášete nepravosť!*²⁸ *Tam bude plač a škrípanie zubami, až uvidíte, že Abrahám, Izák, Jakub a všetci proroci sú v Božom kráľovstve, a vy ste vyhodení von.* (Lk 13,28)] alebo v individuálnom zmysle [*Tu kráľ povedal sluhom: „Zviažte mu nohy i ruky a vyhodte ho von do tmy; tam bude plač a škrípanie zubami.“* (Mt 22,13);⁵⁰ *pán toho sluhu príde v deň, keď to najmenej čaká, a v hodinu, o ktorej sa nenazdá,*⁵¹ *oddelí ho a dá mu podiel medzi pokrytcami; tam bude plač a škrípanie zubami.* (Mt 24,51); *A neužitočného sluhu vyhodte von do tmy; tam bude plač a škrípanie zubami.* (Mt 25,30)]. Spoločným prvkom všetkých výskytov je, že evanjeliá túto formulu používajú v zmysle definitívneho a nezmeniteľného údely nezodpovedných ľudí, či už vo vzťahu k spásnodejinnému poslaniu [ľud Abraháma, Izáka a Jakuba a všetkých prorokov (Lk)], alebo vo vzťahu jednotlivca k Bohu [človek na svadbe bez svadobného odevu (Mt 22,13)] – rovnako pochodia všetci páchatelia nepravosti (Mt 13,42)]. Výraz *plač a škrípanie zubami* je teda v No-

vom zákone používaný výlučne na označenie večného zatratenia, pod čím treba rozumieť stav definitívneho určenia ľudí, ktorí si sami svojou nedbalosťou alebo nespravodlivým životom zavinili takýto údel. Je (bude) to stav zúfalstva nad nezmeniteľnosťou vlastného položenia.

Opakovaný evanjeliový výskyt príslušného výrazu v invariantnom zložení vedie k logickej (no dodajme hneď, že aj ťažko zodpovedateľnej) otázke, či výraz *plač a škripanie zubami* má výlučne biblické korene, alebo či evanjeliá v príslušnom význame využívajú v danom čase jestvujúci ustálený výraz. Ako sme práve naznačili, odpovedať na túto do ďalekej minulosti zameranú lexikálnu otázku je neľahké. Budeme sa preto pohybovať na úrovni hypotéz, a to hypotéz navzájom protikladných. Práve spomenutá opakovaná invariantnosť sledovaného výrazu (výskyt jednej a tej istej formuly na všetkých uvádzaných miestach Matúšovho i Lukášovho evanjelia) vedie k prvej hypotéze, a to, že evanjeliá využívajú v danom čase živé, ustálené slovné spojenie. Ak vezmeme do úvahy, že Matúš bol žid a Lukáš pôvodne pohan (resp. pohanokresťan), možno sa domnievať, že Matúš tento výraz mohol prevziať zo svojho židovského prostredia. Táto hypotéza má však svoje výrazné slabé miesta: k základným námietkam voči hypotéze o jestvovaní ustáleného spojenia *plač a škripanie zubami* v židovskom prostredí s významom zacieleným na večné zatratenie patrí jednak to, že o večnom zatratení, ktorý sa s výrazom *plač a škripanie zubami* spája, rozpráva v evanجليách práve Ježiš Kristus, jednak to, že židia mali o záhrobnom živote predstavu, ktorá zodpovedá šeolu.²¹ Takýto uhol pohľadu potom vedie k predpokladu (hypotéza č. 2), že ide o originálny výraz uplatnený ako súčasť evanjelia.

Ak uplatníme hľadisko biblickej intertextovosti v reláciách Nový zákon – Starý zákon, dostávame sa na jednej strane ku konštatovaniu, že v starozákonných textoch (v kánonických i nekánonických) sa výraz *plač a škripanie zubami* nenachádza, na druhej strane sa v teologickom pohľade a biblických súvislostiach odkazuje na spojenie *škripať zuba-*

²¹ V židovskom náboženstve miesto mŕtvych, záhrobie. Je to pôvodná predstava o osude všetkých zomrelých, miesto tieňov, bez možnosti akejkoľvek aktivity. V novších knihách židovskej Biblie sa začína konkretizovať viera v posmrtnú odplatu korešpondujúcu s kvalitou života človeka (porov. HERIBAN, Jozef: *Príručný lexikón biblických vied*. Rím : SÚSCM, 1992, s. 988).

mi, porov. napr.:²² *Má hnev na korisť, a tak ma schvatol a zubmi na mňa zaškrípal i ostro zazrel na mňa škodca môj. (Jób 16,9); Bez prestania ma trhali, dráždili ma, posmievali sa mi a zubami škrípali proti mne. (Ž 35,16); Hriešnik snuje nástrahy spravodlivému a škrípe proti nemu zubami. (Ž 37,12); Hriešnik to uvidí a zanevrie, zubami bude škrípať a hynúť závišťou. (Ž 112,10); ústa si otvárali proti tebe všetci tvoji odporci, pískali, škrípali zubami, vraveli: „Pohlŕňme ho! Toto je deň, čo sme čakali, dočkali, uvideli sme ho.“ (Nár 2,16)*

Ako je známe, škrípanie zubami v priamom význame má svoj fyziologický základ (ide o opakované rytmické pohyby žuvacích svalov sprevádzané vydávaním ostrých, vřzgavých zvukov, ktoré vznikajú pri trení zubov o seba) a v istých prípadoch dokonca môže u človeka vyústiť až do neurotickej poruchy. V medicíne sa v tejto súvislosti hovorí aj o špecifickej diagnóze – o bruxizme, ktorého prejavy sa výrazne stupňujú pri pocitoch úzkosti a potlačovanej zlosti. A v kontexte naznačenia medicínskych súvislostí osobitne zaujme odkaz na Bibliu – podľa lekára a stomatológa J. Šedého prvé písomné správy o škrípaní zubami pochádzajú práve z Biblie.²³

Spojenie *škrípať zubami*, ktoré ako súčasť frazeologickej lexiky má aj status frazémy, sa v Biblii používa v priamom i prenesenom význame (porov. i poznámku pod čiarou č. 22) – obrazné spojenie *škrípať zubami* je v starozákonných biblických textoch vyjadrením extrémnej zlosti, hnevu, závišti, odporu... Ani v jednom starozákonnom prípade sa však toto spojenie nepoužíva ako definitívny stav v eschatologickom zmysle, ako to bolo vidieť na novozákonnom použití výrazu *plač a škrí-*

²² So spojením *škrípať zubami* v obraznom i priamom význame sa stretávame aj v novozákonných textoch, porov. *Keď to (= židia) počuli, pukali im srdcia od zlosti a zubami škrípali proti nemu. (Sk 7,54); Kdekoľvek ho (= posadnutého) schytí, zhodí ho, idú mu peny, škrípe zubami a chradne. (Mk 9,18)* V prípade Mk 9,18 sa táto fyziologická reakcia predstavuje v kontexte správania sa človeka posadnutého nemým duchom. V teologickom pohľade sa tento prípad hodnotí ako prejav človeka, ktorý je v moci zlého ducha, a škrípanie zubami sa interpretuje ako prejav nenávisti diabla voči ľuďom.

²³ ŠEDÝ, Jiří: *Škrípanie zubami – problém 21. storočia*. Dostupné na: <https://www.profimed.eu/clanek/skripanie-zubami-problem-21-storocia-363>.

panie zubami. Ako sme už spomenuli, výraz *plač a škripanie zubami* je v Novom zákone prepojený s večným zatratením – Svätovojeťská Biblia (Mt 8,12 – poznámka pod čiarou č. 5) jeho motiváciu a symboliku vystihuje komentárom: „Človek plače od bolesti a škripe zubmi od zlosti. Je to tiež obraz a znamená: tam budú trpieť a zúriť.“

Sémantická prepojenosť výrazu *plač a škripanie zubov* (zubami) s večným zatratením sa pri prechode zo sakrálnnej do sekulárnej používateľskej sféry síce stráca, no základný sémantický rozmer zviazaný s plačom ako prejavom bolesti, smútku, žiaľu a so škripaním zubov ako prejavom úzkosti, zlosti, hnevu sa v sémantickom pláne výrazu *plač a škripanie zubov* ako frazeologickej jednotky zachováva – porov. sémantickú interpretáciu tejto frazémy: „nárek a bedákanie sprevádzané hnevom a zlobou, často ako prejav oneskorenej ľútosti nad niečím, čo sa nemuselo stať“. ²⁴ Z hľadiska konštrukčnej klasifikácie ²⁵ ide o trojkomponentovú frazému so stavbou neslovesnej syntagmy, a to a) koordinatívnej – na úrovni vzťahu abstraktných lexikálnych komponentov: deverbatívneho substantíva *plač* a verbálneho substantíva *škripanie*; i b) determinatívnej – na úrovni vzťahu verbálneho substantíva *škripanie* a substantívneho komponentu v adnominálnej pozícii. Z hľadiska tvarovej stránky tejto jednotky sa špecificky treba pristať práve pri otázke pádového stvárnenia spomenutého substantívneho komponentu v adnominálnej pozícii, napokon, i v tomto príspevku je zreteľne prítomné varírovanie typu *plač a škripanie zubov* – *plač a škripanie zubami*. Ako osožné sa pritom ukazuje nazrieť tak do korpusového materiálu (elektronická databáza textov SNK), ako aj do biblického východiska, s ktorým je táto jednotka zviazaná, a reflektovať otázku

²⁴ Keďže širšie lexikografické spracovanie frazeologického fondu slovenského jazyka zatiaľ absentuje a lexikografické práce zamerané na synchronnú i diachronnú lexiku slovenského jazyka frazému *plač a škripanie zubov* nezaznamenávajú, využívame sémantickú charakteristiku uplatnenú v Slovníku české frazeologie a idiomatiky, porov. ČERMÁK, František a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky 2. Výrazy neslovesné*. Praha : Leda, 2009, s. 247.

²⁵ Bližšie MLACEK, Jozef: *Tvary a tváre frazém v slovenčine*. Bratislava : Stimul, 2007, s. 32 – 42; OLOŠTIAK, Martin – IVANOVÁ, Martina: *Kapitoly z lexikológie (lexikálna syntagmatika a viacsovné pomenovania)*. Prešov : FF PU, 2013, s. 164 – 165.

morfologickej variantnosti v špecifickom porovnávacom pohľade, ktorý plynie z dvojdomosti tohto biblického výraziva, t. j. nielen vo vzťahu k sledovanému výrazu ako frazeologickej jednotke, ale aj so špecifickým zameraním na skúmaný výraz ako výraz sakrálny.

Doteraz sme v našom príspevku pri odvolávaní sa na miesta evanjeliového výskytu skúmaného biblického výrazu v súlade so súčasným slovenským katolíckym prekladom podľa vydania Spolku slovenského Vojtecha v Trnave (Nový zákon z roku 1986)²⁶ pracovali s pádovou formou inštrumentálu: *tam bude plač a škripanie zubami*. Ak sa však pozrieme do starších slovenských katolíckych prekladov príslušných novozákonných miest (porov. znenie príslušných pasáží v Palkovičom preklade Biblie z prvej polovice 19. storočia²⁷ a vo Svätovojtešskej Biblii,²⁸ ktorej vydanie sa viaže k rokom 1913 – 1926), dostávame sa ku genitívnej forme: *tam buďe Plač, a Škripaní Zubow*; *tam bude plač a škripanie zubov*.²⁹ Genitívna plurálová forma (*zubúw*) sa uplatňuje aj v Kamaldulskej Biblii, zachovanej v odpise z rokov 1756 – 1760.³⁰ Potvrdenie o využívaní genitívnej formy v písaných a tlačených materiáloch z predpisovného obdobia prináša Historický slovník slovenského jazyka:³¹ *kdessto bude plač a sskripeni zubow* (1631); *wedel on y tuto gegých spurnost a odgiti kazal gim ta, kde gest plač a skripeny zubuw* (SK 1697); *w pekle z diabli mjsto dam wam, tam plač a zubuw sskripeni* (1723 – 1724).

²⁶ Dostupné na: <https://biblia.sk/>.

²⁷ *Swaté Písmo starého i nowého Zákona podla obecného latinského od sw. Rímsko-Katolíckég Cirkwi potvrdeného...* vyšlo v dvoch častiach v roku 1829 (prvý diel) a 1832 (druhý diel). Evanjeliá sú súčasťou druhého zväzku.

²⁸ Jednotlivé časti tzv. Svätovojtešskej Biblie vychádzali ako podielové knihy Spolku sv. Vojtecha od roku 1913 (porov. Písmo sväté Starého a Nového zákona z latinského typického vydania Vulgaty na slovenský jazyk preložené, 1926 – predmluva). Ako súborné desaťzväzkové dielo táto Biblia vyšla v roku 1926.

²⁹ Z teologického hľadiska nie je medzi formuláciami *škripanie zubov* – *škripanie zubami* žiaden významový rozdiel.

³⁰ Dostupné na: <http://kb.kapitula.sk/>.

³¹ Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/?w=%C5%A1kr%C3%ADpanie&s=exact&c=7ca4&cs=&d=hssjV#>.

A ako je na tom genitív verzus inštrumentál plurálu, ak uplatníme hľadisko súčasného natívneho používateľa slovenského jazyka? Materiálové východisko pre tento pohľad nám poskytol vyššie spomenutý SNK – údaje a príklady čerpáme z webového korpusu (web-5.0) a hlavného korpusu písaných textov (prim-9.0-public-all). A ako sme predznačili, dvojdomosť tohto biblického výrazu (sakrálny výraz vs. frazéma) výskumne zohľadňujeme.

Ak ku skúmanej jednotke pristupujeme z frazeologického aspektu [*plač a škrípanie zubov (zubami)* ako súčasť frazeologickej lexiky], korpusový materiál jednoznačne svedčí o používateľskej preferencii podoby s genitívnym komponentom: až v 75 % vyselektovaných prípadov³² sa frazéma uplatnila práve v podobe *plač a škrípanie zubov*. Morfológický variant s inštrumentálovou formou (*plač a škrípanie zubami*) sa takouto používateľskou živosťou nevyznačuje – vyskytol sa len

³² Ilustračne uvádzame: *Bohužiaľ, takáto smutná udalosť sa už raz stala a potom bolo veľa plaču a škrípania zubov; Ale pamätajte o šesť rokov tu bude sodoma gomora, plač a škrípanie zubov ale nebude toho kto by bol na vine.; Pokiaľ bude na jednej strane modla pýchy, ega či super ega tak bude z toho plač a škrípanie zubov; Opäť nás bude čakať kopa srandy po ktorej príde plač a škrípanie zubov proletariátu prekariátu a lumpenproletariátu, bez ohľadu, či vyhrá homogenný stredopravý Ficov Smer, alebo heterogenný zlepenec stredopravých strán.; Potom bude nasledovať plač a škrípanie zubov, najmä v automobilkách, ako je Opel, ktoré sú silne závislé od nemeckého trhu.; Zhodou okolností, tou dobou vyšli výsledky slovenskej verzie Zlatého Slávika a k tomu obvyklý plač a škrípanie zubov nad výsledkami...; Nastali naťahovačky a po troch vzájomných zápasoch medzi ŠK Baťovany a PTS Prešov aj napriek plaču a škrípaniu zubov do ligy postúpilo mužstvo ŠK Baťovany.; V rokoch končiaceho storočia zažívali naši predkovia a i my mnohé dramatické chvíle a udalosti. Niektoré spôsobovali plač a škrípanie zubov, iné vyvolávali smiech.; ... v čase, keď som bol vo Francúzsku, museli všetci dospelí občania vyplniť daňové priznania za minulý rok a bolo to veru plaču a škrípania zubov, pretože – odvolávam sa na informácie postihnutých – francúzski občania platia pomerne najvyššie dane na svete; Ľudská hlúposť má mnoho stupňov, od tej najneškodnejšej, cez smiešnu, až po takú, ktorá spôsobuje plač a škrípanie zubov.; Tieto poznámky budú viesť k plaču a škrípaniu zubov na mnohých frontoch, keďže už aj samotná poznámka o uznaní iného prameňa práva mieri na jeden z množstva neuralgických bodov dnešnej spoločnosti.*

v štvrtine analyzovaného materiálu.³³ V prípade frazeologického použitia teda vyššie spomenutý aktuálny preklad novozákonných textov s inštrumentálovou podobou ustálenú podobu frazémy s genitívnym komponentom výraznejšie nezasahuje. To len potvrdzuje, že súčasní používatelia slovenského jazyka pristupujú k tejto frazeme ako k jednotke dispozičnej, ako k – na biblickom podloží – dávno ustálenému slovnému spojeniu, na ktorého podobu súčasná podoba kánonických textov nemá taký intenzívny a bezprostredný vplyv, ako sa to javí vo vzťahu ku skúmanému spojeniu ako výrazu sakrálnemu.

Týmto konštatovaním sme predznačili, že korpusový materiál prináša iný obraz o živosti komponentov *zubov* vs. *zubami* pre sledovaný výraz ako sakrálnu jednotku. Morfológické varianty *plač a škripanie zubov* – *plač a škripanie zubami* na úrovni *sacrum* charakterizuje používateľská vyrovnanosť, frekvenčná rovnocennosť, resp. porovnateľnosť údajov: 48 % (*zubov*) – 52 % (*zubami*).³⁴

³³ Napr.: *Ako sa hovorí, nastane plač a škripanie zubami, ale to už bude pre Vás neskoro, aj pre ten systém, ktorému tak veríte a ktorému tak oddane slúžite.; No neoplatí sa ani stagnovať, lebo príde opäť tá istá skupina a spustí sa plač a škripanie zubami.; Najkrajšie životné obdobie vôbec!*“ – by tvrdil každý slovenský študák, keby mu nezvieralo hrdlo z faktu, že ho čaká *plač a škripanie zubami*.; Teda stačí si zapnúť televíziu, alebo otvoriť bravčovú konzervu a zovšadiaľ sa na vás vyrúti *plač a škripanie zubami*, ktoré spôsobujú tupci, čo majú temno ešte aj v hlave.; ... čo sa ukázalo ako výborná voľba, lebo ten *plač a škripanie zubami*, ktorých som bola potom svedkom na internetoch, tu boli naposledy asi v roku predstavenia prvého iPadu.

³⁴ Na ilustráciu uvádzame aspoň niekoľko príkladov z textov, pri ktorých SNK vykazuje ten istý zdroj, a to verejný internetový server Diskusne.forum.sk. V rámci diskusných tém súvisiacich s náboženstvom diskutujúci frekventovane používali jednu i druhú podobu, porov. napr.: *Ani diabol nemôže byť zničený v zmysle neexistencie ale v zmysle večného zatratenia kde bude plač a škripanie zubami; 1. sudca (Ježiš Kristus) ešte neprišiel, ešte len príde 2. odplata príde so sudcom, teda tu ešte nie je 3 plač a škripanie zubami sa ešte nezačalo; Ešte ste zabudli na jenu možnosť, že čo je peкло, je to tma, plač a škripanie zubami a Ježiš to potvrdzuje tým, že hovorí o kniežati tohoto sveta a tiež že jeho kráľovstvo nie je z tohoto sveta; Písmo hovorí, že božia spravodlivosť (zákonnosť + milosrdenstvo) v nás sa dosahuje božím súdom, ktorý bude pre niekoho plač a škripanie zubami (Mat 13), ale výsledok bude stáť zato, lebo nič nie je zadarmo; urcie aj Boh ho mal rád, ale on si vybral cestu zahuby, čiže pekla. A v pekle bude plač a škripanie zubami.*

To, že v prístupe súčasných používateľov slovenského jazyka k výrazu *plač a škripanie zubov/zubami* ako k sakrálnej jednotke sa neprejavuje preferenčná fixácia na genitívnu formu (ako je to v prípade frazeologického využitia výrazu), možno pripísať prirodzenej používateľskej reakcii na podobu uplatňovanú v súčasnom (dodajme, že tak katolíckom, ako i ekumenickom) preklade Biblie (*plač a škripanie zubami*), na podobu, s ktorou sa v rámci náboženskej komunikácie dostávajú aktuálne do širšej interakcie. Biblický text má totiž v náboženskej komunikácii centrálnu pozíciu – porov. v tejto súvislosti i konštatovanie F. Ruščáka,³⁵ ktorý k biblickému textu pristupuje ako k archetypálnej dimenzii náboženskej komunikácie. Z pohľadu používateľov genitívna i inštrumentálna forma v náboženskej komunikácii vedľa seba síce fungujú ako rovnocenné, možno však vysloviť predpoklad (ak vyjde z ústredného postavenia biblického textu v náboženskej komunikácii v jeho aktuálnej podobe), že príslušné časti slovenského prekladu biblického textu s použitým inštrumentálnym komponentom a ich využívanie v náboženskej komunikácii napr. aj v citátovej forme (ako dokumentačnej či argumentačnej opore) už posilňujú, resp. i perspektívne ďalej posilnia na úrovni sakrálneho výraziva v širšom okruhu používateľov postavenie variantu s inštrumentálnou formou.

To bude súčasť pekla, preto sa hovorí, že ,tam bude plač a škripanie zubov'; Bez Boha to nikdy správne nemôže ísť, ľudstvo sa už neraz o tom aj presvedčilo... a ešte presvedčí... Tam bude plač a škripanie zubov...; Týmto hriešni a neospravedlnení ľudia pôjdu tam, kde bude plač a škripanie zubov – do pekla; Nedá sa celkom tvrdiť, že žijeme rovno v pekle, ale ak bolo peklo charakterizované ako plač a škripanie zubov, tak to vystihuje tento svet...; Lebo všetci sme boli vyhodení to tmy, kde je iba plač a škripanie zubov a pri tom stačí tak málo, aby sa to otočilo...; ... a priniesli jedni sto násobnú a iní 60 násobnú úrodu, ale sú tam, dostali sa tam a nemuseli ísť niekde do krajiny plaču a škripania zubov.

³⁵ RUŠČÁK, František: *Úvahy a súvahy o náboženskej komunikácii I. Biblický text ako archetypálna dimenzia náboženskej komunikácie*. Sociálna a duchovná revue, 3, 2012, č. 2, s. 57 – 63.

Záver

Výskum biblickej frazeológie v interdisciplinárnom prieniku (lingvistico-teologickom), ako vyplýva z nášho príspevku, vďaka návratu *ad fontes* umožňuje: sledovať vývin ustálených spojení v procese ich frazeologizácie v intertextových súvislostiach (Starý zákon – Nový zákon) či v začleňovaní do frazeologického fondu príslušného jazyka; pozorovať ich životaschopnosť – pretrvávajúce vo vedomí/povedomí natívnych hovoriacich ako súčasť kultúrneho dedičstva bez ohľadu na politické kataklizmy (mnohé z biblických frazém sa napr. v publicistike kontinuálne uplatňovali aj pred r. 1989); zaznamenávať ich uplatnenie a podoby v diferencovaných komunikačných sférach za účelom nielen postrehnúť konvergentné či divergentné tendencie na osi sacrum – profanum, ale aj poodhaliť ich prípadné zneužitie či deviácie³⁶, napr. démona sloganu³⁷ – z pohľadu súčasného používateľa jazyka nepochopiteľné hlásanie nepriateľstva či intolerancie viažuce sa k evanjeliám³⁸.

Literatúra a pramene

- Biblia online*. Slovenská biblická spoločnosť. Dostupné na: <https://biblia.sk/>.
ČERMÁK, František a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky 2. Výrazy neslovesné*. Praha : Leda, 2009.
HERIBAN, Jozef: *Príručný lexikón biblických vied*. Rím : SŮSCM, 1992.
Historický slovník slovenského jazyka 5. Eds. M. Majtán et al. Bratislava : Veda, 2000.

³⁶ Terminologické vymedzenie slovenského lingvistu: KOČIŠ, František: *Významové deviácie biblických frazeologizmov*. In: *Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre*. Ed. E. Krošláková. Nitra : VŠP, 1993, s. 201 – 205.

³⁷ web-5.0: Spojenie používateľa jazyka na webovom portáli: pansu.sk V novinárskom prostredí ešte nevládol démon sloganu: „Kto nejde s nami, je proti nám.

³⁸ Príspevok je výstupom z grantového projektu VEGA 1/0646/22 *Interkontextovosť biblickej frazeológie*.

- HNÁTKOVÁ, Milena: *Identifikace přísloví v korpusu*. In: *Jazyky a jazykověda. Sborník k 65. narozeninám prof. Františka Čermáka*. Eds. R. Blatná – V. Petkevič. Praha : Univerzita Karlova, 2004, s. 89 – 97.
- CHLEBDA, Wojciech: *Metaoperatory v tekste i ich osnovnyje funkcie*. In: *Slovo vo vremeni i prostranstve*. Ed. G. A. Lilič. Sankt Peterburg : Folio-Press, 2000, s. 415 – 429.
- Kamaldulská Biblia*. Dostupné na: <http://kb.kapitula.sk/>.
- KOČIŠ, František: *Významové deviácie biblických frazeologizmov*. In: *Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre*. Ed. E. Krošláková. Nitra : VŠP, 1993, s. 201 – 205.
- KVASNIČKA, Vladimír – POSPÍCHAL, Jiří: *Matematická logika*. Bratislava : Slovenská technická univerzita, 2006. Dostupné na: https://www.fiit.stuba.sk/buxus/docs/edicna_cinnost/ucebne_texty/ML_uvod-str.pdf.
- MLACEK, Jozef: *Tvary a tváre frazém v slovenčine*. Bratislava : Stimul, 2007.
- MLACEK, Jozef: *Štúdie a state o frazeológii*. Ružomberok : Katolícka univerzita v Ružomberku, Filozofická fakulta, 2007.
- MLACEK, Jozef: *Antipríslovie a príbuzné útvary (K niektorým súčasným premenám v paremiológii a jej pojmosloví)*. Slovenská reč, 74, 2009, č. 3, s. 135 – 148.
- MLACEK, Jozef: *Štylistické otázky náboženskej komunikácie (Úvahy o jej vymedzení a štylistickej členitosti)*. Ružomberok : Verbum, 2012.
- OLOŠTIAK, Martin – IVANOVÁ, Martina: *Kapitoly z lexikológie (lexikálna syntagmatika a viaclovné pomenovania)*. Prešov : FF PU, 2013.
- Písmo sväté Starého a Nového zákona z latinského typického vydania Vulgaty na slovenský jazyk preložené*. Sväzok I – X. Trnava : Spolok sv. Vojtecha, 1926.
- POTÚČEK, Juraj (ed.): *Biblická konkordancia*. Bratislava : Cirkevné nakladateľstvo, 1970.
- RUŠČÁK, František: *Úvahy a súvahy o náboženskej komunikácii I. Biblický text ako archetypálna dimenzia náboženskej komunikácie*. Sociálna a duchovná revue, 3, 2012, č. 2, s. 57 – 63.
- Slovenský národný korpus – prim-9.0-public-inf; prim-9.0-public-all; web-5.0. Bratislava : Slovenský jazykovedný ústav SAV 2020. Dostupné na: <http://korpus.juls.savba.sk>.
- Slovník súčasného slovenského jazyka* 3. Ed. A. Jarošová. Bratislava : Veda, 2016.

Sväté písmo Starého i Nového zákona. Preklad a poznámky podľa vydání Spolku sv. Vojtecha v Trnave: Starý zákon z roku 1955 – Nový zákon z roku 1986. Úvody k jednotlivým spisom J. Heriban. Trnava : Spolok sv. Vojtecha 1996. Dostupné na: <https://biblia.sk/>.

Swaté Písmo starého i nowého Zákona podľa obecného latinského, od sw. Rímsko-Katolíckég Cirkwi potvrdeného. Ďel druhí. Leta Pána 1829. Ostrihom : Jozef Beimeľ, 1832.

ŠEDÝ, Jiří: *Škrípanie zubami – problém 21. storočia*. Dostupné na: <https://www.profimed.eu/clanek/skripanie-zubami-problem-21-storocia-363>.

Skratky starozákonných a novozákonných textov

Starý zákon: Ž – Žalmy, Nár – Náreky

Nový zákon: Lk – Evanjelium podľa Lukáša, Mt – Evanjelium podľa Matúša, Mk – Evanjelium podľa Marka, Sk – Skutky apoštolov

Ironické prepisovanie nacionálneho naratívu v slovenskej literatúre konca 20. storočia

Peter Darovec

Abstract

Ironic Rewriting of the National Narrative in Slovak Literature of the late 20th Century

The article deals with various forms of ironic rewriting of the traditionally dominating national narrative in Slovak literature. It reconstructs the historical line of Enlightenment era satire and rationalistic satire and the skeptically dispassionate view of Slovak society (represented by J. I. Bajza, J. Chalupka, J. Záborský, A. Matuška). But the focus is directed at texts published in the last decades of the 20th century when irony directed at exaggerated national narratives became a major literary and also more generally a social and cultural phenomenon. The article follows the mythoclastic trends of the widely spread national and social myths and legends in the work of the popular small auteur theatres (a parody of the Jánošík legend by S. Štepka, song lyrics by M. Lasica), and also in the spy slapstick by P. Vilikovský, in the breakthrough novels of P. Pišťanek written after the Velvet Revolution and also the fiction of alternative history by I. Otčenáš. The interpretation of these texts reveals that ironic subversion of national myths contributes to the strengthening of modern, authentic national self-confidence.

Keywords: ironic subversion, parody, persiflage, national-social myths, myth creation, mythoclasting, alternative history

Slovenský národný príbeh môžeme čítať ako nevelmi homogénny súbor niekoľkých historických faktov hojne dotovaných množstvom mýtov, legend a intencionálnych fabulácií. Utitilárne vytváranie ná-

rodných mýtov a ich následné využívanie ako prostriedkov budovania národnej identity nie je, samozrejme, slovenským špecifikom. Produkcia naratívov len voľne napojených na historické fakty či aktuálnu spoločenskú realitu je v tej či onej miere prítomná prakticky vo všetkých národoch, ktoré prešli národno-identifikačným či národno-obrodeňským procesom v 19. storočí. Na rozdiel od „historických“ národov Európy s vlastnými dejinami a silným kolektívne zdieľaným vedomím o nich bol však v slovenských podmienkach význam takejto národnej mýtotvorby mimoriadne zosilnený faktom, že tu šlo v onom 19. storočí o budovanie „nového“ národa, takpovediac na zelenej lúke. Bol to národ bez historických osobností, slávnych kráľov, vojenských vystúpení a iných zjednocujúcich aktov; národ bez hraníc i jasného geografického vymedzenia; národ, s ktorým sa len veľmi pomaly identifikovali aj mnohí jeho vlastní potenciálni príslušníci – jednak z ľudových vrstiev, kde bola prekážkou nevzdelanosť a neinformovanosť, ale aj z vyšších spoločenských vrstiev, ktoré sa často radšej pragmaticky identifikovali so štátnou mocou preferovaným maďarským národom. O to silnejšia bola v úzkom kruhu slovenských národovcov potreba fabulácie bájnej slovenskej minulosti (typickým je napríklad prepisovanie veľkomoravského kniežaťa Svätopluka do pozície slovenského kráľa), ale aj situovanie sa do trpiteľskej pozície „obete dejín“ (ide najmä o predstavu tisícročnej poroby a útlaku slovenského národa v uhorskom štáte, s ktorou prišiel na začiatku 19. storočia Pavol Jozef Šafárik).¹ V neskorších obdobiach dotvárania mladého národa v zmenených spoločensko-politických podmienkach sa tieto mýty modifikovali. Napríklad maďarský útlak bol po vzniku Československa vymenený za český. V období komunistickej diktatúry po II. svetovej vojne sa zasa v historicko-materialistickom výklade dejín pridáva k národnému útlaku aj útlak triedny. Slováci sú tu interpretovaní ako usilovný „národ práce“, ktorý dlhodobo vykorisťujú feudáli (neskôr kapitalisti) iných národov.

Niektoré z týchto historiograficky nekorektných, ale pre národné sebavedomie funkčných naratívov pôsobili na časť slovenskej spoloč-

¹ KREKOVIČ, Eduard – MANNOVÁ, Elena – KREKOVIČOVÁ, Eva: *Mýty naše slovenské*. Bratislava : Premedia Group, 2013, s. 73.

nosti dlho a účinne. Zároveň sa budoval aj ľudovou mýtotvorbou posilňovaný obraz slovenského národa disponujúceho širokým diapazónom jednoznačne kladných vlastností. Charakteristickou vlastnosťou Slovákov je podľa takejto sebadefinície napríklad nevšedná pohostinnosť. V inej lichotivej autocharakteristike vystupujú zasa ako mierumilovný, „holubičí“ národ.

Mýtotvorba a mýtoborectvo

V procese formovania moderného slovenského národa bola literatúra často využívaná ako nástroj politický či ideologický. Pre časté suplovanie rôznych takýchto aktivít literatúrou sa používa príznačný termín „literatúra špeciálnych funkcií“, ktorý sa dá vzťahovať na značnú časť slovenskej literárnej produkcie viacerých generácií.² Jednou z týchto „špeciálnych funkcií“ je teda aj stavanie pôsobivých národných mýtov.

Lenže so samotným počiatkom tohto dlhodobého prevládajúceho prúdu slovenskej literatúry je spojený aj vznik prúdu alternatívneho či priamo opačného. Proti patetickej emocionálnej národnej mýtotvorbe sa najskôr ojedinele, no v súčasnosti už ideovo-esteticky dominantne presadzuje ironická racionalistická subverzia týchto mýtov, teda mýtoborecká tendencia.

Vidieť ju môžeme už v osvietensko-racionalistickej línii, ktorá sa začína prvým slovenským románom Jozefa Ignáca Bajzu *René mládenca príhody a skúsenosti* (prvý zväzok vyšiel v roku 1784, druhý ostal po cenzúrnom zásahu v tlači). Kritika nerozumných domácich pomerov z pozície osvietenského rozumu sa výnimočne, ale relatívne pravidelne objavuje aj v neskorších generáciách, napríklad v tvorbe Jána Chalupku (satirický román *Bendeguz. Ďula Golomboš a Pišta Kurtaforint*, 1841) či Jonáša Záborského (próza *Faustiáda. Fantastická hrdinská báseň*, 1966). Všetky tieto diela ponúkajú depatetizovaný humorný pohľad

² LOPATKA, Jan: *Literatura speciálních funkcí*. In: LOPATKA, Jan: *Předpoklady tvorby*. Praha : Československý spisovatel, 1991; ŠÚTOVEC, Milan: *Literatúra špeciálnych funkcií*. Romboid, 6, 1971, č. 2, s. 38 – 42.

na grotesknú domácu realitu.³ Prvky komiky nájdeme neskôr dokonca aj v literárnokritickej esejistike literárneho vedca Alexandra Matušku, ktorý najmä vo svojich mladých rokoch demaskuje a vysmieva prežité idealizované predstavy o národnej kultúre (ostrou kritikou tradicionalizmu je už jeho prvý článok príznačne nazvaný *Hra na fujaru a pokrok* z roku 1930).⁴

Komicko-racionalistická subverzia národného mýtu teda v slovenskej literatúre fungovala dlhodobo, stále však len ako opozícia dominujúceho mýtotvorného prúdu. Výraznejšie sa napokon presadzuje už od konca 60. rokov 20. storočia (v próze, poézii, ale aj v obľúbených alternatívnych dramatických formách) a potom najmä v jeho závere, keď v období okolo Nežnej revolúcie v roku 1989 vychádzajú zásadné diela Pavla Vilikovského či Petra Pišťanka, ktoré dodnes formujú obraz súčasnej slovenskej literatúry. Práve v tomto tranzitívnom období môžeme hovoriť o završení procesu oslobodzovania, emancipácie literárneho myslenia z dlhodobých národnoobrodeneckých stereotypov, ktoré sa od romantizmu až po socialistický realizmus usilovali formovať slovenské národné vedomie na základe ideologicky utilitárnych mýtov národno-sociálnej povahy.

Gesto týchto autorov malo podobu radikálne ironického intertextuálneho prehodnocovania prakticky všetkých dobových ikon a ideologicky motivovaných spoločensko-politických mýtov. Išlo o literatúru „subverzie kánonu,“⁵ persiflážneho prepisovania a pastišu. V sémanticky vyprázdnenom svete, ktorý títo autori tematizovali, sa už rezignuje na veľké ideové a ideologické koncepty, ale iniciujú sa rôzne hry s kontextami, s jazykom a literárnymi žánrami. Stierajú sa tak aj hranice medzi diskurzívnym umením a popkultúrou.

³ DAROVEC, Peter: *Násmešné rozmlúvanie o štyroch knihách...* Levice : L. C. A., 1996.

⁴ PETRÍK, Vladimír: *Slovenský intelektuál Alexander Matuška*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2019.

⁵ RÉDEY, Zoltán: *Subverzia kánonu slovenskej prózy v novele Petra Pišťanka Mladý Dôňč*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2007, s. 5.

Jááánošíík

V období upevňovania autoritatívneho režimu po sovietskej invázii roku 1968 sa ako ideovo produktívny ukázal relatívne slobodnejší priestor alternatívnej drámy, divadiel malých foriem či amatérskeho divadla. V tomto prostredí vzniklo viacero komediálnych diel, ktoré sa pre niekoľko generácií Slovákov, ktorí ich dodnes poznajú naspamäť, stali neoddeliteľnou súčasťou kultúrneho kánonu. Medzi nimi zaujíma zásadné miesto hra Radošinského naivného divadla *Jááánošíík*, ktorú v roku 1970 uviedol jej autor a režisér Stanislav Štepka (1944). V tejto komédii parodicky prepisuje azda najsprofanovanejší slovenský národno-sociálny mýtus o legendárnom zbojníkovi, ktorý vraj bohatým (čítaj: maďarským feudálom) bral a chudobným (čítaj: slovenským roľníkom) dával. Štepkova hra nesie ironický podtitul *Správa o hrdinovi alebo Hra na hrdinu*. Ironický preto, že v jeho verzii je Jánošík obyčajným človekom, ktorý sa odmieta stať legendou či námetom pre literárnu mýtotvorbu: „*Ja mám byť chlap, ja mám byť hrdina? Ja mám byť vzor? Vy sa budete doma vyvaľovať na duchnách – a ja prídem o obličky! (...) Ja nechcem byť hrdina, chcem sa vyučiť za normálneho človeka.*“⁶ Objektom Štepkovho ironicko-parodického pohľadu pritom nie je historická postava Jánošíka, ale jej utilitárne ideologické pretváranie do podoby národnej legendy: „*300 rokov bude žiť zo mňa táto literatúra – a ja ani tridsať.*“

V čase nastupujúcej normalizácie si Štepka dovoľil ironizovať aj všadeprítomný socialistickorealistický kult práce: „*Ozaj robíme na panskom tak, ako sa má? Nedalo by sa aj viac?*“ Aj národno-sociálny aspekt jánošíkovskej legendy sa tu ironicky profanizuje erotickými súvislosťami. Zástupca aristokracie tu nie je žiadny maďarský despota, ale len „*prirodzený pán gróf Révay, kandidát milostných víd*“ a zvodca slovenskej devy (Jánošíkovej sestry), ktorú ani nebolo treba na erotický vzťah s ním presviedčať.

⁶ ŠTEPKA Stanislav: *JÁÁÁNOŠÍÍK. Správa o hrdinovi alebo Hra na hrdinu*. Bratislava : Opus, 1983. Citované podľa audiozáznamu predstavenia: <https://www.youtube.com/watch?v=wbW5mcy75Zk>. Z tohto záznamu sú aj všetky nasledujúce citácie.

Štepkova hra obsahuje množstvo intertextuálnych odkazov, ktoré tiež budujú ironický kontext národnej kultúrnej tradície. Zásadné dielo slovenského romantizmu, Sládkovičova *Marína*, sa tu cituje v českom preklade, skrytý citát z Bottovej *Smrti Jánošíkovej* sa zasa ocitne v komicky nízkych súvislostiach a dokonca aj sám Ján Botto sa stane predobrazom pre komickú postavu „milého Jána aj s bótami“. Jánošíkova matka posieľa syna na zboj jednoslovným citátom z českej hry Karla Čapka *Matka*: „Chod!“ Aj inak sa tu vystupuje z izolacionistického nacionálneho kontextu. Symbol slovenskosti – Jánošík – sa internacionalizuje: „Náš Juraj. Náš Jiří. Náš George. Náš György. Náš Juraj Jánošík. Už je tu.“ A Jánošíkovo zbojníctvo sa aktualizuje ako internacionálna turistická atrakcia: „Vyfasovali sme kroje, valašky a pod' ho robiť cirkusy pre turistov z Česka.“

My

Rovnako ako iné hry Štepkovho Radošinského naivného divadla je aj *Jááánošííík* pestrou mozaikou relatívne samostatných výjavov, scénok, básní či piesní. Takáto kompozične uvoľnená, hravá žánrová montáž je typická aj pre dramatickú tvorbu najznámejšej komediálnej dvojice Milan Lasica (1940 – 2021) a Július Satinský (1941 – 2002). Ich rozsiahla tvorba a jej nevšedný ohlas v spoločnosti ukazujú, že ironizácia národných mýtov sa v posledných desaťročiach 20. storočia neobmedzovala len na relatívne uzavretý priestor umeleckej literatúry. Dialogické výstupy či piesne Lasicu a Satinského sa napriek rôznym mocenským reštrikciám ich verejného vystupovania počas tzv. normalizácie stali známym a citovaným „verejným majetkom“ ľudí z rôznych sociálnych skupín. Ich bizarný humor pôsobil jednoducho a teda veľmi prístupne širokému okruhu recipientov. V skutočnosti však predstavoval výrazné intelektuálne gesto, v ktorom sa absurdita využívala ako zdroj komiky, ale zároveň sa aj tematizovala ako najpríznačnejší prejav doby. Komika Lasicu a Satinského bola založená na ironickom posunutí tých najbanálnejších životných situácií do priestoru nonsensu. Demaskovala tak zároveň banalitu doby aj režimu. Ich tvorba však nebola priamou politickou satirou a ani túto ambíciu nemala. Hravo, a predsa hlboko

pomenúvala desémantizáciu ideologického jazyka moci. Absurdná poloha ich textov nebola komickým únikom zo serióznej reality. Naopak, bol to sofistikovaný spôsob odhaľovania pohodlnej konvenčnosti myslenia. Typickými boli v tejto súvislosti ich texty venované kliše o slovenskej národnej mentalite. Vyslovujú sa k nej so skeptickým humorom a najmä bez romantického pátosu. Súčasťou ich tvorby boli aj piesne, v ktorých sa tiež ironicky vyrovnávali s národnými, kultúrnymi a politickými mýtmi. Dokumentovať sa to dá na texte titulnej skladby albumu *My*, ktorá sa ironicky vyrovnáva hneď s niekoľkými národnými automýtmi. Autorom textu piesne je M. Lasica. Celý album vydali M. Lasica a J. Satinský spolu s hudobníkom Jarom Filipom dva roky pred demokratickou revolúciou, teda už roku 1987.

My

*My sme národ holubičí,
nikto nám nič nedožičí.
Každý na nás iba kričí,
je to o nás známe.
Kde kto z nás len kožu derie,
podchvíľou z nás lieta perie.
Občas nás to strašne zlostí,
lebo nie sme takí sprostí
ako vyzeráme.
My sme nerozbili atóm,
to je pravda a čo na tom?
Skúste zrátať ľudia premilí,
tie kotrby, čo sme rozbili.
My sme neponúkli svet
Pytagorovu vetu
a napriek tomu sme tu
a s tým sa bude treba zmieriť.
Aj keď sme ešte trochu mladí
nik si s nami neporadí.
Napriek tomu si však radi*

*sem-tam zavzdycháme.
My sme národ holubičí,
nikto nám nič nedožičí.
Každý na nás iba kričí
jedným slovom je to o nás známe.*⁷

Večne je zelený...

Novela *Večne je zelený...* azda najvýraznejšieho slovenského prozaika Pavla Vilikovského (1941 – 2020) vznikla už v 70. rokoch 20. storočia, ale vydaná mohla byť až v revolučnom roku 1989. Táto na prvý pohľad nenápadná burleska je dodnes oceňovaná kritikmi i čitateľmi.⁸ V tejto až desivo komickej próze sa celkom vedome pracuje s nulovou morférou zmyslu, s poučenou skepsou sa tu totiž akceptuje existencia groteskného sveta bez zmyslu. Fabula nebudí sama osebe priveľký rešpekt – je to vlastne špionážny príbeh ironicky odkazujúci na žáner čitateľsky nenáročnej dobrodružnej literatúry a tiež – dnes takých populárnych – konšpiračných teórií. Príbeh totiž tvorí rozprávanie vysluženého tajného agenta, ktorý sa považuje za hýbateľa dejín strednej Európy v 20. storočí: „*Naozaj jedinou odmenou je vedomie, že ste pomáhali otáčať koleso dejín; či už sem alebo tam, to je úplne jedno, hlavná vec, aby sa hýbalo.*“⁹

Fiktívny agent sa pri akciách stretáva aj s reálnymi – i keď opäť obskúrnymi – historickými postavami. Od slávnej špiónky Mata Hari až po Hitlera v čase jeho väznenia po nevydarenom puči. Napriek množstvu reálnych historických faktov sú jeho dejiny strednej Európy iné

⁷ LASICA, Milan: *My*. In: LASICA, Milan – SATINSKÝ, Július – FILIP, Jaroslav: *My*. Bratislava : Opus, 1987.

⁸ Už v čase vydania sa pokladala za „prelomovú knihu“ (RESUTÍK, Milan: *Pavel Vilikovský: Večne je zelený! Slovenské pohľady*, 105, 1989, č. 7, s. 123 – 124) a štátút „literárnej udalosti“ si udržala aj v súčasných encyklopedických prehľadoch (ČÚZY, Ladislav – DAROVEC, Peter – HOCHÉL, Igor – KÁKOŠOVÁ, Zuzana: *Panoráma slovenskej literatúry III*. Bratislava : SPN, 2006, s. 68).

⁹ VILIKOVSKÝ, Pavel: *Večne je zelený*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989, s. 11.

ako tie, ktoré poznáme z učebníc dejepisu. Na dejepisný žáner odkazuje aj grafická úprava knihy. Agentova verzia učebnice je absurdnou alternatívou k rovnako nedôveryhodnej ideologicky motivovanej učebnici dejepisu používanej vo vtedajšej školskej praxi autoritárskeho režimu. Alternatívny historizmus¹⁰ tejto prózy nie je ironicky namierený voči samotným dejinám, ale voči ich utilitárnym interpretáciám. Táto persiflážna „historiografická metafikcia“¹¹ je hravou subverziou ideologických mýtov rôznej proveniencie o novodobých dejinách strednej Európy.

Vilikovského „hra s iróniou“¹² zasahuje históriu, literatúru, lingvistiku, ale napokon aj samotného čitateľa, adresáta rozprávania. Ten sa v závere novely sám stáva postavou spútanou samotným špiónom – rozprávačom. Ukazuje to na mocenské ambície jazyka ako ideologického nástroja voči svojmu publiku. Zdanlivo nezáväzná „hra s čitateľom“¹³ ukazuje svoj manipulačný potenciál.

Večne je zelený... odhaľuje iluzívnosť veľkých rozprávání, najmä tých, ktoré sa dotýkajú národného vedomia a národnej histórie. A tiež rôznych nacionálno-sociálnych mýtov, ktoré konvenovali tradícii aj autoritárskemu režimu. Je nepriamou polemikou s dobovo vplyvným konceptom komunistického a zároveň nacionalistického spisovateľa Vladimíra Mináča. Ten vo svojich esejach *Dúchanie do pahrieb* (1970) z počiatku tzv. normalizácie nielen uvažoval o zmysle slovenskej ná-

¹⁰ Alternatívny historizmus svojím hľadaním kontrafaktuality rozrušuje koncept veľkých dejinných rozprávání. V modernej historiografii slúži skúmanie alternatívnych scenárov dejinných udalostí pre lepšie pochopenie a interpretáciu dejín skutočných (FERGUSON, Neil: *Virtual History: Alternatives And Counterfactuals*. New York : Basic Books, 2000). V literatúre je zasa hrou významov, ktorá ukazuje na pluralitu pravdy.

¹¹ HUTCHEON, Linda: *A poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction*. London. New York : Routledge, 1998, s. 105.

¹² ECO, Umberto: *Poznámky k Menu ruže*. In: Eco, Umberto: *Meno ruže*. Bratislava : Tatran, 1991, s. 493.

¹³ HUTCHINSON, Peter: *Games Authors Play*. London, New York : Methuen, 1983, s. 21.

rodnej existencie, ale rovno ju vytváral.¹⁴ Z pozície štátnou mocou potvrdzovanej autority sa ideologicky zmocňoval slovenských národných dejín. Vysokým patetickým jazykom budoval mýtus o Slovákoch ako o čistom, inocentnom národe práce, ktorý stáročia nenápadne, ale kontinuálne tvoril hodnoty. Mináč kombinoval starší národnoobrodenecký mýtus o tisícročnom útlaku slovenského národa s vtedy aktuálnou komunistickou ideológiou: „*Ak aj nemáme svoju históriu v konvenčnom slova zmysle, ak teda nemáme svoje feudálne dejiny, predsa len máme svoju minulosť, svojich predkov, svoju kontinuitu.*“¹⁵ Tou kontinuitou sa myslí mierumilovná práca, ktorej plody Slovákom berú rôzni násilní cudzinci. Slováci musia ich nájazdy len vydržať: „*Po mnoho desaťročí sa zapodievame tým, že seba a iných presviedčame o tom, že sme. [...] Chvalabohu, žijeme. Skala puká, dub sa láme, ale my stojíme pevne, stojíme a budeme stáť, sme a budeme, existujeme a budeme existovať.*“¹⁶

Vo Vilikovského verzii sa postava cudzinca, špióna, vyjadruje o Slovákoch veľmi podobne, len s iróniou namierenou voči mináčovskému mýtu: „*Všetky národy chcú vyorať hlbokú brázdu v dejinách ľudstva, chcú sa presiahnuť, hoci si zatiaľ nesiachajú ani po päty, jedine Slováci, božie deti, vidia zmysel a náplň svojej existencie v tom, že sú. Kto iný sa vie tak detsky nevinne tešiť: prešlo už sto rokov, a my ešte furt sme!, nie sme teda márne! Sme, to veru nebude len tak! A hneď si, plní nadšenia, stanovujú jasný cieľ: Budíme ešte!*“¹⁷

Rozprávačov neslovenský pôvod generuje grotesknú komiku z jeho kultúrneho šoku pri strete s vtedajšími slovenskými realiami. Sofistikovaný cudzinec zo Západu je konfrontovaný s odzbrojujúcou naturalnosťou a jednoduchosťou Slovenska a Slovákov. S ironickým odstupom

¹⁴ Pokračuje tak v slovenskej tradícii vytvárania národnej identity pomocou aktívneho atavizmu, ako ho definuje Robert Pynsent: „Aktivním atavismem míním vyhledávání a dokonce i vytváření předků a vlastností předky založených a daných.“ (PYNSENT, Robert: *Pátrání po identitě*. Praha : H & H, 1996, s. 84).

¹⁵ MINÁČ, Vladimír: *Dúchanie do pahrieb*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989, s. 66.

¹⁶ Tamže, s. 59.

¹⁷ VILIKOVSKÝ, Pavel: *Večne je zelený*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989, s. 60.

tiež komentuje konvenčnosť, ale aj provinčnosť slovenskej kultúry a literatúry: „*Bez slovenskej prírody by nebolo Slovákov a bez slovenských spisovateľov by nebolo slovenskej prírody... dnes už aspoň určite nie. Keď chce dnes Slovák pookriať v lone panenskej prírody, otvorí si jednoducho niektoré popredné dielo slovenskej literatúry. Nebojte sa, v slovenskej literatúre sú všetky diela popredné, a tak sa ujde na každého.*“¹⁸

Rivers of Babylon

Svojím široko diskutovaným debutovým románom *Rivers of Babylon* (1991) ukázal Peter Pišťanek (1960 – 2015) už tesne po revolúcii dramaticky odlišnú alternatívu k dovtedajšej slovenskej literárnej tradícii. Jeho extrovertné písanie o ľuďoch s jednoduchým a povrchným myslením bolo vedomou ironickou konfrontáciou s modernistickým skúmaním komplikovaného duševného života. Téma „malého človeka“, ktorý nemá a nemôže mať vplyv na chod dejín, je typicky stredoeurópskou témou. Ani v tomto však Pišťanek nebol pokorným pokračovateľom tradície, bol skôr jej ironickým narušiteľom. Jeho „malí ľudia“ totiž nepôsobia v duchu tradície ako poľutovaniahodné obete „veľkých“ dejín. Naopak, oni v tých dejinách a režimoch, ktoré so sebou dejiny prinášajú, celkom spokojne prežívajú. Nerobí im totiž žiadny morálno-etický problém prispôbiť sa ani ponížujúcim podmienkam.¹⁹

Fabula románu je ironickou persiflážou typického slovenského rozprávkového naratívu o vidieckom mladíkovi, ktorý sa vyberie do sveta a prekvapujúco uspeje – ožení sa s princeznou a získa kráľovstvo.

¹⁸ Tamže, s. 65.

¹⁹ O vegetatívnom hedonizme Pišťanekových postáv hovorí Tomáš Kubíček: „Hrdinové týchto svetů nevnímají svoji existenci v nich jako křivdu. Svoji neúčast na velkých dějinách nepovažují za politováníhodnou. Nevzpírají se osudu a nešmátrají zoufale po ‚volantu dějin‘. Oni prostě jen (v různých podobách, v těchto různých světech) jsou.“ (KUBÍČEK, Tomáš: *O hranicích nímandslendu a pasti nadinterpretace. Průhledy do světa Ludevíta Důnče a spisovatele Petra Pišťanka*. Slovenská literatúra, 49, č. 5, 2002, s. 405).

Úspech v rozprávke je dôsledkom jeho archetypálnej nevinnosti – je to nemajetný, nevzdelaný, v jednej verzii tejto rozprávky dokonca explicitne hlúpy mladý muž (rozprávka o Hlúpom Janovi), ktorému k úspechu stačí mravný étos „dobrého človeka“. V Pišťankovom prepise sa však tradične cenená prostoduchosť vidieckeho protagonistu mení na primitívnu animálnosť, ktorej nikto v sofistikovanom meste nedokáže odolať. Jeho hrdina koná ako bezohľadný agresor – a jeho okolie ho za to ešte odmeňuje rešpektom a úctou.²⁰

Ironizácia konzervatívnych mýtov má u Pišťanka mnoho podôb. Narúša napríklad typický slovenský (aj literárny) naratív o slovenskej dedine ako priestore morálnej čistoty v porovnaní s amorálnym mestom.²¹ Pišťankovu deziluzívnu verziu dediny spája s mestom totožná absencia akýkoľvek hodnôt. V oboch priestoroch vládne rovnako primitívna túžba po majetku a získavaní telesných pôžitkov. Na nevzdelanom vidieku sa toto správanie nikto ani nepokúša maskovať.

Podobne prenikavo realizuje Pišťanek aj subverziu rozšíreného národného automýtu o Slovákoch ako pohostinnom národe. V jeho verzii existuje naopak výhradne brutálne sebestvo. Toto sebestvo sa však neobmedzuje len na Slovákov. Úplne rovnakí sú aj cudzinci, ktorí sa z nejakých dôvodov v tomto prostredí vyskytnú.

Deziluzívnosť sa často spája aj s motívom práce. Ten na úroveň národného mýtu posunul už v súvislosti s Vilikovského knihou zmienený nacionálne-komunistický intelektuál V. Mináč. Pišťanek je tak ďalším autorom, ktorý vstupuje do polemiky s jeho patetickým kultom manuálnej práce, na ktorej Mináč stavia proletársky mýtus slovenských dejín: „*Ale ak sú dejiny civilizácie dejinami práce, dejinami prerušovanej, ale vždy znovu a znovu víťaziacej stavby, potom sú to aj naše dejiny.*“²² Oproti tejto ideologickej ilúzii ukazuje Pišťanek v *Rivers of Babylon*

²⁰ „Rácz nie je nič iné ako naratívne dôsledky jeho vlastnej násilnej vôle k moci.“ (BEASLEY-MURRAY, Timothy: *Držať sa od seba. Peter Pišťanek a Dušan Taragel: Seke rou a nožom. (Konfrontácie)*. Romboid, 35, 2000, č. 1, s. 32.

²¹ Slovenská dedina bola v kultúrnej tradícii chápaná ako priestor domáci, zrozumiteľný, a preto akceptovaný. Naopak mestá Slováci zväčša neobývali a považovali ich za priestor cudzí, neznámy, s odlišnými normami správania, a preto neakceptovateľný.

²² MINÁČ, Vladimír: *Dúchanie do pahrieb*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989, s. 71.

z reálneho socializmu odpozorované typy ľudí, ktorých vzťah k práci rozhodne nedefinuje. Naopak, títo novodobí „proletári“ sa svojej nudnej práci túžia vyhnúť, zbaviť sa jej, trikom ju preniesť na niekoho iného.

Ironická racionalizácia mýtov a automýtov sa najľahšie realizuje z pozície odstupu. Podobne ako vo Vilikovského novele aj v Pišťan-kovom románe je ten odstup reprezentovaný postavou cynického cudzinca. Takýmto nezainteresovaným pozorovateľom slovenských národných špecifik je v *Rivers of Babylon* Hurens-son, švédsky „bise- xuálny turista“. Proti slovenskému nacionálnemu pátosu stojí v komic- kom protiklade Hurens-sonova „západná“ racionalita. Na Slovákoch si všima najmä ich hypertrofované, ničím nekryté národné aj osobné sebavedomie: „*Tento národ je národom nedocenených, napadne Huren- ssona. Mohol svetu priniesť najgeniálnejších umelcov, baletky, vedcov – aspoň sa tak tvári. Prečo nikdy nepriniesol, to je otázka. On, Huren- son, sa o existencii tohto národa dozvedel iba v súvislosti so smiešne lac- nými prostitutkami, ochotnými podstúpiť všetko, čo nezanechá viditeľné stopy. Až tu sa z úst príslušníkov tohto národa dozvedel o údajne sláv- nych umelcoch, hvezdároch a vynálezcoch, o ktorých však nikdy predtým nepočul.*“²³

Keby

Problém národnej identity a potreby zmeny tradičného mýtotvorného prístupu k nej stojí aj v centre prózy Igora Otčenáša (1960) *Keby*, vy- danej v roku 1998.²⁴ Aj v tejto novele persiflážneho alternatívneho his- torizmu sa pracuje so spochybňovaním, preverovaním, s deziluzívnym groteskným humorom. Otčenášovo *Keby* parodicky reaguje najmä na nacionalistickú tendenčnú historiografiu, ktorá sa v prvej polovici 90.

²³ PIŠŤANEK, Peter: *Rivers of Babylon*. Bratislava : Archa, 1991, s. 95.

²⁴ Kniha vyšla v roku 1998, ale jej časti boli časopisecky publikované už v roku 1995, teda v čase najtvrdšieho mečiarizmu, na ktorého kultúrnu politiku Otčenášov text reaguje.

rokov pokúšala o rehabilitáciu klérofašistického režimu vojnového slovenského štátu. Išlo najmä o knihu M. Ďuricu *Dejiny Slovenska a Slovákov*, na ktorú Otčenáš aluzívne odkazuje aj ironickým podtitulom *Rýchle dejiny budúcnosti Slovenska*.

Keby je – podobne ako Vilikovského *Večne je zelený* – ironickou verziou učebnice dejepisu, v ktorej sa tentoraz opisujú alternatívne slovenské dejiny po kontrafaktuálnom víťazstve nacistického Nemecka v II. svetovej vojne. Otčenášova prozaická učebnica ironicky predpokladá, že Slováci by sa prakticky totožne prispôsobili totalite nastickej, ako sa v skutočnosti po vojne prispôobili totalite komunistickej. V kauzálnom rade tu defilujú hrozivé i komické fiktívne (nie však nemožné) udalosti od konca vojny do začiatku 60. rokov. V ironických súvislostiach tu vystupuje množstvo reálnych historických postáv – klérofašistická vojnová politická garnitúra (J. Tiso, A. Mach atď.), ale aj ďalšie osoby, ktoré v skutočnosti fungovali v rámci inej, teda komunistickej diktatúry (politik A. Dubček, spisovateľ V. Mináč a iní). Nielen postavy, ale aj udalosti (napríklad politické procesy) a propagandistické heslá tu migrujú z jednej totality do druhej: „*S Tisícročnou Ríšou na večné časy a nikdy inak*“²⁵ je ironickou variáciou pôvodného komunistického hesla „*So Sovietskym zväzom na večné časy a nikdy inak*“; „*Cudzie už nechceme, arizované si nedáme!*“²⁶ je zasa tragikomickým dopovedaním pôvodného hesla Slovenskej národnej strany „*Cudzie nechceme, svoje si nedáme*“.

Všetky vyššie zmienené diela ukazujú, ako môže ironická subverzia patetických národných mýtov prispieť k posilneniu moderného a autentického národného sebavedomia, ktoré si už môže dovoliť odmietnuť vytváranie potvrdzujúcich iluzívnych mýtov. Je to dôležitý príspevok literatúry k procesu dospievania slovenského spoločenského diskurzu. Mýtoborectvo literatúry konca 20. storočia môžeme preto vnímať ako priame smerovanie k súčasnosti moderného národa.²⁷

²⁵ OTČENÁŠ, Igor: *Keby*. Bratislava : L. C. A. & Filmservice Slovakia, 1998, s. 9.

²⁶ Tamže, s. 10.

²⁷ Štúdia vznikla v rámci grantu VEGA 1/0315/21 *Poetika slovenskej prózy 18. – 20. storočia 2*.

Literatúra

- BEASLEY-MURRAY, Timothy: *Držať sa od seba. Peter Pišťanek a Dušan Taragel: Sekerou a nožom. (Konfrontácie)*. Romboid, 35, 2000, č. 1, s. 30 – 33.
- ČÚZY, Ladislav – DAROVEC, Peter – HOCHÉL Igor – KÁKOŠOVÁ, Zuzana: *Panoráma slovenskej literatúry III*. Bratislava : SPN, 2006.
- DAROVEC, Peter: *Násmešné rozmlúvanie o štyroch knihách...* Levice : L.C.A., 1996.
- ECO, Umberto: *Poznámky k Menu ruže*. In: ECO, Umberto: *Meno ruže*. Bratislava : Tatran, 1991.
- FERGUSON, Neil: *Virtual History: Alternatives And Counterfactuals*. New York : Basic Books, 2000.
- HUTCHEON, Linda: *A poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction*. London – New York : Routledge, 1998.
- HUTCHINSON, Peter: *Games Authors Play*. London – New York : Methuen, 1983.
- KREKOVIČ, Eduard – MANNOVÁ, Elena – KREKOVIČOVÁ, Eva: *Mýty naše slovenské*. Bratislava : Premedia Group, 2013.
- KUBÍČEK, Tomáš: *O hranicích nímandslendu a pasti nadinterpretace. Průhledy do světa Ludevíta Důnče a spisovatele Petra Pišťanka*. Slovenská literatúra, 49, 2002, č. 5, s. 404 – 407.
- LASICA, Milan: *My*. In: LASICA, Milan – SATINSKÝ, Július – FILIP, Jaroslav: *My*. Bratislava : Opus, 1987.
- LOPATKA, Jan: *Literatura speciálních funkcí*. In: LOPATKA, Jan: *Předpoklady tvorby*. Praha : Československý spisovatel, 1991.
- MINÁČ, Vladimír: *Dúchanie do pahrieb*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989.
- PETRÍK, Vladimír: *Slovenský intelektuál Alexander Matuška*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2019.
- OTČENÁŠ, Igor: *Keby. Rýchle dejiny budúcnosti Slovenska*. Bratislava : L. C. A. & Filmservice Slovakia, 1998.
- PIŠŤANEK, Peter: *Rivers of Babylon*. Bratislava : Archa, 1991.
- PYNSSENT, Robert: *Pátrání po identitě*. Praha : H & H, 1996.
- RÉDEY, Zoltán: *Subverzia kánonu slovenskej prózy v novele Petra Pišťanka Mladý Dôňč*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2007.
- RESUTÍK, Milan: *Pavel Vilikovský: Večne je zelený!* Slovenské pohľady, 105, 1989, č. 7, s. 123 – 124.

ŠTEPKA Stanislav: *JÁÁÁNOŠÍÍÍK. Správa o hrdinovi alebo Hra na hrdinu.*
Bratislava : Opus, 1983.

ŠÚTOVEC, Milan: *Literatúra špeciálnych funkcií.* Romboid, 6, 1971, č. 2,
s. 38 – 42.

VILIKOVSKÝ, Pavel: *Večne je zelený.* Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989.

Polarita pozitivity a negativity v jazyku a komunikácii

Juraj Dolník

Abstract

Polarity of Positivity and Negativity in Language and Communication

The current society in Slovakia is also in a stage of development from a society of negativity, a significant feature of which is discipline, to a society of positivity, in which the focus on the performance of individuals and systems dominates, which requires initiative and creativity instead of discipline. The author draws attention to the language side of this process, monitors the language positivization of society associated with increasing the transparency of language usage. In this respect, the article sheds light on the functioning of the standard language norm and then briefly describes positivity and negativity in communication. Since the user of language is an empirical-rational subject, the author examines this developmental process from the subject's point of view in both empirical and rational modes in order to explain the contradiction in the functioning of the language norm. In this context, the author also clarifies the problem caused by the excess of positivity and negativity. He also pays attention to this phenomenon when monitoring communication. He points out how excessive positivity affects comprehensibility in communication as well as the quality of the social relationship.

Keywords: society, negativity, positivity, language norms, transparency of language, communication, comprehensibility, social relationship

Spoločnosť negativity a pozitivity

Cesta, po ktorej aktuálne napreduje aj spoločnosť na Slovensku, vedie od typu spoločnosti vyznačujúcej sa nadmierou negativity k jeho

premene na spoločnosť pozitivity. Podľa filozofa, reflektujúceho pohyb spoločnosti západného typu v súčasnej epoche, spoločnosť negativity je disciplinárna spoločnosť, ktorá v súlade so sklonom k maximalizácii produkcie sa premieňa na spoločnosť výkonu, pretože „od určitého stupne produktivity naráža disciplinárna technika, respektive negatívny schéma zákazu, rýchle na své limity. Za účelom ďalšieho stupňovania produktivity je paradigma disciplinárnej spoločnosti nahradeno paradigmom výkonnosti, respektive pozitívnym schémom možnosti, neboť od jistého stupne produktivity je negativita zákazů na překážku a na obtíž jejímu dalšímu stupňování. [...] Subjekt výkonnosti je rychlejší a produktivnější než subjekt poslušnosti.“¹ Kým charakteristickú črtu disciplinárnej spoločnosti vystihuje modálne sloveso *nesmieť*, za ktorým sú zákazy, príkazy, reštrikcie, regulácie, výstižným výrazom pre spoločnosť výkonnosti je modálne sloveso *môcť*: „Neohraničené *možu* je pozitívnym modálnym slovesom spoločnosti výkonu.“² Premene disciplinárnej paradigmy na výkonnostnú paradigmu sa darí aj preto, lebo prechod k spoločnosti s vyššou mierou slobody, teda s minimalizáciou zákazov, príkazov, reštrikcií, regulácií, zodpovedá prirodzenému sklonu človeka k oslobodzovaniu sa od toho, čo obmedzuje jeho sebarealizáciu. Spoločnosť pozitivity sa vníma ako spoločnosť slobody. V takej spoločnosti je už na ústupe subjekt povinnosti (aj v zmysle mravného subjektu, ktorý verí v ocenenie za poctivé plnenie povinností) a nahrádza ho subjekt výkonu, iniciatívny, motivovaný sebarealizačnou slobodou.

Nadmerné odstraňovanie negativity a tým zvyšovanie miery pozitivity vedie k spoločnosti transparentie, pretože transparentnosť vyhovuje potrebe zrýchľovania a zoperatívňovania procesov v spoločenskom systéme. Tejto potrebe vyhovuje preto, lebo sa ňou eliminuje iné, cudzie ako faktor, ktorý prekáža plynulosti pohybu kapitálu a rýchlosti, hladkosti, operatívnosti komunikácie a tým aj plynulosti toku informácií. Táto eliminácia sa realizuje ako premena inakosti, cudzosti na prostú odlišnosť, diferenciu. Následok tejto premeny sa dobre zná-

¹ HAN, Byung-Chul: *Vyhořelá společnost*. Praha : Rybka Publishers, 2016, s. 16.

² Tamže.

zornuje imunologickou metaforou. Inakosť, cudzosť vyvoláva v organizme obrannú reakciu, imunologický odpor. Je to teda imunologicky negatívny prvok (organizmus „zakazuje“ taký prvok prijať), kým diferencia je pozitívna, nevyvoláva imunologickú reakciu, nevedie k tvorbe protilátok (imunita nie je aktivovaná), vyvoláva len neimunologickú reakciu, takže nezasahuje zásadne do organizmu. Prechodom k transparentnej spoločnosti sa opúšťa „imunologický svet“, odstraňuje sa aj plodná negatívna, čiže aj tá, ktorá je potrebná pre zachovanie imunologického ochranného mechanizmu človeka a spoločnosti. Bez tejto negativity niet ani slobody v pravom zmysle: „Svoboda vo vlastnom slova zmysle je sväzaná s negativitou. Je vždy len svobodou od nátlaku, jež vychází od imunologicky jiného. Tam, kde je negativita nahrazena přemírou positivity, tam se vytrácí také impuls svobody, jež pramení dialekticky z negace negace.“³ Imunologicky iné, cudzie je negatívny element, ktorý negatívne pôsobí na organizmus po vniknutí do jeho vnútra. Aby organizmus prežil, musí byť schopný negovať túto negáciu (ide o prejav známeho Hegelom formulovaného zákona negácie negácie).

Denegativizácia spoločnosti, čiže expanzia negatívnej slobody (v zmysle zväčšovania rozsahu odstraňovania reštrikcií, oslobodzovania sa od vplyvu iných v čoraz väčšom rozsahu),⁴ teda prináša nadmieru positivity a transparentnosti, a tak sa presadzuje spoločnosť výkonu, ktorá je poznačená deficitom imunologickej reakcie. Spoločnosť positivity je protikladom spoločnosti negativity (disciplinárnej spoločnosti). Ide teda o protiklad spoločnosti s tendenciou k vytváraniu podmienok na maximalizáciu realizácie možností jednotlivcov a výkonnosti jej systémov so spoločnosťou, v ktorej vládne tendencia k regulácii jednotlivcov a systémov. Tento protiklad dáva do pozornosti otázku miery positivity a negativity v spoločenských procesoch a upozorňuje na to, že ako nadmiera negativity aj nadmiera positivity je „chorobný“ jav.

³ Tamže, s. 263.

⁴ Porov. s pojmami negatívna a pozitívna sloboda v tradícii založenej výkladmi slobody v práci BERLIN, Isaiah: *Two Concepts of Liberty*. Oxford : Clarendon Press, 1958.

Jazyková pozitivizácia slovenskej spoločnosti

Spoločenské procesy sú založené na sociálnych interakciách a tie zase na používaní jazyka. V tomto kontexte lingvistu zaujíma otázka, ako vplýva presadzovaná pozitivita a negativita v spoločnosti na fungovanie jazyka, jeho používanie a zaobchádzanie s ním, ako aj rola jazyka pri presadzovaní positivity a negativity v spoločenských procesoch. Spomínaný protiklad typov spoločností v jazykovom aspekte sa javí ako protiklad spoločnosti jazykovej negativity k spoločnosti jazykovej positivity. Kým v spoločnosti jazykovej negativity je ustálené akceptovanie tlaku jazykovej normativity, vychádzajúceho z prestížneho znaleckého statusu jazykového normotvorcu, takže rešpektovanie toho, čo sa „nesmie“, je pre používateľov normalitou, v spoločnosti jazykovej positivity pre používateľov je normalitou, že jazykovo sa správajú tak, ako „môžu“ vzhľadom na ich ovládanie jazyka a ich vnímavosť, citlivosť na to, čo im jazyk ponúka. Súčasťou aktuálneho vývinového procesu slovenskej spoločnosti je aj jazyková pozitivizácia spojená so stransparentňovaním používania jazyka. Pristavme sa pri tomto procese v slovenskej spoločnosti sledovaním fungovania normy spisovného jazyka.

Pozitivizácia v tomto kontexte je ale špecifická tým, že tento proces komplikuje fakt, že nositelia spisovného jazyka pristupujú k jeho norme ako racionálno-empirické jazykové subjekty. Táto dvojmodovosť tohto subjektu navodzuje možnosť protirečivého chápania pozitivizácie a tým aj stransparentňovania jazykovej normy. Táto protirečivosť sa dostala do lingvistického prostredia i praktického jazykového života a tým sa navodila otázka, ktorý prístup k jazykovej norme znamená podporovanie pozitivizácie. Je to prístup z pozície racionálneho (logického), alebo empirického (praktického) jazykového subjektu? Táto otázka ozrejmuje, že tu máme do činenia s „prenosom“ známeho sporu medzi racionalizmom a empirizmom vo vede do lingvistického a jazykového života.⁵ Táto asociácia je užitočná, lebo v teórii vedy sa pracu-

⁵ K otázke empirizmus vz. racionalizmus porov. ČERNÍK, Václav: *Filozofické pozadie a metateoretické schémy spoločenských vied*. In: *Problém rekonštrukcie sociálnych a humanitných vied*. Ed. Václav Černík, Jozef Viceník. Bratislava : Iris, 2004, s. 70 – 75.

je aj s pojmom racioempirizmus v zmysle kombinácie alebo syntézy „racionálneho „jadra“ empirizmu a racionalizmu,“⁶ a teda nabáda na nekontrastný prístup k dvojmodovosti jazykového subjektu.

Pozitivizácia zo stanoviska jazykového subjektu v racionálnom mode

Z hľadiska tej časti slovenskej lingvistiky, ktorá sa ostro vyhranila osvojením – pre ňu – apodiktickej tézy o dichotómii jazyk : reč, a teda jej východiskom pri určovaní jazykovej normy je jazykový systém, podporou pozitivizácie spoločnosti v tejto sfére je prístup k norme z pozície racionálneho jazykového subjektu. Jej chápanie normy reprezentuje napríklad táto definícia: „Normu spisovného jazyka chápeme ako poznanú a realizovanú časť jazykového systému, ako súhrn zákonitostí a prostriedkov vlastných spisovnému jazyku a prijímaných daným spoločenstvom v istom období ako záväzných, ako stav jazykovej štruktúry v živom spisovnom úze, resp. v jazykovom povedomí jazykovo vzdelaných nositeľov národného jazyka.“⁷ Definícia ozrejmuje, že jazykový systém, z ktorého vzchádza jazyková norma, v jeho dokonalosti je doménou jazykovo vzdelaných používateľov. Rozhodujúce je ich jazykové povedomie, k tomuto povedomiu sa má uberať jazykové kultivovanie ostatných používateľov, takže pozitivizácia spoločnosti v tomto aspekte sa realizuje ako demokratizácia tohto povedomia, t. j. rozširovanie bázy jeho nositeľov. Keďže zásadný význam má jazykové vzdelanie, pretože dokonalé ovládanie jazykového systému, jeho zákonitostí a prostriedkov sa viaže na príslušné znalosti, pozitivizácia sa môže udiť iba z pozície jazykového subjektu v racionálnom mode. Pozitivizácia z jeho stanoviska spočíva v odstraňovaní negativity, ktorú v tomto prípade predstavujú znalostné obmedzenia vo vzťahu k jazy-

⁶ Tamže, s. 77.

⁷ POVAŽAJ, Matej: *O norme a kodifikácii*. In: *Sociolinguistica Slovaca 3. Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Ed. Slavomír Ondrejovič. Bratislava : Veda, 1997, s. 129.

kovému systému. O týchto obmedzeniach vypovedá úzus. Citovaný autor reprezentatívne proklamuje, že „v zhode s inými autormi prísne odlišujeme jazykovú normu spisovného jazyka od rečového úzu. V rečovom úze sa totiž vyskytujú javy a prvky, ktoré sú jednak v príkrom rozpore so systémom a jednak v našom prostredí [...] sú často ovplyvnené aj kontaktmi s inými jazykmi.“⁸ Odstraňovanie negativity teda je elimináciou javov v úze, ktoré spôsobuje tento „príkry rozpor“. Vodidlom sú zákonitosti jazykového systému.

Pretože nesystémové javy v úze z tohto stanoviska stelesňujú jazykové vedomostné obmedzenia používateľov, ich odstraňovaním sa eliminujú tieto vedomostné deficity ako jazyková negativita (iný autor hovorí o „hrubej nevedomosti“⁹). Za touto negativitou sa skrýva „príkaz“ rečového úzu: „Nesmieš sa dať riadiť ničím, čo je mimo úzu!“ Eliminovanie tohto „príkazu“ – oslobodzovanie používateľa od absolútnej závislosti od úzu, teda jeho emancipácia – dáva používateľovi možnosť realizovať sa aj v tomto kontexte v svojom racionálnom mode: „Môžeš uplatňovať svoj racionálny jazykový potenciál!“ V tejto súvislosti využívanie tohto potenciálu je prienikom do zákonitostí jazykového systému, do jeho priezračnej logiky, čo vedie k podpore racionálnej transparentnosti normy. O tom, že na tejto transparentnosti záleží, reprezentačne vypovedá tento prípad, že „v rečovom úze je rozšírený lokál zemepisného názvu *Černobyl'* v podobe v *Černobyľe*. Zakončenie tohto názvu v nominatíve na mäkkú spoluhlásku *l'*ho však zaraďuje ku skloňovaciemu vzoru *stroj*, nie *dub*, preto je v lokáli náležitá prípona *-i*, v *Černobyľi*. [...] Máme však teraz na základe stavu v rečovom úze zaviesť v spisovnom jazyku výnimku zo skloňovania substantív mužského rodu alebo dokonca zaviesť úplne novú paradigmu?“¹⁰ Zreteľne

⁸ Tamže.

⁹ KOČIŠ, František: *Teória spisovného jazyka a jazykovej kultúry v súčasnej komunikácii*. In: *Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994*. Red. Ján Doruľa a Matej Považaj. Bratislava : Veda, 1995, s. 15.

¹⁰ POVAŽAJ, Matej: *O norme a kodifikácii*. In: *Sociolinguistica Slovaca 3. Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Ed. Slavomír Ondrejovič. Bratislava : Veda, 1997, s. 130.

sa dáva najavo, že veľmi záleží na transparentnosti systému a jej odraze v norme.

Racionálna pozitívizácia jazykovej normy – pozitívizácia z pozície jazykového subjektu v racionálnom mode – vedie k jej racionálnej transparentnosti. Pripomeňme si filozofa: „Transparence stabilizuje a zrychľuje systém tým, že jiné alebo cizí eliminuje.“¹¹ Pri racionálnom stransparentňovaní jazykovej normy sa eliminuje to, čo je nesystémové, cudzie jazykovému systému. Pragmatickým dôvodom je, že „dynamicky sa rozvíjajúca spoločnosť, v akej žijeme, nemôže totiž mať záujem na veľmi komplikovanom dorozumievacom prostriedku [...], lež práve naopak na relatívne jednoduchom a pravidelnom systéme, ktorý si používatelia osvoja pomerne ľahko a spoľahlivo.“¹² Stransparentňovanie z tohto zorného uhla je racionálne zjednodušovanie a spravidelňovanie systému, a teda aj normy. S týmto pohľadom je konformný záver výskumu synchronnej dynamiky morfológie spisovnej slovenčiny: „Aj v slovenčine sa dnes uplatňuje hlavne integračná a či unifikačná tendencia s cieľom obmedziť pestrosť foriem slovies v prospech jednoduchších, menej komplikovaných tvarov.“¹³ A týka sa to aj substantív: „Vývinové tendencie, ktoré sa uplatňujú pri skloňovaní podst. mien, vedú k väčšiemu spravidelneniu skloňovania takýchto slov. [...] Toto zjednodušovanie deklinácie substantív predstavuje globálny vývinový trend.“¹⁴ Z citovaných výrokov, ktoré reprezentujú tradovaný, štandardizovaný pohľad na systém, normu a dynamiku spisovnej slovenčiny, plyní záver, že racionálne stransparentňovanie jej normy je motivované tlakom racionálnej jazykovej ekonómie, ktorý je prejavom imanentnej vlastnosti racionálnej bytosti, spočívajúcej v tom, že svojou racionalitou dokáže zefektívňovať svoju činnosť. Čo je prekážkou racionálnej efektívnosti, treba eliminovať, negovať. Pozitívizácia jazykovej normy tkvie v odstraňovaní prekážok jej racionálneho zefektívňovania.

¹¹ HAN, Byung-Chul: *Vyhořelá společnost*. Praha : Rybka Publishers, 2016.

¹² KAČALA, Ján: *Výhlady na kultivovanie jazyka*. In: *Z teórie spisovného jazyka*. Red. Ján Kačala. Bratislava: Veda, 1979, s. 164 – 165.

¹³ DVONČ, Ladislav: *Dynamika slovenskej morfológie*. Bratislava : Veda, 1984, s. 106.

¹⁴ Tamže, s. 75 – 76.

Pozitivizácia zo stanoviska jazykového subjektu v empirickom mode

Teraz obráťme pozornosť na pozíciu empirického jazykového subjektu, nositeľa jazyka v empirickom mode. Z tohto stanoviska v jazykovej norme je to, čo ho obmedzuje v jeho empirickej jazykovej slobode, t. j. v slobodnom používaní jazyka na základe skúsenostnej jazykovej dispozície, nadobúdanej v jazykovej praxi riadenej údom s autopojetickou kooperáciou komunikantov a koordináciou ich správania a konania. Tento subjekt sa zbavuje tohto obmedzovania tým, že sa neriadi poslušne nátlakom „príkazu“ „Nesmieš akceptovať všetko, čo je v úze“ („príkaz“ sa spravidla deklaruje ako odporúčanie, ale jeho nerešpektovanie je sankcionované prinajmenšom kritikou). Negovaním tohto „príkazu“ sa roztvára priestor pre empirickú jazykovú slobodu a tým pre pozitivizáciu jazykovej normy. Namiesto „nesmieš“ pre subjekt platí „môžeš“: v jazykovej praxi sa môže správať a konať tak, ako to zodpovedá skúsenostnej jazykovej dispozícii. To je správanie a konanie, ktoré prežíva ako jazykový komfort, lebo veď nemusí byť v neustálej ostražitosti, či sa nespráva spôsobom, za ktorý môže byť sankcionovaný. Keďže však pozitivizácia podporuje transparentciu, otázka je, ako sa javí stransparentňovanie v tomto kontexte.

Jazykový subjekt v tomto mode sa orientuje na empirickú transparentnosť, takže pozitivizácia jazykovej normy zahŕňa aj empirické stransparentňovanie. Z jeho hľadiska stransparentňovanie tejto normy neznamena jej zjednodušovanie, spravidelňovanie v duchu jej racionálneho, extrakomunikačného vnímania, pretože jeho ovládanie jazyka vzišlo z jeho účasti na jazykovej praxi, v ktorej sa generovali, reprodukujú a menia jazykové pravidlá, „vpísané“ do tejto praxe. Túto prax tvorí otvorená sústava jazykových aktivít – teda nadväzujúcich a vzájomne pôsobiacich aktivít – založených na inštinktoidných analogických reakciách, z ktorých sa rýchlo stávajú návyky.¹⁵ Návykovosť

¹⁵ Porov. s výkladom, že jazyk je návyk, gigantický návyk na navodenie istých vecí. KELLER, Rudi: *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. 3. Aufl. Tübingen und Basel : A. Francke Verlag, 2003, s. 69.

jazyka je implicitne prítomná aj vo výklade z pozície racionálneho jazykového subjektu. Čítame: „Pravdaže, systémovosť jazyka nemožno pretláčať a nemožno rozvíjať systémovosť jazyka priamočiaro všade, najmä nie tam, kde si porušenie systému vynútilo používanie jazyka v spoločenskej komunikácii a kde sa toto porušenie systému už ustálilo, kde sa už stalo súčasťou normy.“¹⁶ Ako sa mohlo porušenie stať súčasťou normy? Stalo sa jazykovým návykom ako tie systémové štruktúry. Výrok, že porušenie systému si vynútilo používanie jazyka v spoločenskej komunikácii, v sledovanom kontexte môžeme interpretovať tak, že jazykový subjekt zotrval pri svojej empirickej jazykovej slobode a tým pozitivizoval jazykovú normu, a teda sa správal v duchu jeho empirického transparentňovania.

V akom zmysle platí výrok, že jazyková norma je empiricky transparentná? Aby sme zotrvali v línii tohto výkladu, vráťme sa k citovanému filozofovi: „Transparentními se věci stávají tehdy, když jsou zbaveny veškeré negativity, když jsou *vyhlazený* a *vyrovnány*, když se bez odporu dají asimilovat plynulými toky kapitálu, komunikací a informací.“¹⁷ Vyjadrené v tomto duchu, jazyková norma je empiricky transparentná, keď je zbavená skúsenostnej negativity, t. j. zahŕňa len empiricky „vyhladené“ a „vyrovnané“ prvky, takže sa dajú bez odporu asimilovať plynulými tokmi reči. Metaforou (empiricky) „vyhladené“ a „vyrovnané“ sa vyjadruje, že prvky normy vzišli a hladko sa udomácnili v jazykovej praxi – fungujú v nej ako „vyhladené“, bez zádrhov –, a to preto, lebo sú všetky rovné ich adaptovanosťou na behaviorálnu jazykovú potrebu, sú „vyrovnané“ tak, aby bez odporu slúžili tejto potrebe. Ide o potrebu disponovať jazykovými prostriedkami spôsobom, ktorý zodpovedá behaviorálno-akčnému mechanizmu ovládania a fungovania prirodzeného jazyka.¹⁸ Empirické transparentňovanie jazykovej normy sa deje „pod záštitou“ tohto mechanizmu ako efektívneho nástroja riadenia komunikačnej aktivity. Tento mechanizmus

¹⁶ KAČALA, Ján: *Výhlady na kultivovanie jazyka*. In: *Z teórie spisovného jazyka*. Red. Ján Kačala. Bratislava: Veda, 1979, s. 165.

¹⁷ HAN, Byung-Chul: *Vyhořelá společnost*. Praha : Rybka Publishers, 2016.

¹⁸ Porov. DOLNÍK, Juraj: *Jazyk v sociálnej kultúre*. Bratislava : Veda, 2017.

funguje na princípe empirickej jazykovej ekonómie, ktorý riadi fungovanie jazyka v duchu empirickej efektivity. Pozitívizácia jazykovej normy z tejto perspektívy tkvie v odstraňovaní prekážok jej empirického zefektívňovania.

Protiklad empirický vz. racionálny prístup k jazykovej norme vedie, samozrejme, ku konfliktu. Na ilustráciu si pripomeňme konflikt späť s dvojicou *hranolčeky* vz. *hranolky*. Jeho príčinu jasne ozrejmil J. Horecký, poukazujúc na rozdiel v komplexnosti nazerania na jazykové javy. Vysvetľuje, že „ak sa pri rozhodovaní vezme do úvahy len vlastnosť zdrobnenosti, zo sémantického i syntaktického hľadiska vychádza ako odôvodnená podoba hranolček“, lebo „veď tak sa tvoria zdrobneniny vo všeobecnosti.“¹⁹ Pokračuje: „Ale na druhej strane treba vziať do úvahy aj fakt, že viaceré názvy potravín, ktoré majú podobu zdrobnenín, v skutočnosti strácajú charakter zdrobnenín. Párok už nie je malý pár...“²⁰ Týka sa to aj rožka a „takisto hranolok nie je malý hranol, teda hranolček, ale druh potraviny.“²¹ Podporným faktorom je aj častejší výskyt týchto názvov v množnom čísle, teda rožky, hranolky. Prístup z pozície jazykového subjektu v racionálnom mode vedie k podobe hranolček („veď tak sa tvoria zdrobneniny vo všeobecnosti“), čo je racionálne ekonomické, transparentné, efektívne. Na túto podobu sa upozorňovalo v metajazykovom diskurze kritikou podoby hranolky, ktorá sa udomáčňovala v úze (išlo o odstránenie úzovej negativity). Zo zorného uhla jazykového subjektu v empirickom mode ekonomická, transparentná, efektívna je podoba hranolky a je aj prejavom jeho jazykovej slobody. Túto podobu objavil tento subjekt v jazykovej praxi, čím realizoval svoju potenciálnu jazykovú slobodu („Môžeš realizovať svoj jazykový potenciál realizáciou potenciálu jazyka“).

¹⁹ HORECKÝ, Ján: *Ciele a metódy preskriptívnej jazykovedy*. In: *Sociolinguistica Slovaca* 3. *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Ed. Slavomír Ondrejovič. Bratislava : Veda, 1997, s. 63.

²⁰ Tamže.

²¹ Tamže.

Nadmiera negativity a positivity

Vráťme sa k výroku, že ako nadmiera negativity aj nadmiera positivity je „chorobný“ jav (filozof to skratkovite sformuloval tak, že negativita disciplinárnej spoločnosti „generuje blázny a zločince. Spoločnosť výkonu naproti tomu produkuje depresívni jedince a zkrachovance.“²²). Z dvojmodovosti jazykového subjektu plyní, že môže ísť o nadmieru racionálnej alebo empirickej positivity. K nadmiere racionálnej positivity a tým transparencie tento subjekt dospieva tým, že vyvíja úsilie o maximalizáciu umovosti v jazyku, t. j. o dôslednosť v uplatňovaní umom kontrolovaných jazykových pravidiel. To znamená dôslednosť v odstraňovaní negativity, teda štruktúr, ktoré sú prekážkami pri maximalizácii racionálneho jazykového výkonu – neobmedzovanom využívaní svojej schopnosti maximálne stransparentniť a zefektívniť jazykové pravidlá na umovom základe. Toto úsilie dobre znázorňuje napríklad presadzovanie slovotvornej prípony *-isko* pri lokálnych substantívach, ako *smetisko*, *rodisko*, *pracovisko* a pod., eliminovaním alternatívnej prípony *-ište* ako negatívneho prvku; vytláčajú sa z používania podoby, ako *schodište*, *stanovište*, *nástupište*, *výstupište* alebo *kolbište*, aby sa maximalizovala systémová produktivita derivátov tohto typu („nutkanie“ maximálne racionálne stransparentniť toto derivačné pravidlo sa neoslabeje ani „živými“ homonymami – *schodisko*, *stanovisko* –, hoci napríklad preferencia výrazu *ostatný* pred slovom *posledný* sa zdôvodňuje možnou nejednoznačnou interpretáciou adjektíva *posledný*; hovoriaci sa chce vyhnúť tomu, aby jeho výrok „Je to moja posledná kniha“ sa neinterpretoval ako absolútne posledná). Príklad demonštruje, že nadmerná pozitivizácia sa tu deje v duchu ideológie racionálneho purizmu – racionálnej jazykovej očisty, racionálnej hygieny –, ktorá aktivity tohto druhu v jazyku zdôvodňuje. Podkladom tejto ideológie je naša umová nastavenosť na to, aby sme s rovnakými, resp. podobnými vecami zaobchádzali rovnako, resp. podobne, a to čím dôslednejšie, tým lepšie, pretože tým redukuje komplexnosť v prospech racionálneho orientačného komfortu, ktorý nám dáva is-

²² HAN, Byung-Chul: *Vyhořelá společnost*. Praha : Rybka Publishers, 2016, s. 16.

totu v konaní (keď použijem derivát so sufixom *-isko*, mám istotu, že konám tak, ako to zodpovedá jazykovému poriadku).

Táto prostá komfortná racionálnoorientačná jazyková istota však spôsobuje, že um sa upiera na jeden smer usudzovania, a to na úplné induktívne usudzovanie, založené na tom, že z predpokladov vyplýva všeobecný záver, teda platný pre všetky prvky v danej množine (teda napr. prípona *-isko* platí pre každý ďalší derivát s príslušným lokálnym významom, takže nie *učilište*, ale *učilisko*, nie *hradište*, ale *hradisko*, nie *zápasište*, ale *zápasisko*, nie *odbytište*, ale *odbytisko*, nie *skladište*, ale *skladisko* a pod.; racionálnou purifikáciou sa deriváty „očisťujú“, zbavujú sa „nečistoty“ *-ište*). Tým, že sa v jazykovej praxi vyskytujú odvodeniny na *-ište*, používatelia dávajú najavo svoju „nestrojovosť“ – nesprávajú sa ako umom naprogramované stroje, ale ako ľudské bytosti, ktorým je vlastné, že v ich správaní a konaní je aj spontánnosť, náhodnosť, intuitívnosť i tajomnosť, z čoho plynie ich „nepochopiteľné“ zotrvávanie pri podobe narúšajúcej komfortnú racionálnoorientačnú jazykovú istotu a transparentnosť. Nepotrebujú, aby sa riadili strohou racionálnosťou, pretože proste platí, že sú racionálno-empirické bytosti a ich empirickosti je cudzia nadmerná racionálnosť, nadmiera racionálnej pozitivity.

„Chorobná“ je však aj nadmiera empirickej pozitivity, možnosti správať sa len na základe skúsenostného ovládania jazyka a jeho používania vylúčením pragmatickoracionálnych reakcií, nadväzujúcich na prirodzené metajazykové reakcie v bežnej komunikácii (hovoriaci sa automaticky opraví, keď vysloví chybný tvar, ktorý má už osvojený). O pragmatickej racionalite je tu reč v protiklade s abstraktnou racionalitou, ktorá sa uplatňuje pri uvažovaní o jazyku mimo komunikácie, výsledkom čoho je napríklad úsudok, že v spisovnej slovenčine spomínané deriváty sa utvárajú príponou *-isko*. Pragmatickoracionálne reakcie sa viažu na používanie jazyka, používatelia racionálne reagujú na jazykové prostriedky v prúde reči, keď narazia na jav, ktorý ich núti k rozhodovaniu, napríklad keď vyslovujú výrok *Práca je jeho útočisko* – či *útočisko*?. Hovoriaci sa rozhodne na základe „rýchlozváženia“ v reči podľa toho, čo sa mu momentálne javí ako vhodné (napr. práve sa mu vybaví *stanovište*, a tak usúdi, že vhodná podoba bude *útočisko*, ale môže sa mu vybaviť aj *bojisko*, takže jeho úsudok bude *útočisko*).

Prevládajúce rozhodnutia fungujú ako štandardizované (konvencionalizované) štruktúry s prirodzenou normatívnou silou. Ak viac-menej paritne koexistujú štandardizované alternatívne rozhodnutia, napríklad *útočisko/útočisko* (hovoriacemu sa v reči vybaví obidve možnosti), pragmatickoracionálnou reakciou sa akceptujú alternatívy (hovoriaci usúdi, že si môže podľa záľuby zvoliť *útočisko* alebo *útočisko*). Ak sa vylúči pragmatickoracionálna reakcia napríklad tým, že sa použije podoba *pracovište*, ktorá sa vyskytuje v reči okrajovo, tak je to prejav nadmiery empirickej pozitivity, demonštrujúci násilie na skúsenostnom ovládaní jazyka. Spomínanému záujmu o racionalizmus v teórii vedy tu zodpovedá potreba racioempirického zaobchádzania s jazykovými prostriedkami bez nadmiery empirickej aj racionálnej pozitivity. Nadmiera racionálnej pozitivity uberať jazyku z jeho ľudskosti, ktorá je zakódovaná v jeho povahe, kým nadmiera empirickej pozitivity uberať jazyku z jeho reflexivity (vzťahovanosti na seba samého, umožňujúcej sebakontrolu). Z povahy jazykového subjektu plynie, že stav jazyka je optimálny, keď pozitivita v ňom neeliminuje istú mieru „negatívneho napätia“: racionálnu pozitivitu optimalizuje empirická negativita a empirickú pozitivitu racionálna negativita. Jazyk nie je stroj ani produkt jazykového správania jednotlivcov mimo akejkoľvek kontroly jazykovým kolektívom. Ak okolnosti fungovania jazyka nepôsobia proti optimálnemu stavu, teda jeho fungovaniu v duchu jeho povahy, empiricko-racionálna povaha jazykového subjektu sa premieta do jazyka ako empiricko-racionálna pozitivita obmedzená tým, že empirická pozitivita je kontrolovaná pragmatickoracionálnou inštanciou a na racionálnu pozitivitu reštriktívne pôsobí empirická inšancia.

Pozitivita a negativita v komunikácii

Pozitivizácia spoločnosti je aj odstraňovaním negativity v komunikácii: žiada sa eliminovanie prekážok plynulej, rýchlej, transparentnej komunikácie, teda podporu má negovanie obmedzovania a netransparentnosti komunikácie. Filozof zisťuje, že „spoločnosť pozitivity se vyhýba jakémukoliv projevu negativity, protože ten blokuje plynulý tok komunikace. Její úspěšnost se poměruje pouze množstvím a rych-

lostí výměny informací. Komunikační masa zvedá také její ekonomickou hodnotu.²³ Konanie podľa zásady neblokovania plynulej, rýchlej a transparentnej komunikácie sa stáva normalitou, ktorá sa v spoločnosti usadzuje ako základný prejav komunikačnej kultúry zodpovedajúcej duchu doby. Táto normalita – komunikačná kultúra – predstavuje jazykovointerakčný poriadok podporujúci pestovanie potreby komunikačnej sebarealizácie v prospech udržiavania pružnej stability spoločnosti riadenej potrebami kapitálu. Toto „v prospech“ si, pravda, jednotlivci nemusia uvedomovať, čo je aj v záujme kapitálu: uvedomenosť nie je v jeho záujme, pretože môže viesť k otázkam a konaniam, ktoré ho môžu ohroziť, resp. mu škodiť. Pozitívizácia komunikácie je bez pochybnosti dobrý trend, ale bez primeranej miery negativity plodí aj „chorobné“ stavy, týkajúce sa mentálneho sveta i sociálnych vzťahov.

Plynulej, rýchlej, transparentnej komunikácii prekáža komplexnosť, takže sa žiada jej redukcia. Namiesto zložitosti je žiaduca jednoduchosť, ktorá komunikáciu nespomaľuje, nerobí ju nepriezračnou a neznáročňuje tak, že komunikanti sa musia vyrovnávať so zrozumiteľnosťou výpovedí, čo ich zdržiava aj potenciálne odrádza od recepcie náročných komunikátov. Komplexnosť je negatívnosť, ktorú treba eliminovať v mene hladkej bezproblémovej zrozumiteľnosti, lebo tá robí komunikáciu demokratickou a inkluzívnou. Demokratizácia komunikácie a presadzovanie inkluzívnej komunikácie teda predpokladajú zrozumiteľnosť „pre všetkých“ (v duchu hesla, že inkluzívna spoločnosť je spoločnosť pre všetkých, teda nikto nie je vylúčený). Do pozornosti sa však opäť dostáva nadmiera pozitívnosti – nadmiera odstraňovania negativity, v tomto prípade komplexnosti sťažujúcej zrozumiteľnosť. Odstraňovaním plodnej komplexnosti potláča sa ono negatívne napätie, ktoré komunikant pocíti, keď jeho apercpcia narazí na prekážku a stimuluje ho k prekročeniu jej hranice – k interpretácii, k odhaleniu významu, zmyslu, k čomu ho apercpcne komfortný komunikát nepodnecuje. Nadmiera pozitívnosti sa prejavuje v tendencii k znižovaniu podielu interpretačne plodnej komunikácie na celkovom objeme ko-

²³ Tamže, s. 81.

munikačných udalostí v spoločnosti spolu s tendenciou k poklesu demokratizácie takto orientovanej spoločnosti. Systematická reprodukcia kultúry apercepčne orientovanej komunikácie, ktorou sa utvrdzuje naturalizovanosť prostej zrozumiteľnosti v povedomí členov spoločnosti bez nutkania dostať sa do styku s plodnou komunikačnou komplexnosťou, podporuje kultivačnú stagnáciu ich mentálneho sveta. Aj v súčasnej spoločnosti na Slovensku pozorujeme trend vyhybať sa podpore komunikácie ponúkajúcej interpretačné a tým aj kultivačné príležitosti. Ubúdajú komunikačné negativity, ktoré vyvolávajú „imunologické reakcie“, aktivujú mentálny imunologický mechanizmus a tým podporujú vitalitu mentálneho organizmu, a teda podnecujú k mentálnym aktivitám ťažením zo svojho komunikačného potenciálu. Ak tento jav zasadíme do iného terminologického kontextu, jeho opis vyznieva takto: Ubúda atakovanie asimilačnej bázy prvkami, ktoré sa z pozície tejto bázy interpretujú ako cudzie, čím sa utlmuje jej nestereotypná aktivita, spočívajúca v akomodačnom postupe – v pokuse o prispôbenie sa cudziemu modifikačným alebo až „revolučným“ zásahom do tejto bázy.²⁴ Znázornenie opisu skratkovitou ilustráciou „Politika je panské huncútstvo“ je komunikačný stereotyp, ktorého dominancia utlmuje nestereotypnú komunikačnú reakciu, ako napríklad „Politika je bieda ulice“, ktorá pôsobí ako akomodačný stimul.

Pozitizácia komunikácie je prínosná aj pre jej sociálnovzťahový aspekt: transparentnosť prispieva k vzájomnému zblížovaniu ľudí, zmenšovaniu sociálnej vzdialenosti a vzájomnému porozumeniu. Transparentnosť nekomplikuje vzťah, aktéri dbajú na to, aby všetko bolo viditeľné, a riadia sa zásadou egalitnej diferencovanosti – v odlišnosti sme si všetci rovní. Ak proste aktéri vidia jeden do druhého, je im jasné, čo môžu od druhého očakávať, a inakosť druhého vnímajú len ako samozrejmosť, vzťah medzi nimi je nekomplikovaný, symetrizuje sa a nastoľuje sa vzťahová istota, čo prospieva hladkej komunikácii. Nadmieru pozitivity – transparentnosti –, teda odstraňovanie plodnej negativity, však aj v tomto prípade má deštruktívny účinok. Pripomína

²⁴ K termínu asimilačná báza porov. DOLNÍK, Juraj a kol.: *Cudzosť – jazyk – spoločnosť*. Bratislava : Iris, 2015.

to aj bežná skúsenosť. Čo sa stane, ak vydáme svoj vnútorný svet napospas iným? Cítíme, že naša inakosť stráca rešpekt (a naopak). Filozof G. Simmel v tejto súvislosti píše: „Už jen pouhý fakt absolutní obeznamenosti, skutečnost, že jsme druhého v psychologickém smyslu vyčerpali, nás vede dokonce i bez předchozího opojení k vystřízlivění, když ochromuje život našich vztahů.“²⁵ Nadmiera transparentnosti umŕtviuje vzťah, plodná negativita ho udržiava pri živote, robí ho príťažlivým. Tou negativitou je, čo je skryté, tajomné, neisté v idioobraze jednotlivca, vzbudzujúce nielen zvedavosť, ale aj interpretačné nutkanie, ktoré vzdoruje strojovosti nadmerne transparentného vzťahu. Transparentná komunikácia s touto prekážkou nevedie k odstráneniu hranice medzi verejným a súkromným v duchu postprivátnej ideológie, ktorá zdôvodňuje zrušenie súkromnej zóny v človeku v mene transparentnej komunikácie. Pozitívizácia spoločnosti nemá predsa viesť k odludšteniu človeka. Komunikačná prax aj v slovenskej spoločnosti však takú tendenciu vykazuje.

Záver

Pri sledovaní pozitívizácie spoločnosti, fungovania jazyka a komunikácie sa vybavuje múdrosť generácií zakódovaná v jazykových štruktúrach, ako „všetko s mierou“, „príliš veľa dobrého škodí“, „zlatá stredná cesta“, „aj zlo je na niečo dobré“, „nič sa nemá preháňať“, „niečo si treba nechať pre seba“, „tak si rozumeli, že sa unudili“, „človek nie je stroj“ a pod. V takých štruktúrach je uložené posolstvo založené na skúsenostnom poznaní generácií, že pre vydarenú koexistenciu ľudí v kolektívoch treba navodiť a udržiavať taký pomer medzi pozitivitou a negativitou, pri ktorom sa nenaruší miera určujúca povahu spoločnosti, človeka, používania jazyka, komunikácie. Narušenie miery má deformačný účinok. Vo vzťahu k používaniu jazyka a komunikácii má zvláštny význam, že človek je empiricko-racionálna bytosť, a teda ako

²⁵ Citované podľa: HAN, Byung-Chul: *Vyhořelá společnost*. Praha : Rybka Publishers, 2016, s. 76.

jazykový subjekt je nastavený na empirický aj racionálny prístup k jazyku, takže môže vnímať empirickú aj racionálnu pozitivitu a negativitu a byť v stave jazykovej disonancie. Pociť tejto disonancie sa prejavuje ako jazykový diskomfort, ktorý sa navodí, keď miera racionálnej positivity nie je optimalizovaná a používateľ prijíma výrazové štruktúry, ktoré sú v rozpore s jeho empirickou jazykovou bázou (napr. prijíma *nástupisko*, aj keď má v báze *nástupište*), alebo naopak keď sa pokračuje miera empirickej positivity a používateľ prijíma štruktúry, ktoré sú v rozpore s jeho (pragmaticko)racionálnym mechanizmom (napr. namiesto *odovzdať skúsenosti* použije *predať skúsenosti*, ale pociťuje, resp. vie, že primeraným výrazom je *odovzdať*, len podľahol skúsenosti s výrazom *predať*). Pozitivizácia používania jazyka je organickým sprievodným javom pozitivizácie spoločnosti, ale aj pri tomto jave sa aktualizuje zásada zachovania „plodnej negativity“. A týka sa to aj komunikácie v jej referenčnom a sociálnovzťahovom aspekte. Transparentná zrozumiteľnosť a transparentný sociálny vzťah eliminovaním „negatívneho napätia“ podporujú tendenciu k povrchnému vnímaniu sveta a prístupu k medziľudským vzťahom. Táto tendencia je badateľná aj v súčasnom slovenskom sociokultúrnom prostredí.²⁶

Literatúra

- BERLIN, Isaiah: *Two Concepts of Liberty*. Oxford : Clarendon Press, 1958.
- ČERNÍK, Václav: *Filozofické pozadie a metateoretické schémy spoločenských vied*. In: *Problém rekonštrukcie sociálnych a humanitných vied*. Ed. Václav Černík, Jozef Viceník. Bratislava : Iris, 2004, s. 39 – 90.
- DOLNÍK, Juraj: *Jazyk v sociálnej kultúre*. Bratislava : Veda, 2017.
- DOLNÍK, Juraj a kol.: *Cudzosť – jazyk – spoločnosť*. Bratislava : Iris, 2015.
- DVONČ, Ladislav: *Dynamika slovenskej morfológie*. Bratislava : Veda, 1984.
- HAN, Byung-Chul: *Vyhořelá společnost*. Praha : Rybka Publishers, 2016.
- HORECKÝ, Ján: *Ciele a metódy preskriptívnej jazykovedy*. In: *Sociolinguistica*

²⁶ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantu VEGA 1/0111/20 *Komunikačná kultúra v graduálne demokratizovanej spoločnosti*.

- Slovaca 3. Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Ed. Slavomír Ondrejovič. Bratislava : Veda, 1997, s. 61 – 64.
- KAČALA, Ján: *Výhľady na kultivovanie jazyka*. In: *Z teórie spisovného jazyka*. Red. Ján Kačala. Bratislava: Veda, 1979, s. 161 – 169.
- KELLER, Rudi: *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. 3. Aufl. Tübingen und Basel : A. Francke Verlag, 2003.
- KOČIŠ, František: *Teória spisovného jazyka a jazykovej kultúry v súčasnej komunikácii*. In: *Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994*. Red. Ján Doruľa a Matej Považaj. Bratislava : Veda, 1995, s. 12 – 21.
- POVAŽAJ, Matej: *O norme a kodifikácii*. In: *Sociolinguistica Slovaca 3. Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Ed. Slavomír Ondrejovič. Bratislava : Veda, 1997, s. 126 – 133.

Obraz anjela v kontraste s čertom/diablom v slovenskom jazyku a kultúre

Anna Gálisová

Abstract

The Image of the Angel in Contrast with the Devil in Slovak Language and Culture

The paper deals with the image of the angel captured in Slovak language, including phraseology as well as in different texts (the Bible, prayers, Christmas carols, folk tales and texts from the language corpus) from the perspective of ethnolinguistics. It captures the figure of the angel in a broader cultural context, as well as in the material of Slovak phrasemes, it notices the categories associated with the image of this figure, especially the appearance of the angel and its characteristics. It also deals with the issues of the angel's activity and its interaction with people. The paper also focuses on the contrast of the figures of the angel and the devil in Slovak language and culture.

Keywords: angel, Holy Bible, devil, hell, phraseology, linguistic worldview, mythology, Christianity, popular culture

Úvod

Anjeli aj diabli sú bytosťami s nadprirodzenými schopnosťami, ktoré patria do sveta medzi človekom a božstvom. Sú následníkmi dobrých a zlých démonov či bohov z pohanských náboženstiev a vyskytujú sa vo všetkých veľkých svetových vierovyznaniach. Môžeme predpokladať, že sú odzrkadlením duálnej percepcie sveta, čo sa prejavuje aj v rôznych opozitných dvojiciach konotovaných s týmito bytosťami: svet svetla – svet tieňov, biely – čierny, nebeský – pekelný, dobro – zlo, pomoc – záškodníctvo, ochrana – ohrozenie atď.

Anjel ako symbol v európskom kultúrnom kontexte

Anjeli sú symbolom neviditeľnej sily, spojenia nebeského sveta so skutočnosťou¹ a v kresťanstve, judaizme aj v islame vystupujú ako prostredníci medzi Bohom a ľuďmi. Sú stelesnením nebeskej čistoty a láskavosti a objavujú sa v Starom i Novom zákone, ako aj v Koráne. Apokryfické apokalyptické texty pripisujú anjelom dôležitú sprostredkovateľskú úlohu: Boh pôsobí a zjavuje sa prostredníctvom svojich anjelov.² V kresťanstve sú všetci anjeli (okrem padlých) svätí a bez hriechu. V Biblii sa vyskytuje niekoľko zmienok o anjeloch a v priebehu storočí sa v kresťanskom umení vyvinul spôsob ich vyobrazovania. Je plný symboliky a ich fyzické atribúty sú reprezentáciou tých spirituálnych. Anjeli bývajú vyobrazení v antropomorfnej podobe s krídlami, ktoré symbolizujú ich spiritualitu, blízkosť k Bohu a nebeský pôvod. Predstava okrídlenej nadprirodzenej bytosti je však známa už z antickej mytológie (napr. Cupido). Na mnohých maľbách či freskách sú anjeli vyobrazení s aureolou, ktorá symbolizuje ich božskosť, a v rukách môžu mať rôzne predmety. Môže to byť meč (obraz bojujúceho archanjela Michala so Satanom) alebo kadidlo, ale často ide o hudobné nástroje, najmä harfu, trúbku či lutnu, čo symbolizuje harmóniu, ktorú vytvárajú pri chválospeve Boha.³ Existuje medzi nimi nebeská hierarchia. V kresťanskej angelológii je najznámejšia hierarchizácia gréckeho teológa Pseudo-Dionysia Areopagitu *De caelesti hierarchia* (O nebeskej hierarchii), ktorá sa datuje do 5. alebo 6. storočia. Opísal v nej deväť úrovní (chórov) anjelských bytostí rozdelených do troch skupín. Patria sem napríklad archanjeli, cherubíni či serafíni.⁴ Zrejme najznámejšími anjelmi sú archanjel Gabriel, ktorý má významné postavenie tiež v islame, a Michal.

Podľa Svätého Písma sa časť anjelov na čele s Luciferom/Satanom vzbúrila proti Bohu a po porážke v boji s archanjelom Michalom a os-

¹ CIRLOT, Juan Eduardo: *Dictionary of Symbols*. London : Routledge, 1962, s. 9.

² BECKER, Udo: *Slovník symbolů*. Praha : Portál, 2002, s. 14.

³ HARRISON, Ian et al.: *Signs and Symbols*. London : Dorling Kindersley, 2008, s. 188.

⁴ CHASE, Steven: *Angelic Spirituality: Medieval Perspectives on the Ways of Angels*. New York : Paulist Press, 2002.

tatnými anjelmi boli „zvrhnutí na zem“ (Zjav 12:7 – 9, Mt 25:41)⁵. Ide o tzv. padlých anjelov, teda čertov, diablov.

Podľa J. Mikulca sa v období barokovej zbožnosti rozšírila funkcia anjelov ako Božích poslov o atribúty ochrany a anjeli získali postavenie dobrých duchov, ktorí človeka strážia, ochraňujú ho a sprevádzajú na jeho životnej púti, vedú ho na cestu spásy a majú ho odvádzať od hriechu. V období baroka sa vytvoril kult anjelov strážnych (angeli custodes) a od 16. storočia ich začala uctievať cirkev.⁶

Anjel v jazykových dátach

Obraz anjela je prítomný v mnohých kultúrach a viaceré z prezentovaných atribútov sú zachytené aj v slovenskom jazyku. V tomto texte teoreticky vychádzame z poľskej etnolingvistiky a z koncepcie jazykového obrazu sveta. Sledujeme jazykové (etymologický slovník, výkladové slovníky a frazeologické zbierky) a textové dáta (Bibliu, modlitby, vianočné koledy, folklórne naratívy a texty v Slovenskom národnom korpuse) a venujeme pozornosť opakovane sa vyskytujúcim charakteristikám anjela v slovenčine.

Anjel v kontexte etymológie

Základnú funkciu anjelov odzrkadľuje už etymológia danej lexémy. Ľubor Králik uvádza ako pôvod slova latinský cirkevný termín *angelus*, ktorý je prevzatý z gréckeho *angelos* vo význame *posol*, pričom v biblickom preklade bolo použité namiesto hebrejského *mal'ak* (Boží posol)⁷.

⁵ Všetky biblické citáty, ktoré sa v texte uvádzajú, sú z ekumenického prekladu Biblie.

⁶ MIKULEC, Jiří: *Náboženský život a barokní zbožnost v českých zemích*. Praha : Grada Publishing, 2013, s. 46 – 54.

⁷ KRÁLIK, Ľubor: Anjel. In: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava : Veda, 2015, s. 46.

Lexéma *anjel* a jej deriváty vo výkladových slovníkoch

Anjela ako okrídlenú nadprirodzenú bytosť v explikácii základného významu zachytávajú všetky tri slovenské výkladové slovníky (Krátky slovník slovenského jazyka, ďalej KSSJ; Slovník súčasného slovenského jazyka, ďalej SSSJ; Slovník slovenského jazyka, ďalej SSJ) a ako Božieho posla, prostredníka medzi Bohom a človekom, ho zachytávajú dva z nich (KSSJ, SSSJ): 1. „podľa náboženských predstáv nadprirodzená bytosť, zobrazovaná ako krásna okrídlená postava“ (SSJ)⁸; 2. „nadprirodzená bytosť zobrazovaná obyč. s krídlami, Boží služobník a posol“ (KSSJ)⁹; 3. „(v mnohých nekresťanských náboženstvách) nadprirodzená bytosť zobrazovaná obyč. s krídlami, prostredník medzi bohom a človekom i jeho svetom“ (SSSJ)¹⁰.

SSSJ rozlišuje medzi kresťanskou a nekresťanskou predstavou anjela a uvádza sekundárny význam, v ktorom zachytáva Božský pôvod anjelov a jeho ďalšiu charakteristiku – ochrancu ľudí: „(v kresťanskom náboženstve) nadprirodzená osobná bytosť stvorená Bohom, Boží služobník a posol, ochranca ľudí: *a. strážca, a. strážny, strážny a. chrániaci jednotlivca pred nebezpečenstvom pre telo i dušu*“. V opise základného významu v SSJ sa nachádza ďalší atribút anjela – ide o bytosť, ktorá je krásna.

Metaforické extenzie základného významu potvrdzujú funkciu anjela ako posla a jeho spojenie s Bohom – v prenesenom význame je anjel poslom, ktorý niečo človeku prináša, pričom ide zväčša o abstraktné pojmy: „*a. pokoja, lásky, smrti*“ (KSSJ), „*a. dobroty, milosrdenstva, spásy, pomsty, smrti stelesnenie dobroty, milosrdenstva, spásy, pomsty, smrti*“ (SSSJ), „*označuje nositeľa nejakej vlastnosti al. zosobňuje príslušný pojem: a. dobroty, milosrdenstva, slobody, spásy*“ (SSJ). Opakovane sa vyskytuje aj jeho ochranná funkcia: „*verný strážca, ochranca, sprievodca niekoho*“ (SSJ). Prenesené významy odhaľujú tiež ďal-

⁸ *Slovník slovenského jazyka. I. A – K.* Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1959.

⁹ *Krátky slovník slovenského jazyka.* Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava : Veda, 2003.

¹⁰ *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G.* Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava : Veda, 2006.

šie významné charakteristiky anjela. Anjel je bytosť, ktorá je dobrá, ušľachtilá, láskavá a človek s identickými vlastnosťami a správaním sa s anjelom stotožňuje: „dobrý človek: *hotový anjel*“ (KSSJ), „ušľachtilý, láskavý človek: *robili tam samí anjeli*“ (SSSJ). Dobrota anjela ako jeho imanentná vlastnosť sa odzrkadľuje aj v prenesenom význame vytvorenem na princípe ironie: „zlý človek (i o samopašných deťoch)“ (SSJ), „*nie je (žiaden) a. nie je bez chyby*“ (SSSJ). Láskavosť anjela a pozitívny vzťah človeka k nemu sa odzrkadľuje v nežnom oslovení blízkeho, milovaného človeka: „*a. môj nežné oslovenie*“ (KSSJ), „láskavé, nežné pomenovanie: *a. môj, neplač!*“ (SSSJ), „používa sa ako nežné, dôverné oslovenie človeka: *anjel môj!*“ (SSJ). Anjel človeka nielen ochraňuje a stráži, ale ho aj zachraňuje a pomáha mu, keď sa dostane do problémov. Táto charakteristika sa premietla do označenia záchranej havarijnej služby pre motoristov *žltý anjel* (KSSJ, SSSJ).

Deriváty lexémy *anjel* a ich významy taktiež prispievajú k formovaniu jazykového obrazu anjela v slovenčine. Adjektívum *anjelský* má základný význam „vzťahujúci sa na anjela; patriaci anjelovi“ (SSSJ), „vzťahujúci sa na anjela al. anjelov“ (SSJ). Exemplifikácie pri explikácii základného významu dokladajú, že anjel býva odetý v rúchu – *anjelské rúcho* (SSSJ) – aj že anjel je čistá bytosť bez hriechu – *anjelská čistota* (SSSJ). Obraz anjela, ktorý je poslom Božím a zvestuje človeku správu od Boha, zachytáva aj pomenovanie modlitby *Anjelské pozdravenie* (SSSJ). Ide o jednu zo základných modlitieb katolíckej cirkvi Zdravas` Mária (lat. Ave Maria) a jej prvú časť tvorí pozdravenie archanjela Gabriela, ktorý Márii zvestoval narodenie Ježiša (L 1:28). Toto poslanstvo zachytáva aj názov ďalšej tradičnej katolíckej modlitby – *Anjel Pána* (KSSJ, SSSJ, SSJ).

Spojenie anjela s hudbou reflektuje ľudový názov durmana *anjelské trúby* (SSSJ), ktorý odzrkadľuje tradičný obraz anjela – trubača, prinášajúceho posolstvo. Už na starých stredovekých maľbách sú zachytené trúby, ktoré majú eschatologickú funkciu zvestovať koniec sveta¹¹.

¹¹ SVITKOVÁ, Milina: *Hudobné komponenty trúba : truba ako konštrukčné prvky chorvátskych a slovenských frazém*. In: *Jihoslovenská frazeologie kontrastivně*. Ed. P. Krejčí – E. Krejčová. Brno : Masarykova univerzita, Brno, 2016, s. 40.

Durman je rastlina obsahujúca alkaloidy, teda látky vyvolávajúce omámenie. Takéto rastliny mávajú v ľudovej kultúre neraz obrazné pomenovania (porov. napr. rozpuh jedovatý – *bolehlav*, tetucha kozia – *psí petržlen*, vranovec štvorlistý – *vranie oko*¹²). Aj halucinogénna droga fencyklidín (anestetikum) nesie názov *anjelský prach*.

Prenesené významy adjektíva *anjelský* potvrdzujú charakteristiky zachytené pri lexéme *anjel*, ale prinášajú aj nové atribúty. Zatiaľ čo Peciarov ani tzv. Kačalov slovník nerozlišujú významové odlišnosti tohto adjektíva: „pripomínajúci vlastnosťami anjela, ušľachtilý, krásny, dobrý: *a. človek, a. hlas, a. úsmev, a-á dobrota, krása, nevinnosť; a-á hudba* veľmi krásna a jemná; *mať a-ú trpezlivosť* byť veľmi trpezlivý“ (SSJ), „*a. chór; expr. a-á povaha; a-á trpezlivosť veľká; a-á hudba krásna*“ (KSSJ), najnovší výkladový slovník danú lexému vníma ako polysémickú a uvádza tri sekundárne významy. Prvý prenesený význam je „príjemne pôsobiaci (najmä na zmysly), pekný a milý: *anjelská hudba; vraviť anjelským hlasom*“ (SSSJ). Aj v exemplifikáciách všetkých troch slovníkov sa potvrdzuje spojenie anjela s krásnou, príjemne znejúcou hudbou a príjemným hlasom. Druhý prenesený význam odzrkadľuje charakteristiku dobrého anjela: „vyžarujúci, šíriaci dobro: *anjelská povaha, trpezlivosť; Ich postoje nie sú o nič anjelskejšie.*“ (SSSJ). Vo všetkých troch slovníkoch je zachytená frekventovaná kolokácia *anjelská trpezlivosť, mať anjelskú trpezlivosť*. Charakteristiku trpezlivý v súvislosti s anjelom zachytávajú aj iné európske jazyky, napr. *patience* of an angel (eng.), *patience d'ange* (fr.), *eine Engelsgeduld haben* (nem.), *andělská trpělivost* (cz.), *mieć anielską cierpliwość* (pl.) a i. Tretí odvodený význam v najnovšom výkladovom slovníku potvrdzuje charakteristiku krásneho anjela: „nezvyčajne, obdivuhodne krásny, nádherný: *a. zjav dievčiny; a. výzor tváre*“ (SSSJ). Prenesený význam referujúci na žiarivé vlasy má aj označenie vianočnej dekorácie *anjelské vlasy* (SSSJ, SSJ).

Pozitívny vzťah človeka k anjelovi sa odzrkadľuje v deminutívnych formách *anjelik, anjeliček*, o čom svedčí aj fakt, že lexéma *anjel* nemá

¹² HOLUBY, Jozef Ľudovít: *Magické rastliny*. Zlatý fond Denníka SME, 2009. Dostupné na: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/881/Holuby_Magicke-rastliny/1.

augmentatívnu formu. Sekundárne významy lexémy *anjelik* len potvrdzujú predchádzajúce charakteristiky – milý, človek má k nemu pozitívny vzťah: „2. láskavé, nežné pomenovanie dieťaťa al. inej milovanej osoby: *náš a. leží v postielke; už sa zobudil môj a.*; 3. oslovenie ženy: *Dobre, dobre, anjelik, súrne veci sú súrne, ale ani tie moje neznesú odklad.*“ (SSSJ).

Obraz anjela vo frazeológii

V slovenskom frazeologickom fonde sa nachádza niekoľko frazém s komponentom *anjel*. Viaceré z nich potvrdzujú charakteristiky anjela zachytené vo výkladových slovníkoch. Obraz dobrého anjela zachytáva prirovnanie *dobrý ako anjel* (KSSJ, SSJ, FS¹³), ale aj frazeologizmus *robí zo seba anjela* – robí sa lepším, ako v skutočnosti je (SSSJ). Táto charakteristika priamo kontrastuje s postavou čerta, diabla, teda zlého démona, čo dokladajú frazeologizmy označujúce zlého človeka alebo zdanlivo pokojné dieťa: *anjel s rožky* (rožkami) (SSSJ; SSJ; FS), *anjel z dolného neba* (FS), či o zlej manželke: *V parte anjel, čert v čepci* (FS), resp. polepšeného človeka – *zmeniť sa z čerta na anjela* (SSSJ). Anjelskú krásu potvrdzuje prirovnanie *pekný/krásny ako anjel* (SSSJ, FS). Slovenská frazeológia zachytáva aj obraz čistého anjela, ktorý je bez hriechu: *čistý ako anjel* (SSJ, FS), *Pokiaľ sme na zemi, nie sme anjeli, ani svätí* (FS). Táto parémia navyše reflektuje nezemský pôvod anjela. Ten dokladá aj frazeologizmus *odísť medzi anjelov* – umrieť. Krásny anjelský hlas a spev anjela dokladajú viaceré frazeologické jednotky: *spievať ako anjel* – veľmi pekne (SSSJ), *Zabolelo ho tak, že počul anjeli-kov spievať, Anjelský hlások, a čertova pieseň* – o ľudskej pretváрке (obe FS). Obraz ochraňujúceho anjela sa zrkadlí vo frazeologickej jednotke *anjel strážny* – ochranca (SSSJ).

¹³ HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína – KROŠLÁKOVÁ, Ema: *Frazeologický slovník. Človek a príroda vo frazeológii*. Bratislava : Veda, 1996.

Obraz anjela v textoch

K formovaniu obrazu anjela v slovenskom jazyku a kultúre prispelo, prirodzene, predovšetkým kresťanstvo a biblické texty. V Starom aj Novom zákone sa nachádza niekoľko zmienok o anjeloch. V Prvej knihe žalmov sa objavuje obraz anjela – prostredníka Boha, strážcu a ochrancu ľudí: „Tu Hospodinov anjel táborí okolo bohabojných a vyslobodí ich.“ (Ž 34:8). Zjavenie skrze anjela sa v Biblii objavuje niekoľkokrát. Anjel zvestoval Márii, že počne Ježiša: „V šiestom mesiaci poslal Boh anjela Gabriela do galilejského mesta Nazareta, k panne zasnúbenej mužovi menom Jozef, z domu Dávidovho. Meno panny bolo Mária. Keď vošiel k nej, povedal: Raduj sa, milosti plná, Pán s tebou. Ona sa zarazila nad jeho rečou a rozmýšľala, čo tento pozdrav znamená. Anjel pokračoval: Neboj sa, Mária, našla si milosť u Boha. Hľa, počneš, porodíš syna a dáš mu meno Ježiš. On sa bude volať synom Najvyššieho a Pán, Boh, mu dá trón jeho otca Dávida. Bude kraľovať nad Jákobovým domom naveky a jeho kráľovstvu nebude konca.“ (Lk 1:26 – 33). A bol to opäť anjel, kto vyjaviť pastierom, že sa narodil Ježiš: „Zastal pri nich Pánov anjel a ožiarila ich Pánova sláva. Zmocnil sa ich veľký strach. Ale anjel im povedal: Nebojte sa! Zvestujem vám veľkú radosť, ktorá bude radosťou pre všetkých ľudí...“ (Lk 2:9 – 10). Anjel sa zjavuje s posolstvom aj Jozefovi: „Po ich odchode sa Jozefovi zjavil vo sne Pánov anjel a povedal: Vstaň, vezmi dieťaťko i jeho matku a uteč do Egypta! Zostaň tam tak dlho, kým ti nepoviem. Herodes bude totiž hľadať dieťaťko, aby ho zmárnil.“ (Mt 2:13).

Z Listu Hebrejom sa dozvedáme, že anjelov je veľké množstvo: „No vy ste sa priblížili k vrchu Sionu a k mestu živého Boha, k nebeskému Jeruzalemu, k desaťtisícom anjelov, k veľkolepej slávnosti...“ (Hebr 12:22). Ide o nebeské bytosti: „Varujte sa, aby ste nepohrdali ani jedným z týchto maličkých. Lebo vám hovorím, že ich anjeli v nebesiach stále hľadajú na tvár môjho Otca v nebesiach.“ (Mt 18:10). Aj Evanjelium podľa Marka dokladá nebeský pôvod anjelov: „Veď keď ľudia vstanú z mŕtvych, nebudú sa ani ženiť, ani vydávať, ale budú ako nebeskí anjeli.“ (Mk 12:25). Biblický text uvádza, že anjeli sú podriadení Bohu, nevedia toľko, ako vie On: „No o tom dni a o tej hodine nevie nik, ani nebeskí anjeli, ani Syn, iba Otec.“ (Mt. 24:36). V Evanjeliu podľa Ma-

túša prichádzajú na zem za zvuku poľnice: „On pošle svojich anjelov s veľkou poľnicou a tí zhromaždia jeho vyvolených zo štyroch strán sveta, od jedného kraja nebies až po druhý.“ (Mt 24:31). Evanjeliá podľa Matúša, Marka aj Lukáša zachytávajú anjelov slúžiacich Ježišovi: „Tu ho diabol opustil a vtom prišli anjeli, ktorí mu posluhovali.“ (Mt 4:11); „Na púšti bol štyridsať dní a satan ho pokúšal. Žil medzi divou zverou a anjeli mu slúžili.“ (Mk 1:13); „Tu sa mu zjavil anjel z neba a posilňoval ho.“ (Lk 22:43). Zjavenie apoštola Jána prináša obraz boja archanjela Michala s padlými anjelmí: „Na nebi sa strhol boj. Michal a jeho anjeli bojovali proti drakovi; aj drak a jeho anjeli bojovali. No neobstáli a nebolo už pre nich miesto v nebi. Veľký drak, starý had, ktorý sa volá diabol a satan, zvodca celého sveta, bol zvrhnutý na zem a s ním boli zvrhnutí aj jeho anjeli.“ (Zjv 12:7 – 9). Satanovi anjeli sa spomínajú aj v Evanjeliu podľa Matúša: „Potom povie aj tým po ľavici: Odídte odo mňa, zlorečení, do večného ohňa, ktorý je pripravený diablove a jeho anjelom.“ (Mt 25:41).

Postava anjela je súčasťou textu viacerých modlitieb. Jednou z najznámejších je detská katolícka modlitba k anjelovi strážnemu *Anjeličku, môj strážničku*: „Anjeličku môj strážničku, opatruj moju dušičku. Opatruj ju vo dne, v noci, buď mi vždycky na pomoci.“ Táto modlitba má viacero variantov a existuje v mnohých európskych jazykoch. Anjelské zvestovanie sa objavuje v známej tradičnej modlitbe *Anjel Pána*. Na Slovensku existuje značné množstvo modlitieb k anjelom, napr. *Modlitba pred cestou* (k sv. archanjelom), *Modlitba k archanjelovi Michalovi*, *Modlitba k anjelom strážnym*, *Vzývanie anjela o pomoc* a pod.

Obraz anjelov sa potvrdzuje aj vo vianočných koledách, kde táto bytosť často vystupuje ako posol Boží. V známej vianočnej kolede *Tichá noc* „anjeli zleteli, najprv pastierom podali zvesť, ktorá svetom dnes dáva sa niest“⁴⁶. Viaceré koledy zachytávajú aj fakt, že anjeli lietajú z neba: „Ku nemu anjeli letia z neba, pastieri veselí ho velebia“ (*Nesiem vám noviny, počúvajte*) a zjavujú sa človeku: „Anjel sa im ukázal, ukázal, do Betléma ísť kázal, ísť kázal“ (*Pásli ovce valasi*). Krídla anjela sa objavujú aj v populárnej hudbe, v známej kolede Petra Nagya *Vianoce, Vianoce*: „zimný anjel krídla na mesto ukladá“. Vianočné koledy zachytávajú aj obraz spievajúcich anjelov: „Zvuky nebeské – spevy anjelské“ (*Ó, chýr preblahý*), „Anjeli spievali, nám oznamovali, že sa Kristus na-

rodil.“ (*Povedzte nám, pastierovia*), „Anjeli pastierov zo sna budia, nech spev ich počujú všetci ľudia“ (*Pastieri, pastieri, hore vstaňte*) a pod.

V slovenských ľudových rozprávkach sa motív anjela vyskytuje pomerne málo (najmä v porovnaní s čertom). Potvrďuje sa tu však obraz strážneho anjela, ktorý je v slovenskej kultúre pomerne bežný: „Ale keď čert nespí, aj anjel sa obzerá, povedajú ľudia; i teraz sa obzrel a nedal zahynúť dobrým deťom, lebo tichučko prejala vlnka člnok z ruky sluhov a podala druhej, druhá ho podala tretej, – a tak si ho podávali vlnky jedna druhej tichučko, ľahučko, až si ho dopodávali k jednému ďalekému, ďalekému ostrovu, na ktorý Matej s Uliankou vystúpil.“ (*Matej veľký kráľ a Uliana veľká kráľovná*)¹⁴. V niektorých folklórnych narátiach vystupujú anjeli v podobe človeka: „Ide on zase dlho horami, dolami, až navela stretol staručického žobráka. A to bol anjel.“ (*Mataj*)¹⁵. Aj v ľudových rozprávkach sa potvrdzuje tiež obraz krásneho anjela: „V palote so šuhajom ani duch, kremä povstala panna, utešená ako anjeli, červená a prekvitajúca už ako ruža, bystrá ako srnka, milá ako holičička.“ (*Tri zakliate kniežatá*)¹⁶, lietajúceho anjela: „Zažmúril oči, aby ani nevidel, koľko letí, – a skočil. Letel ako anjel a padol ako čert, – zaryl sa do zeme!“ (*Kubove príhody*)¹⁷, Božieho posla: „Posol boží s Vilkom v okamžení doletel k nebeskej bráne.“ (*Nebeská sláva*)¹⁸.

Analýza textov zo Slovenského národného korpusu¹⁹ potvrdzuje obraz anjela zachytený v jazyku a iných textových dátach. Aj v súčasnosti je bežný obraz strážneho anjela (či anjelov): „Sú veci, na ktoré máme dosah a tie, kde sa musíme spoliehať aj na anjelov strážnych.“²⁰ Potvrdzujú sa aj ďalšie charakteristiky: anjel je dobrý („Vedia, že no-

¹⁴ DOBŠINSKÝ, Pavol: *Prostonárodné slovenské povesti*. Zv. I. Bratislava : Tatran, 1974.

¹⁵ DOBŠINSKÝ, Pavol: *Prostonárodné slovenské povesti*. Zv. II. Bratislava : Tatran, 1974.

¹⁶ DOBŠINSKÝ, Pavol: *Prostonárodné slovenské povesti*. Zv. III. Bratislava : Tatran, 1974.

¹⁷ Tamže.

¹⁸ Tamže.

¹⁹ Slovenský národný korpus – prim-10.0-public-sane. Bratislava : Jazykovedný ústav L. Štúra, SAV 2021. Dostupný na: <https://korpus.juls.savba.sk>.

²⁰ Všetky uvedené príklady pochádzajú z vyššie uvedeného jazykového korpusu.

síťelia cirkevnej autority sú a musia byť ľuďmi – nie anjelmi – a preto podliehajú chybám.“), koná dobré skutky („Z Vila Rozborila sme si napríklad vystrelili preto, že hoci zarába na charite, verí si, že je anjel.“), prichádza k ľuďom („Toho anjela, ktorý nečakane príde k nám, aby nás vytiahol z ťažkých situácií.“) a pomáha im („Takýmto ľuďom aj anjeli radi pomôžu.“), je milý a láskavý („Videl som hore nohami obrátené mesto, malé, tiché, mierumilovné, ktorého občania si konali svoje milo, láskavo ako anjeli.“), je príjemný a nádherný („Bola ako anjel, ľúbezna a nádherná.“), má krídla („Krútila sa pred zrkadlom. S obľubou pestovala v sebe podobu anjela a detsky smútila, že jej nikdy nenarastú krídelká.“), je poslom, niečo prináša („Napriek tomu v povedomí mnohých je eutanázia trestuhodnou negáciou lekárskej etiky, synonymom hriechu úmyselného usmrtenia, známeho nielen zo škandálnych procesov s tzv. anjelmi smrti v bielych plášťoch či sesterských uniformách.“) a pod. Obraz anjela sa často objavuje v rozlúčkových a pietnych textoch, ktoré ľudia uverejňujú v novinách, keď im zomrie niekto blízky („Na krídlach anjela vzlietla som v dial, necítim bolesť, už necítim žiaľ.“), ale aj v textoch, ktoré sú uverejňované pri príležitosti narodenín malých detí („Si anjel, čo šťastie dáva, radosť, ktorá neprestáva, slniečko, čo stále žiari, si úsmev na našej tvári.“).

Jazykový obraz anjela v slovenčine

Na základe analýz jazykových a textových dát možno vymedziť tieto opakujúce sa charakteristiky, ktoré tvoria súčasť jazykového obrazu anjela v slovenčine:

1. Nadradená kategória: nadprirodzená bytosť – posol Boží;
2. Vzhľad: je krásny/nádherný, má krídla, krásne, žiarivé vlasy, býva odetý v rúchu;
3. Vlastnosti a iné charakteristiky: dobrý, ušľachtilý, láskavý, je bez hriechu/čistý, je trpezlivý, má príjemný, krásny hlas;
4. Činnosti: stráži a ochraňuje ľudí, zachraňuje a pomáha, prostredníctvom trúby ohlasuje posolstvo od Boha, človeku sa zjavuje (vo sne), spieva, slúži Ježišovi, bojuje proti diablom, lieta;
5. Miesto pôsobenia: zem, nebesá;

6. Pôvod: má božský pôvod;
7. Vzťah s človekom: človek má k nemu pozitívny vzťah;
8. Výskyt: anjelov je veľa, sú podriadení Bohu.

Anjel v súčasnej slovenskej spoločnosti

Anjel je aj v súčasnej slovenskej spoločnosti symbolom ochrany, príp. záchrany či dobroty. Viaceré dobročinné organizácie majú v názve i znaku *anjela*, napr. *Dobrý anjel*, nezisková organizácia, ktorá zabezpečuje finančnú pomoc chorým a ich rodinám. Iná charitatívna organizácia s názvom *Modrý anjel* zas poskytuje podporu obetiam tragických udalostí a ich príbuzným. Lexému *anjel* mávajú v obchodnom názve aj firmy, ktoré poskytujú služby alebo tovar, ktoré možno vnímať ako pomoc, ide napr. o lekárne (U anjela, Zelený anjel, Anjel). Podobne sa táto bytosť nachádza aj v názve firmy, ktorá poskytuje asistenčné a odťahové služby motoristom – Žltý anjel assistance.

Viera v anjelov strážnych sa na Slovensku prejavila aj tým, že tieto bytosti často zdobia náhrobky na cintorínoch. Anjeli bývajú tiež častou súčasťou výzdoby v barokových kostoloch, kde majú podobu malých chlapcov. Nachádzajú sa tiež na desiatkach slovenských mestských/obecných erbov (napr. Košice, Banská Bystrica, Prievidza) a viažu sa s nimi rôzne mestské legendy.

Namiesto záveru: o anjelovi a čertovi/diablovi

Anjel a diabol sú bytosti, ktoré sú vlastné nielen európskemu kultúrnemu priestoru, ale sú dlhodobo prítomné tiež v slovenskej kultúre aj v slovenskom jazyku. V slovenskej ľudovej kultúre sa napr. zachoval zvyk z 19. storočia²¹ – chodenie s Mikulášom (6. 12.). Kedysi to boli tzv. mikulášske obchôdzky, dnes sú to často mikulášske večierky, keď

²¹ NÁDASKÁ, Katarína: *Slovenský rok v ľudových zvykoch, obradoch a sviatkoch*. Bratislava : Fortuna Libri, 2012, s. 17 – 18.

postavy Mikuláša, anjela a čerta obdarúvajú deti darčekom. Ide o jednu z najvýraznejších a celonárodne zachovaných tradícií.

Hoci sú diabli padlými anjelmi, teda tvoria pôvodne ten istý druh bytosti, stali sa z nich nepriatelia bojujúci na dvoch opačných stranách. Anjel je spájaný so svetlom, Bohom, nebesami, diabol alebo čert s temnotou, Satanom/Luciferom a peklom. Antropocentrizmus a pojmová kategória vlastný – svoj patria medzi základné princípy utvárania jazykového obrazu sveta.²² A. Pajdzińska²³ uvádza, že antropocentrizmus je vzhľadom na fakt, že jazyk vytvárajú ľudia, veľmi prirodzený, je dôsledkom nazerania na svet ľudskými očami, na svet, ktorý je orientovaný na človeka, pričom protiklad ľudia – nie ľudia (napr. človek – zviera) je jedným z najdôležitejších. Tento protiklad je zrejmy aj z opozitnej dvojice *anjel* – *čert*, kde má anjel viac-menej ľudskú podobu, nádherné zlaté vlasy (*anjelské vlasy*), je krásny, dobrý, spieva a je čistý, bez hriechu (*krásny ako a., dobrý ako a., čistý ako a., spievať ako a.*), kým čert má zvieraciu podobu – je to polocap-poločlovek s čiernou srstou, ktorý smrdí, je zlý, škaredý, lakomý a navádza človeka na hriech (*čierny ako č., zlý ako č., škaredý ako č., čertovo kopytko, to čertovinou páchne, sedí ako č. na peniazoch, vošiel doňho č. a pod.*).

Obe tieto bytosti majú svoje korene v pohanskej viere v dobrých a zlých démonov a dnes tvoria súčasť kresťanskej vierouky, čo sa prejavuje aj v súčasnej slovenskej kultúre.

Literatúra a pramene

BECKER, Udo: *Slovník symbolů*. Praha : Portál, 2002.

CIRLOT, Juan Eduardo: *Dictionary of Symbols*. London : Routledge, 1962.

DOBŠINSKÝ, Pavol: *Prostonárodné slovenské povesti*. Zv. I. – III. Bratislava : Tatran, 1974.

²² VAŇKOVÁ, Irena: *Nádoba plná řeči. (Člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, 2007, s. 59.

²³ PAJDZIŃSKA, Anna: Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“. In: *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Ed. L. Saicová – Římalová. Praha : Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2007, s. 27 – 44.

- HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína – KROŠLÁKOVÁ, Ema: *Frazeologický slovník. Človek a príroda vo frazeológii*. Bratislava : Veda, 1996.
- HARRISON, Ian et al.: *Signs and Symbols*. London : Dorling Kindersley, 2008.
- HOLUBY, Jozef Ľudovít: *Magické rastliny*. Zlatý fond Denníka SME, 2009.
Dostupné na: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/881/Holuby_Magicke-rastliny/1.
- CHASE, Steven: *Angelic Spirituality: Medieval Perspectives on the Ways of Angels*. New York : Paulist Press, 2002.
- KRÁLIK, Lubor: *Anjel*. In: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava : Veda, 2015, s. 46.
- Krátky slovník slovenského jazyka*. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava : Veda, 2003.
- MIKULEC, Jiří: *Náboženský život a barokní zbožnost v českých zemích*. Praha : Grada Publishing, 2013.
- NÁDASKÁ, Katarína: *Slovenský rok v ľudových zvykoch, obradoch a sviatkoch*. Bratislava : Fortuna Libri, 2012.
- PAJDZIŇSKA, Anna: *Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“*. In: *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Ed. L. Saicová – Římalová. Praha : Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2007, s. 27 – 44.
- Slovenský národný korpus – prim-10.0-public-sane. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2021. Dostupný na: <https://korpus.juls.savba.sk>
- Slovník slovenského jazyka. I. A – K*. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1959.
- Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G*. Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava : Veda, 2006.
- SVITKOVÁ, Milina: *Hudobné komponenty trúba : truba ako konštrukčné prvky chorvátskych a slovenských frazém*. In: *Jihoslovanská frazeologie kontrastivně*. Ed. P. Krejčí – E. Krejčová. Brno : Masarykova univerzita, Brno, 2016.
- VÁŇKOVÁ, Irena: *Nádoba plná řeči. (Člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, 2007.

Ako sa rodí polarita ja verzus ty v dialógu detí raného veku osvojujúcich si slovenčinu

Jana Kesselová

Abstract

The Polarity of I vs. You in the Dialogues of Young Children Learning the Slovak Language

The article focuses on polarization in language and communication from the viewpoint of the ontogenesis of speech in young children. Mukařovský's concept of the polarity of I and You in dialogue is the theoretical foundation for the understanding of polarization. The research was aimed at answering two questions: 1. How do young children learning Slovak develop their ability a) to refer to themselves, and b) to their communication partner? 2. What do the expression of the polarity of I vs. You say about the formation of the awareness of one's self and the attitude towards one's communication partner? This paper is the outcome of qualitative research based on transcripts of video recordings of the communication of three children with adults in Slovak families (data collected continuously from the children's first words until reaching their 36th month of age). The observed expressions are interesting as they do not refer to persons but rather to their communication roles. Also, the observed expressions require constantly changing perspectives of roles (the parent addresses the child with expressions of the second person singular You, Your, You Want, but the child is expected to use the first person I, My/Mine, I want). The output of the qualitative research is complemented by quantitative research of mastering the usage of pronouns I and You by 1,722 children. The outcomes acquired from language data of the Slovak language are placed in the context of research of other languages.

Keywords: polarity, speaker, receiver, early childhood, ontogenesis of speech, Slovak language

Úvod

Výraz polarizácia v súčasnosti evokuje predovšetkým predstavu vyhrocovania a vyhrotenia protikladov, vyostrovania a vyostrenia napätia, ktoré medzi jednotlivcami i spoločenskými skupinami potenciálne vedie k strate ochoty navzájom sa počúvať, rozumieť si, akceptovať rôznosť v prežívaní sveta a napokon k náhrade spoločenskej rozrôznenosti izolovanými individuami alebo názorovo homogénnymi skupinami bez vôle interagovať s inými, tiež vyhranenými jednotlivcami a skupinami. Tento prístup k výskumu polarizácie v jazyku, kultúre a spoločnosti reprezentujú napríklad štúdie v kolektívnej monografii *Us and Others: Social Identities Across Languages, Discourses and Cultures*.¹ Ľudia intuitívne vnímajú rozdiel medzi my a oni (druhí). Potreba príslušnosti k niekomu vedie k tomu, že v interakcii inklinujeme skôr k tým, ktorí sú nám podobní, než k tým, ktorí sa od nás líšia. Vzniká otázka, kto sme my a kto sú tí druhí. Do odpovede vstupujú mnohé kognitívne, jazykové, sociálne a kultúrne aspekty sociálnej identity, ktoré ľudia vyberajú, usporadúvajú a používajú v interakcii. Lingvistika hľadá jazykové mechanizmy vytvárania inklúzie (vedomia cítiť sa ako príslušník „my“) a exklúzie v interakcii. Samozrejme, v takto orientovanom výskume na odhalenie vzorcov verbálneho správania sa treba ziať do úvahy rozmanité texty a skúmať ich v jazykovo-kultúrno-sociálnom kontexte. Súbor štúdií predstavuje výskumy v 14 jazykoch a vybraných komunikačných sférach – skúma sa napríklad, koho reprezentuje opozícia my a oni v ruskom a poľskom politickom diskurze, vzťah medzi názorom človeka a príslušnosťou/vylúčením zo society v japončine, opozícia my a oni cez prizmu angličtiny (ne)rodených hovoriacich, používanie pohybových verb orientovaných na cieľ/východisko vo vzťahu ku konštruovaniu identity, slovosled ako ukazovateľ príslušnosti k sociálnej skupine až po neschopnosť rozumieť polarite my a oni spôsobenej kognitívnymi deficitmi. Je očividné, že polarita sa tu viaže na napätie vyrastajúce z istej podoby protikladnosti dvoch strán.

¹ *Us and Others: Social Identities Across Languages, Discourses and Cultures*. Ed. Anna Duszak. Amsterdam : John Benjamins Publishing, 2002.

Ak sa ohliadneme po starších prístupoch k chápaniu interakcie, výraz polarizácia a polarita sa používa v súvislosti s vymedzením konštitutívnych elementov dialogickej komunikácie. V tomto zmysle sa polarita medzi ja a ty v dialógu chápe ako vzájomný vzťah účastníkov dialógu, ktorý je „pociťovaný ako napätí, neupoutané k žiadnej z oboch mluvícich osob, nýbrž existujúci skutočne ‚mezi‘ nimi; objektívuje se proto jako ‚psychologická situace‘ hovoru“². Polarita medzi ja a ty je podľa J. Mukařovského jednou z troch hlavných a podstatných stránok dialógu a má svoj jazykový korelát vo významovom protiklade medzi osobnými a privlastňovacími zámenami prvej a druhej osoby, v protiklade medzi prvou a druhou osobou verb, ale aj v imperatív, vokatív a do značnej miery aj v opytovacej vete; v protiklade medzi kladom a záporom (*áno – nie*) a v niektorých syntaktických vzťahoch (adverzatívnom, koncesívnom). Všetky uvedené prostriedky sú schopné zdôrazniť ohraničenie subjektov dialógu a vyzdvihnúť rôznosť ich názorov, pocitov i vôle. Zároveň však Mukařovský upozorňuje na to, že čím kultivovanejšie je isté spoločenstvo, tým silnejšie je v ňom extrémne vyústenie polarity ja a ty potlačené. Na elementárnu dôležitosť polarity ja a ty v dialógu a jej útlm s rastúcim vekom komunikantov poukazuje aj Tarde (cit. podľa Mukařovského, poznámka pod čiarou č. 2): „Záliba v rozepři odpovídá dětskému instinktu, totožnému s oním, který se projevuje u koťat i u všech zvířecích mláďat. Avšak podíl rozepře na rozmluvě se zmenšuje dospíváním.“

Uvedomenie si vlastného ja je, pravdepodobne, možné len v konfrontácii s nie-ja a tento protiklad má rozličné podoby. Deiktické výrazy, ktoré sú nositeľom polarity ja verzus ty, sú špecifické referenčné prostriedky. V momente reči síce odkazujú na individuálnych účastníkov rečového aktu, avšak neidentifikujú jedinečnú osobu, ale jej komunikačnú rolu. Zámeno *ja* referuje na každého, kto má rolu hovoriaceho, zámeno *ty* na kohokoľvek/čokoľvek v role adresáta. Použitie osobných zámen *ja* a *ty* teda predpokladá nielen schopnosť dieťaťa identifikovať osoby (to vyžadujú aj *propriá/apelativa*), ale navyše schopnosť spo-

² MUKAŘOVSKÝ, Jan: *Dvě studie o dialogu*. In: *Kapitoly z české poetiky I*. Praha : Svoboda, 1948, s. 129 – 156.

zorovať striedanie rolí v interakcii. Ďalšou zvláštnosťou osobných/posesívnych zámen prvej a druhej osoby je, že počas interakčných výmen vyžadujú meniť perspektívu hovoriaceho/adresáta a používať ich zrkadlovým spôsobom: kým dospelý referuje na seba zámenom *ja/môj*, od dieťaťa sa očakáva, že sa na dospelého obráti zámenom *ty/tvoj* a vice versa. Striedanie perspektívy hovoriaceho a adresáta sa rovnako týka verbálnej osoby, osobných zámen v pluráli *my, vy*, posesívnych zámen *môj, tvoj, náš, váš, seba*, a to vo všetkých tvaroch a vzájomných kombináciách. Väčšina zahraničných štúdií, ktoré sú orientované na ontogénu polaritu ja a ty vyjadrených zámenami, vznikla na báze tzv. non-pro-drop jazykov (osobné zámeno je obligatórnou súčasťou na identifikáciu verbálnej osoby). Slovenčina z hľadiska používania osobných zámen patrí k jazykom typu pro-drop (pronoun-dropping). Verbálne osoby sú rozlíšené gramatickou morférou, a preto osobné zámeno možno vynechať (*kreslí-m: kreslí-š*). Vzniká otázka, ako uvedené činitele ontogény polaritu ja vs. ty v ranom veku determinujú.

Cieľ výskumu a výskumné otázky

Cieľom výskumu je prispieť k porozumeniu procesu osvojovania si prostriedkov, ktorými deti raného veku, osvojujúce si slovenčinu, referujú na seba a na iných.³ V štúdiu sa zacieme na dve špecifické otázky: a) aká je postupnosť v osvojovaní si prostriedkov polaritu ja verzus ty v ranom vývine reči dieťaťa hovoriaceho po slovensky?; b) čo jazykové prostriedky autoreferencie vypovedajú o sebauvedomovaní a o postoji ku komunikačnému partnerovi?

³ Štúdia nadväzuje na doterajší výskum autorky, osobitne na štúdiu *Personálna a sociálna deixa v ontogéne reči dieťaťa raného veku*. In: *Personálna a sociálna deixa v slovenčine*. Ed. J. Kesselová. Prešov : Filozofická fakulta PU v Prešove, 2019, s. 528 – 600. V tejto štúdiu je výskum rozšírený aj materiálovo (o prípadové štúdie dvoch detí), aj tematicky (o prostriedky referencie na adresáta).

Metódy výskumu a jazykové dáta

Materiálovú bázu tvoria audiovizuálne nahrávky komunikácie troch detí v rodinnom prostredí získané od rodičov detí vo veku od 5. po 36. mesiac. Každý mesiac je v korpuse nahrávok reprezentovaný hodinovou nahrávkou komunikácie dieťaťa s dospelými v bežných situáciách rodinného života (hra, jedenie, kúpanie, prechádzka, návšteva). Z každej audiovizuálnej nahrávky je vytvorený transkript metódou doslovnej a komentovanej transkripcie v systéme *Child Language Data Exchange System*.⁴ Transkript hodinovej nahrávky obsahuje priemerne 1700 výpovedí dieťaťa a dospelých. Audiovizuálne nahrávky a transkripty komunikácie predstavujú trimodálny korpus pozostávajúci z obrazových, zvukových a transkribovaných dát, zachytávajúcich spontánnu komunikáciu. Korpus dát je zdrojom pre longitudinálnu metódu výskumu. Na analýzu dát sa používa metóda kódovania. Každému neverbálnemu, lexikálnemu a gramatickému prostriedku, ktorým dieťa referuje na seba/na partnera, sa priradí špecifický kód. Celkovo sme z transkriptov vyexcerpovali 2 820 výpovedí, v ktorých deti odkazujú na seba, a 404 výpovedí, v ktorých deti referujú na komunikačného partnera.

Tabuľka 1 Absolútny počet výskytov prostriedkov autoreferencie/referencie na komunikačného partnera v transkriptoch reči troch detí raného veku do troch rokov

meno dieťaťa ⁵	prostriedky autoreferencie	prostriedky referencie na komunikačného partnera
Anna	1476	213
Ema	723	111
Ela	621	80
spolu	2820	404

⁴ MacWHINNEY, Brian – SNOW, Catherine: *The Child Language Data Exchange System: An update*. Journal of Child Language, 17, 1990, č. 2, s. 457 – 472.

⁵ Mená detí sú vymyslené. Anna je jediné dieťa v rodine, Ema a Ela sú dvojčičky v rodine so staršou sestrou.

Cieľom kvalitatívneho výskumu nie je verifikácia hypotéz ani zo-
všeobecňovanie platnosti výsledkov prípadových štúdií na populáciu
slovenských detí, ale práve naopak – formulovanie hypotéz o vývine
reči. Uvedenému cieľu zodpovedá kvalitatívna metóda výskumu, kon-
krétne individuálna prípadová štúdia s tzv. „hustým opisom“.⁶ Zachy-
táva sa vývin reči malého počtu detí, avšak s veľkým množstvom dát
v súvislostiach verbálnych a neverbálnych prejavov dieťaťa, v interakč-
nom a situačnom kontexte. Na zvýšenie spoľahlivosti záverov štúdie
používame kvantitatívnu metódu. Tá je v komplementárnom vzťahu
s kvalitatívnou metódou. Skúma sa malý počet jazykových javov (pro-
dukcia zámen *ja* a *ty*), avšak na veľkej vzorke dát. Informácie o pro-
dukcii zámena *ja/ty* poskytli rodičia 1722 detí vo veku od 8 do 36 me-
siacov.⁷ V súčasnosti sú dáta dostupné ako súčasť databázy *Wordbank*.
An open database of children's vocabulary development.⁸

Kvalitatívna analýza dát: vývin prostriedkov autoreferencie

Vo vývine prostriedkov z pólu JA registrujeme v prípadových štúdi-
ách troch detí dve odlišné stratégie: a) proces od nekonvenčných ku
konvenčným⁹ prostriedkom autoreferencie; b) bez nekonvenčných
prostriedkov autoreferencie.

⁶ HENDL, Jan: *Kvalitatívny výzkum: základní metody a aplikace*. Praha : Portál, 2005, s. 106.

⁷ Rodičovská reflexia vývinu reči a získavanie dát pomocou skríninového nástro-
ja TEKOS I a TEKOS II je výsledkom grantového projektu APVV 0044-06 pod
vedením S. Kapalkovej, autorka štúdie bola členkou výskumného tímu. Dnes sú
dáta voľne dostupné na <http://wordbank.stanford.edu/>.

⁸ FRANK, Michael C. – BRAGINSKY, Mika – YUROVSKY, Daniel – MARCHMAN,
Virginia A.: *Wordbank: An open repository for developmental vocabulary data*.
Journal of Child Language, 44, 2017, č. 3, s. 677 – 694.

⁹ Pod konvenčnými prostriedkami rozumieme také výrazy, ktoré sa bežne používajú
v prehovoroch dospelých používateľov slovenčiny (*ja, mój*, 1. osoba sg. verba).

Prvú stratégiu pozorujeme v reči dieťaťa-jedináčika a znamená, že ku konvenčným prostriedkom autoreferencie sa dieťa postupne prepracúva. Reč prechádza viacerými etapami s typickými autoreferenčnými prostriedkami. V začiatočnom štádiu vývinu autoreferencie dieťa odkazuje na seba tak ako na ktorúkoľvek inú osobu, t. j. 3. osobou verba a menom. Tento nekonvenčný spôsob autoreferencie v prehovoroch sledovaného dieťaťa prevláda viac ako rok (16. – 29. mesiac). Autoreferenciu 3. osobou verba predstavujú najskôr prevažne imperfektíva, ktorými dieťa verbálne sprevádza elementárne prejavy biologického fungovania a telesného konania,¹⁰ pohybu a stav (ne)vlastníctva veci v situácii tu a teraz (*má, nemá, papá, hopá, dá/dáva, letí, ide, pije, vyspevuje, tancuje*). Po druhom roku pribúdajú perfektíva na vyjadrenie zámeru dieťaťa súvisiaceho s telom a pohybom v blízkej budúcnosti (*oblečie, odnesie, vyberie*). Orientácia na telesné ja a telesné konanie je v autoreferencii 3. osobou dominantná. Treťou osobou dieťa len výnimočne referuje na kognitívne schopnosti. Ak sa to stane, ide o deficit schopnosti potrebnej na dosiahnutie zámeru (*nevie otvoriť*). Autoreferencia 3. osobou je „výhodná“ pre používateľa raného veku, pretože na rozdiel od 1. osoby nevyžaduje striedanie perspektívy hovoriaceho a adresáta. Ešte pred druhým rokom (22. mesiac) sa u dieťaťa objavujú prvé prejavy propriálnej autoreferencie (referovanie na seba vlastným menom). Utvára sa v súhre s haptickým gestom. Prvé prejavy propriálnej autoreferencie majú zdvojenú verbálno-verbálnu povahu. Ide o komplementárne spojenie gesta a mena, v ktorom „slovo ako nálepka pomenúva rovnaký obsah ako gesto“.¹¹ Ukazovanie na niekoho/niečo patrí medzi prvé deiktické gestá transkultúrnej povahy, ktoré u slovenských detí S. Kapalková¹¹ registruje od 8. – 9. mesiaca. Avšak ukazovanie na seba samého pozorujeme približne s ročným odstupom: dieťa otočí prsty oboch rúk smerom k sebe, dotkne sa tela a vysloví svoje

¹⁰ Telesné konanie je stav, keď človek nemyslí na to, čo vykoná, a úplne sa zamestnáva činom samotným (PIAGET, Jean – INHELDER, Bärbel: *Psychologie dítěte*. Bratislava : SOFA, 1997).

¹¹ KAPALKOVÁ, Svetlana: *Gestá v kontexte raného vývinu reči*. In: *Štúdie o detskej reči*. Ed. D. Slančová. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, 2008, s. 187.

meno. Produkcia autoreferencie sa utvára súbežne s porozumením zámena *ty* v situácii, ktorá navodzuje pozitívnu emocionalitu a reciprocitu (1).

(1) *MAM: túto loptu.

*ANA: vava (=Jana).

%gpx: Janka sa rukou dotkne sama seba.

*MAM: *úúú* ty si ale šikovná.

*ANA: vava (=Jana).

%gpx: Janka sa oboma rukami dotkne bruška a usmeje sa.

*MAM: *úúú* ty si ale šikovná!

vek: 1.09.17¹²

Deiktické autoreferenčné gesto v súhre s menom hodnotíme ako vonkajší prejav objavovania vlastnej existencie. Vlastné meno nemá len pomenúvaciú funkciu, ale primárne identifikačnú funkciu. Použitím mena sa dieťa vymedzuje ako autonómne individuum v sociálnom svete. Súčasne dáta ukázali, že meno sa utvára v recipročnom kontakte s dospelým a spolu s porozumením zámena *ty*. Preto meno v autoreferenčnej funkcii pokladáme za začiatok utvárania sociálneho *ja*.

Paralelne s vlastným menom sa utvára 1. osoba sg. Motívom jej použitia je potreba dieťaťa podeliť sa s dospelým o vlastné zámery konania. Prvá osoba verba vypovedá o rozhodnutí dieťaťa dosiahnuť cieľ (*dám, donesiem, otvorím, učeš, skús, naberiem*). Zameranie na konanie v blízkej budúcnosti znamená, že dieťa prekonalo tzv. telesné konanie.¹⁰ Telesné konanie je vystriedané konaním s uvedomovaným zámerom. V ďalšom vývine sa do popredia dostáva sociálny rozmer utvárajúceho sa *ja*. Prvú osobu verba opakovane registrujeme ako:

- a) sociálne konvencie (*ďakujem, prosím*);
- b) modalitné aspekty konania (*chcem, môžem, musím*);
- c) kontrast medzi sociálnym okolím a sebou samým (nárast verb v zápore *nechcem, nejdem, nedám, nepoviem, nevykrútim, neraňajkovať som*);

¹² Vek dieťaťa je označený v postupnosti počet rokov, mesiacov a dní. Skratkami MAM, STM, STO sú označení dospelí, ANA, EMA, ELA označujú deti.

- d) hovorenie za inú osobu (za starú mamu: *kúsoček ti ešte dám*; za otca: *filmujem Janičku*).

Z funkcií a – d vyplýva, že 1. osoba verba sa osvojuje v sociálnom kontexte, počnúc naučenými sociálnymi formulami až po rozpor medzi sebou samým a sociálnym okolím. Kontrast ja verzus ty prechádza etapou nesúhlasu a odmietania až napokon vyústi do kombinácie prostriedkov referujúcich na seba a na adresáta v tej istej výpovedi (*ty myslíš, že ja varím čokoládku?*).

Tvar 1. osoby verba je stimulom pre produkciu zámena *ja* (prvé sporadické výskyty v 24. mesiaci). V slovenčine ako flektívnom jazyku je odkaz na hovoriaceho zakódovaný v gramatickej morféme *-m*, preto je zámeno *ja* z gramatického hľadiska fakultatívnym a neekonomickým komponentom autoreferencie. Aká je potom motivácia pre použitie explicitnej autoreferencie (kombinácie verba so zámenom *ja*)? Analýza kontextov odкрýva pragmatickú motiváciu.

Pragmatickú motiváciu predstavujú komunikačné zámery dieťaťa, chápané ako cieľ, ktorý dieťa hodlá výpoveďou dosiahnuť: ZÁMER, TEXTOVÁ RUTINA, VÔĽA, ODMIETNUTIE, POSTOJ A HOVORENIE ZA DRUHÉHO. Dieťa svoj ZÁMER verbalizuje spravidla vtedy, ak púta pozornosť dospelého alebo ak sa úsilie dieťaťa o autonómiu v konaní nestretlo s akceptáciou dospelého. TEXTOVÚ RUTINU predstavujú reprodukované výpovede z počúvaných textov (*a ja by tak prepletala keby také nôžky mala*, úryvok z piesne). Predstavujú imitáciu *ja*-výpovedí, ktoré dieťa reprodukuje ako textové bloky. VÔĽA A ODMIETNUTIE s typickou štruktúrou *ja* + (*ne*)*chcem* sú dominantné pragmatické funkcie v reči skúmaného dieťaťa. Táto štruktúra predstavuje prototyp negatívneho vymedzovania sa voči okoliu a špecifikuje sa ako prostriedok na vyjadrenie vôle vlastniť/nevlastniť predmet (*ja chcem toto, ja nechcem mať macka*), dosiahnuť istý stav (*ja chcem, aby boli otvorené*), rozhodnúť o výbere spomedzi alternatív (*ja už chcem hore ísť*). Vyjadrenie POSTOJA je síce sporadické, ale predsa sa začína objavovať pred dovŕšením 3. roka. Jazykovým indikátorom je častica *radšej* v preferenčnom postoji (*kapustovú ja mám radšej*). Negatívne vymedzovanie sa podporuje pragmatická funkcia OHRADENIE SA s indikátormi *ale ja som, ale však ja som, ja predsa*.

Koncom raného veku sa HOVORENIE ZA DRUHÉHO stáva súčasťou rolovej hry alebo narácie aj v reči dieťaťa¹³ (*ja som sloník veľký – a ja som macko už hladný*). Schopnosť dieťaťa použiť zámeno *ja* v hovorení za druhého pokladáme za dôkaz, že dieťa považuje zámena *ja* za začína rozumieť. Doteraz ho používalo len ako individuálny identifikačný prostriedok. Avšak v hovorení za druhého zámeno *ja* používa v referencii na každého v role hovoriaceho. Skúmanie ontogenézy prostriedkov autoreferencie ukazuje, že tento proces sa začína produkciou, avšak dôkazy o porozumení povahy 1. osoby nachádzame až neskôr.

Druhú stratégiu pozorujeme v reči sestier-dvojičiek Emy a Ely. Ide o stratégiu bez nekonvenčných prostriedkov autoreferencie, k prvej osobe sa deti v rečovom vývine neprepracúvajú, ale zámeno *ja* používajú bez prípravnej fázy, ktorej náplňou je referovanie na seba 3. osobou verba a vlastným menom. V súrodeneckej konštelácii dvojičiek a staršej sestry sa výrazne uplatňujú také pragmatické funkcie, ktoré polaritu *ja* verzus *ty* intenzifikujú. Ide predovšetkým o súrodenecké sebahpresadzovanie sa a rivalitu. To zvyšuje frekvenciu zámena *ja*, spojenia *ja sama*, negácie *nie ja*, opakovania zámena *Ja! Ja!* (2).

(2) *MAR: ideme obkresliť toho hava tak?

*EMA: ja.

*ELA: ne ja.

*MAR: ja ja!

Okrem sebahpresadzovania je zámeno *ja* konštitutívnym prvkom pragmatických funkcií PÚTANIE POZORNOSTI, ODPOVEĎ NA OTÁZKU kto? komu?, VÔĽA (*ja mňamo, ja banán, ja chcem*) a KONTRAST (*ELA: *babo nie.* – *EMA: *ja áno.*). Zachytené jedno- a dvojslovné repliky dokumentujú, že podmienkou produkcie zámena *ja* nie je vysoký stupeň gramatickej kompetencie dieťaťa. Rozvinutú gramatiku pozorujeme u dieťaťa-jedináčika, ktoré nemá motiváciu k rivalite a k používaniu

¹³ Dovtedy bolo hovorenie za druhého súčasťou prehovorov dospelých v dialogizovanej hre predvádzanej dieťaťu.

zámena *ja* sa prepracúva takmer rok cez 3. osobu a používanie svojho mena.

Kvôli presnosti dodajme, že rivalita nie je jediným stimulom používania prostriedkov z pólu JA. V komunikácii detí s konvenčným typom autoreferencie sa zámeno *ja* uplatňuje aj v komplementárnej pragmatickej funkcii, a to pri vyjadrení sociálnej príslušnosti. Jazykovým indikátorom je kombinácia zámena *ja* so zdôrazňovacou časticou *aj*. Z hľadiska gramatickej stavby pozorujeme posun od dvojslovných kombinácií až po predložkové spojenia s tvarmi substantív (*aj ja – aj ja bum – aj ja lopta – aj ja vzadu – aj ja vodu – aj ja na farme*). U oboch sestier-dvojčiek sa zámeno *ja* objavuje v 21. mesiaci, do dovŕšenia druhého roka sa jeho frekvencia v prehovoroch ešte zvyšuje a po druhom roku postupne klesá. Z pozorovaní vyplýva, že hoci sa deti k produkcii zámena dopracúvajú odlišnými stratégiami, vek prvej produkcie je u všetkých troch sledovaných detí zhruba rovnaký – okolo druhého roka. Znižovanie frekvencie zámena *ja* je možné i preto, že v reči detí sa utvára 1. osoba sg. verb ako nepríznačový spôsob referencie na hovoriaceho. Tvar 1. osoby verba pozorujeme u Emy i Ely až potom, keď sa frekvencia jedno- a dvojslovných výpovedí so zámenom *ja* začne znižovať. U detí, ktoré používajú len konvenčné prostriedky autoreferencie a sú súčasťou súrodeneckých konštelácií, sa aj 1. osoba sg. verba stáva konštituentom skôr polarizujúcich pragmatických funkcií: KONTRAST AŽ KONFLIKT, ODMIETANIE POMOCI, NESÚHLAS (*nie to som ja neurobila*), OHRADENIE SA (reakcia na výzvu *umy si ruky: ale ja som si pred chvíľou umývala*), PREFERENČNÝ POSTOJ (*ja rada, ja radšej, ja si myslím*).

Sémantika verb používaných deťmi raného veku v 1. osobe sg. je identická a nezávislá od toho, či dieťa v autoreferencii používa (ne) konvenčné prostriedky. V 1. osobe sg. sa okrem verb pohybu a starostlivosti o seba uplatňujú hlavne:

- kognitívne verbá (*spoznám, zabudla som, pomýlila som sa, myslím, pamätám, neviem*);
- verbá sociálnych konvencií (*ďakujem, prosím si*);
- modalitné verbá (*chcem, môžem, musím*);
- verbá v zápore zvyrazňujúce kontrast medzi sociálnym okolím a sebou samým (*nechcem, nejdem, nedám, nepoviem*).

Sémantika verb v 1. os. sg. vypovedá o posune od referencie na biologické *ja* k referencii na mentálne a sociálne *ja* dieťaťa. Hovorí tiež o tom, že telesné konanie dieťaťa je vystriedané konaním s uvedomeným a verbalizovaným zámerom.

Kvalitatívna analýza dát: vývin prostriedkov referencie na komunikačného partnera

Kým prvé prostriedky autoreferencie sa v prehovoroch troch sledovaných detí objavujú v rozpätí 16. – 21. mesiaca, referencia na komunikačného partnera sa bez ohľadu na autoreferenčnú stratégiu v produkcii objavuje neskôr. Časovo neskorší nástup produkcie prostriedkov z pólu TY je spätý aj s ich nižšou frekvenciou: podľa získaných údajov je v komunikácii troch detí v priemere 7-krát menej prostriedkov referencie na komunikačného partnera než na seba (tabuľka 1, u jednotlivých detí 6,5 – 6,9 – 7,7). Navyše, ak aj dieťa vysloví zámeno *ty* alebo verbálny tvar druhej osoby, spočiatku nejde o referenciu na partnera, ale na seba, inými slovami 2. osoba funguje bez zmeny perspektívy. Dôkazy o tom podávajú prvé kontexty dialógu, v ktorých dieťa opakuje repliku dospelého, avšak v autoreferenčnej funkcii (3).

(3) *STO: už si veľká, už ťa nezvalí.

*ANA: ty si veľká.

*STM: si veľké dievča.

vek: 2.01.01.

Zato však porozumenie zámena *ty* a 2. osoby verba funguje oveľa skôr pred ich produkciou. Dôkaz o tom, že dieťa rozumie prostriedkom referencie na adresáta, predstavuje kontextovo adekvátne neverbálne správanie dieťaťa, preferenčne v troch typoch reakcií: ako reakcia na pochvalu (dieťa ešte intenzívnejšie vykonáva aktivitu, za ktorú je pochválené), reakcia na otázku typu *kde je?* (dieťa ukáže na objekt) a reakcia na výzvu (dieťa vykoná/odmieta aktivitu). To znamená, že osvojovanie prostriedkov referencie na komunikačného partnera začína porozumením, produkcia nastupuje neskôr. Ukážka (4) dokumentuje, ako sa rodí

porozumenie zámena *ty*: dieťa spočiatku reaguje na plnovýznamové slovo až po opakovaní otázky so zámenom *ty* vzťahuje odpoveď na seba.

- (4) *MAM: kde máš ty topánku Janička?
 %gpx: dieťa ukáže prstom na obrázok topánky.
 *MAM: a ty máš kde?
 %gpx: dieťa ukáže na svoje topánky.

vek: 1.02.14.

Začiatky produkcie sú pozvoľné, a to od použitia prostriedkov 2. osoby bez zmeny perspektívy (3), cez imitáciu štruktúry výpovede dospelého (*STM: *čo ty na to Emka?* *EMA: *čo ty na to babka?*), výzvy vo vyjednávaní s dospelým, v naliehaní na dospelého a v hrách s pravidlami, ktoré vyžadujú recipročné správanie (dieťa dospelému: *teraz ty ideš*). Za vyspelejší typ verbálneho správania pokladáme repliky s pragmatickou funkciou POTREBA ZÍSKAŤ INFORMÁCIU O KOMUNIKAČNOM PARTNEROVI (5).

- (5) *ANA: mamka ty si vypratá?
 *MAM: ja som zmokla lebo vonku je búrka.

vek: 2.09.15

Plnohodnotná produkcia v neimitačných prehovoroch je kognitívne podmienená schopnosťou prejať záujem o vnútorný svet iného človeka, t. j. o jeho zábery, motívy konania, zmyslové vnemy, postoje (*chceš ho vidieť babka? prečo si bola na zemi? prečo si sa smiala? prečo hovoríš stačí?*) a schopnosťou vcítiť sa do myslenia druhého a overovať si vlastné predpoklady o myslení iného človeka (*Asi to to to striekačku myslíš. – Asi tamto hľadáš. – Ty si myslíš, že ja varím čokoládku?*). Predpokladom je uvedomenie si, že myslenie iného človeka môže byť odlišné od nášho, a teda produkcia prostriedkov 2. osoby je spätá so schopnosťou vnímať svet z perspektívy iného človeka. Príčinu neskoršej produkcie prostriedkov z pólu TY vidíme v nevyhnutných kognitívnych predpokladoch, v schopnosti zisťovať a prisudzovať partnerom mentálne stavy, ktoré nie sú priamo pozorovateľné, a v pripustení, že predpoklady o inom človeku si treba verifikovať. Doklady z komuni-

kácie detí ukazujú, že prostriedky 2. osoby sú kongruentné s prostriedkami epistemickej modality, hlavne s časticou pravdepodobnosti *asi*. Na tomto mieste sa otvára možnosť v ďalšom výskume interpretačne nadviazať na teóriu mysle (theory of mind).¹⁴

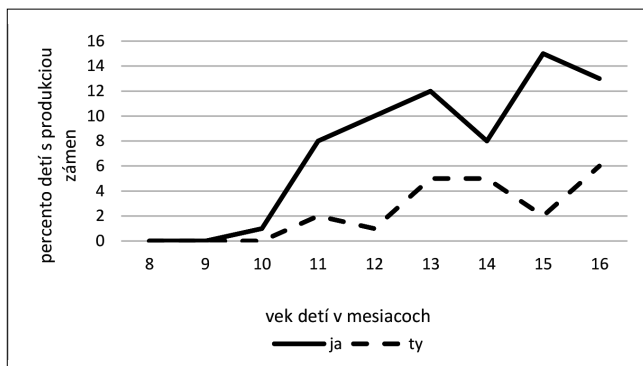
Kvantitatívna analýza dát a výsledky

Vzniká otázka, či vzťah časového zaostávania prostriedkov referencie na adresáta za prostriedkami autoreferencie je len súčasťou vývinu komunikačných schopností troch sledovaných detí alebo ide o všeobecnejšiu tendenciu vývinu reči detí osvojujúcich si slovenčinu, resp. či podobný vzťah v ontogenéze prostriedkov polarity ja a ty možno pozorovať aj v iných jazykoch. V tejto časti využívame databázu Laboratória na výskum jazyka a kognície Stanfordovej univerzity *Wordbank. An open database of children's vocabulary development*, ktorá sústreďuje dáta z ontogenézy reči detí z 29 jazykov, získané pomocou skríningového nástroja *The MacArthur-Bates Communicative Development Inventories*. Slovenská verzia diagnostického nástroja má názov *Test komunikačného správania I a II (TEKOS I a II)*.¹⁵ Databáza umožňuje voľný prístup k dátam z dvoch vývinových období: 8 – 16 mesiacov a 17 – 36 mesiacov veku dieťaťa.

Grafy 1 a 2 dokumentujú výrazný rozdiel v produkcii zámen *ja* a *ty* v prospech skoršej produkcie zámena *ja*. Tento rozdiel je najvýraznejší v období do 16. mesiaca (graf 1), s vekom sa zmenšuje a koncom raného veku produkujú obe zámená takmer všetky deti. Výsledky zo vzorky 1 722 detí potvrdzujú zistenia, odvodené z prípadových štúdií troch detí o preferencii v produkcii autoreferenčného zámena *ja*.

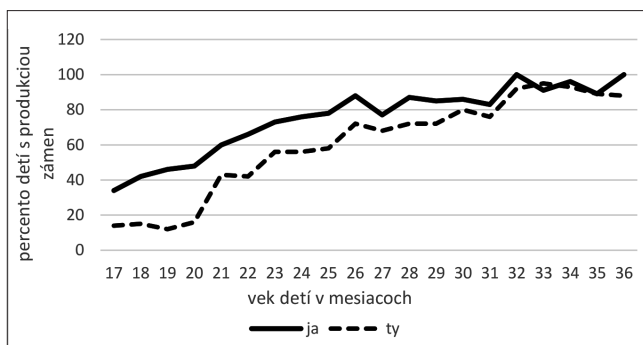
¹⁴ WECHSLER, Stephen: *What 'you' and 'I' mean to each other: Person indexicals, self-ascription, and theory of mind*. Language, 86, 2010, č. 2, s. 332 – 365.

¹⁵ *Test komunikačného správania I a II* je súčasťou monografie KAPALKOVÁ, Svetlana – SLANČOVÁ, Daniela – BÓNOVÁ, Iveta – KESSELOVÁ, Jana – MIKULAJOVÁ, Marína: *Hodnotenie komunikačných schopností detí v ranom veku*. Bratislava : Slovenská asociácia logopédov, 2010. Skrátaná verzia je dostupná na <https://detskarec.sk/projekty/tekos-test-komunikacneho-spravania-skratena-verzia>.

Graf 1

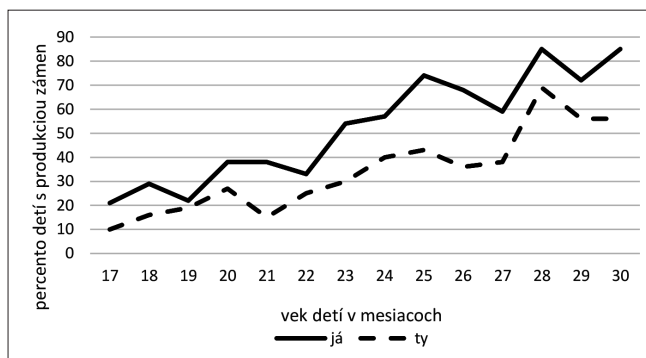
Percentuálny podiel detí vo veku 8 – 16 mesiacov,
ktoré produkujú zámeno *ja* a *ty* (slovenčina)
(N= 657)

Graf 2

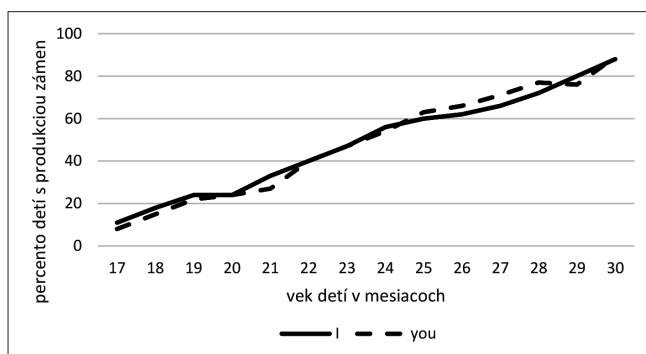
Percentuálny podiel detí vo veku 17 – 36 mesiacov,
ktoré produkujú zámeno *ja* a *ty* (slovenčina)
(N = 1065)

Výsledky pozorovaní v slovenčine sme doplnili o dva jazyky – typologicky a kultúrne blízku češtinu a odlišnú americkú angličtinu. Graf 3 na príklade osvojovania si zámen *já/ty* v češtine dokumentuje tendenciu k preferenčnej produkcii zámena *ja*, ktorá je zhodná so slovenčinou. V 30. mesiaci je percento detí, ktoré produkujú zámeno *já*, identické s dátami zo slovenčiny, produkcia zámena *ty* v češtine sa javí ako pomalšia. Dáta z ontogenézy zámen *I* a *you* u detí osvojujúcich si ame-

Graf 3

Percentuálny podiel detí vo veku 17 – 30 mesiacov,
ktoré produkujú zámeno *ja* a *ty*
(čeština N = 493)

Graf 4

Percentuálny podiel detí vo veku 17 – 30 mesiacov,
ktoré produkujú zámeno *ja* a *ty*
(americká angličtina N = 5846)

rickú angličtinu (graf 4) sú zhodné so slovenčinou a češtinou v tom, že do dvoch rokov je v produkcii dominantné zámeno *ja*, hoci rozdiel je oveľa menší ako v prípade slovenčiny a češtiny. Od 2. roka je percentuálny podiel detí, ktoré produkujú obe zámená, vyrovnaný, dokonca parciálne jemne prevažuje produkcia zámena *ty*. Zdá sa, že do procesu ontogenézy môže vstupovať ďalší činiteľ – typ jazyka z hľadiska obligatórnosti/fakultatívnosti používania osobných zámen. Zásadný rozdiel medzi slovenčinou a češtinou na jednej strane a angličtinou na druhej

strane spočíva v tom, že kým prvé dva jazyky sú flektívne a na identifikáciu osoby stačí relačná morféma verba, angličtina patrí k jazykom non-pro-drop, v ktorých je používanie osobných zámen záväzné. Je možné, že tvary verb si deti osvojujú ako „prefabrikát“ spolu so zámenom. Rozdiely v priebehu ontogenézy sú stimulom na porovnávací výskum, v ktorom je otvorená otázka vplyvu typologických rozdielov medzi jazykmi na utváranie polarít *ja* a *ty*.

Záver

Osvojovanie si polarít *JA* a *TY* intenzívne prebieha už v ranom veku detí. Preferenčne deti produkujú prostriedky z pólu *JA*. Deje sa to dvoma cestami – cez nekonvenčné prostriedky 3. osobou a vlastným menom alebo priamo použitím konvenčného zámena *ja* a 1. osoby verba. Rozdiely môžu byť determinované sociálnym prostredím, rôznou mierou potreby sebaapresadzovania sa a rivalít a v dôsledku toho aj výraznejším uvedomovaním si kontrastu *ja* – *nie-ja*.

Dáta kvalitatívneho aj kvantitatívneho výskumu preukazujú, že v prípade prostriedkov z pólu *JA* najskôr prebieha produkcia. O tom, že dieťa rozumie povahe prostriedkov 1. osoby, vypovedá až schopnosť hovorenia za iné osoby (uplatňuje sa v rolovej hre). Použitie 1. osoby verba a zámena *ja* v hovorení za iných podáva dôkaz, že pre dieťa už nepredstavujú len prostriedok na identifikáciu seba samého pri hovorení, ale referujú na kohokoľvek, kto aktuálne zastáva rolu hovoriaceho.

Prostriedky z pólu *TY* deti začínajú produkovať neskôr ako prostriedky z pólu *JA* a súčasne s výrazne nižšou frekvenciou. Produktii však predchádza obdobie, v ktorom jestvujú dôkazy, že deti týmto prostriedkom rozumejú a porozumenie prejavujú adekvátnymi neverbálnymi aj verbálnymi reakciami. Analýza detských replík s druhou osobou ukázala, že aktívna produkcia prostriedkov z pólu *TY* (bez imitácie) je kognitívne podmienená schopnosťou prejať záujem o svet iného človeka a overovať si predikcie o myslení, zámeroch a emóciách iného človeka. Neskoršia produkcia je vysvetliteľná podmienkou vyspelejšieho stavu mysle.

Prostriedky polarít *JA* a *TY* reprezentujú komplementaritu komunikačných rolí hovoriaceho a adresáta. Ontogenéza tejto polarít tiež

nesie stopy komplementarity: prostriedky pólu JA sa začínajú osvojovať v produkcii, porozumenie sa utvára neskôr. Naopak, prostriedkom z pólu TY deti najprv rozumejú, avšak k produkcii dochádza neskôršie. Inými slovami, z polarity JA a TY je v ontogenéze ranej reči primárne to, čo dieťa pre svoj život najviac potrebuje: aktívne vyjadrovať svoje vlastné potreby a rozumieť kontextom, ktorými sa naň obracajú komunikační partneri. Aj ontogenéza polarity JA a TY nesie v sebe pečať antropocentrizmu.

Literatúra

- FRANK, Michael C. – BRAGINSKY, Mika – YUROVSKY, Daniel – MAR-CHMAN, Virginia A.: *Wordbank: An open repository for developmental vocabulary data*. Journal of Child Language, 44, 2017, č. 3, s. 677 – 694.
- HENDL, Jan: *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*. Praha : Portál, 2005.
- KAPALKOVÁ, Svetlana: *Gestá v kontexte raného vývinu reči*. In: *Štúdie o detskej reči*. Ed. D. Slančová. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, 2008, s. 169 – 211.
- KAPALKOVÁ, Svetlana – SLANČOVÁ, Daniela – BÓNOVÁ, Iveta – KESSELOVÁ, Jana – MIKULAJOVÁ, Marína: *Hodnotenie komunikačných schopností detí v ranom veku*. Bratislava : Slovenská asociácia logopédov, 2010.
- KESSELOVÁ, Jana: *Personálna a sociálna deixa v ontogenéze reči dieťaťa raného veku*. In: *Personálna a sociálna deixa v slovenčine*. Ed. J. Kesselová. Prešov : Filozofická fakulta PU v Prešove, 2019, s. 528 – 600.
- MacWHINNEY, Brian – SNOW, Catherine: *The Child Language Data Exchange System: An update*. Journal of Child Language, 17, 1990, č. 2, s. 457 – 472.
- MUKAŘOVSKÝ, Jan: *Dvě studie o dialogu*. In: *Kapitoly z české poetiky I*. Praha : Svoboda, 1948, s. 129 – 156.
- PIAGET, Jean – INHELDER, Bärbel: *Psychologie dítěte*. Bratislava : SOFA, 1997.
- Us and Others: Social Identities Across Languages, Discourses and Cultures*. Ed.: Anna Duszak. Amsterdam : John Benjamins Publishing, 2002.
- WECHSLER, Stephen: *What 'you' and 'I' mean to each other: Person indexicals, self-ascription, and theory of mind*. Language, 86, 2010, č. 2, s. 332 – 365.

Výber manželského partnera v nábožensky zmiešanej obci na Slovensku

Michal Uhrin

Abstract

The Selection of Spouse in a Religiously Diverse Town in Slovakia

The topic of the selection of spouses has been reflected in Slovak ethnology for a long time. According to a number of authors, members of a certain denomination preferred marrying within their own religious affiliation. An individual may prefer marrying someone of another denomination, but, in addition to personal preferences, this decision is influenced by the preferences of the parents and relatives as well as by social norms that are widely accepted in the given community. The article presents the outcomes of the long-running ethnographic research in western Slovakia, in the region of the White Carpathian Mountains. The article introduces the characteristics of the cultural and social aspects of preferences in the selection of the future spouse in a specific location so that these would be reflected in the respondents' words. The statements cover the period from the 1920s until the present day. An analysis of ethnographic data points to the importance of religious belief and the affiliation to a certain denominational community as one of the major factors in the process of selecting a spouse.

Keywords: preferences in the selection of a spouse, homogamy, religion, family and relatives, cross-denominational relationships

Úvod

Výber manželského partnera predstavuje jeden z najdôležitejších momentov v živote človeka. Táto otázka však nie je zaujímavá len pre autorov literárnych diel, ale aj pre vedcov naprieč rozmanitými od-

bormi. Problematika výberu manželských partnerov bola v slovenskej etnológii vo všeobecnosti reflektovaná. Samotný výber partnera je komplexným a viacúrovňovým sociálnym procesom, ktorý je podmienený mnohými faktormi. V širšom slova zmysle môžeme podľa viacerých autorov hovoriť pri výbere o tendencii k homogamii. Homogamii môžeme charakterizovať ako preferenciu pre podobnosť sledovanú pri výbere *na sobášnom trhu*. To znamená, že jednotlivci si vyberajú manželských partnerov aj v závislosti od toho, do akej miery sa s nimi zhodujú v určitých kultúrne dôležitých kritériách.¹ Jedným z týchto kritérií môže byť aj vierovyznanie. Podľa tejto logiky by príslušníci určitého vierovyznania mali preferovať sobáše s príslušníkmi rovnakého vierovyznania. Neznamená to však, že sa sobášia len s príslušníkmi rovnakého vierovyznania. Náboženská homogamia hovorí skôr o všeobecnej tendencii preferovať sobáš s príslušníkmi rovnakého ako s príslušníkom iného vierovyznania. Jednotlivec môže preferovať sobáš s osobou iného vierovyznania, jeho rozhodnutie je však okrem osobných preferencií ovplyvňované preferenciami rodičov a príbuzných ako aj sociálnymi normami, ktoré platia v lokálnom či náboženskom spoločenstve. Homogamia sa prejavuje nielen v kritériách konkrétneho jednotlivca, ale aj pri posudzovaní partnerských vzťahov jednotlivcov ostatnými členmi lokálneho spoločenstva.

V texte prezentujem výsledky dlhodobého etnografického výskumu, ktorý bol vykonaný na západnom Slovensku v prostredí Bielych Karpát. V prvej časti textu charakterizujem etnologický výskum výberu manželských partnerov a koncept homogamie. V následnosti priblížim celkový charakter vzťahov medzi príslušníkmi rozdielnych vierovyznaní v konkrétnej lokalite. Ďalej charakterizujem kultúrne a sociálne aspekty preferencií pri výbere manželského partnera v konkrétnej nábožensky zmiešanej lokalite tak, ako boli zachytené vo výpovediach respondentov. Výpovede zachytávajú časové obdobie

¹ MOŽNÝ, Ivo: *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002; BOTIKOVÁ, Marta: *Výber partnera v životopisných rozprávaniach žien*. In: *Pamäť žien: O skúsenosti sebaútvárania v biografických rozhovoroch*. Ed. Z. Kiczková a kol. Bratislava: Iris, 2006, s. 279.

od dvadsiatych rokov dvadsiateho storočia až po súčasnosť. Výsledky obsahovej analýzy etnografických dát poukazujú na dôležitosť vierovyznania pri výbere manželského partnera.

Etnologický výskum výberu manželského partnera a homogamie

Ako píše Marta Botiková, v etnologickej literatúre na Slovensku je problematika výberu manželského partnera začlenená do viacerých tematických okruhov. V najširšej miere sa týka tém spoločenského a rodinného života. V starších etnologických prácach je téma čiastočne reflektovaná aj vo vzťahu k obyčajovej kultúre či v prejavoch ľudovej kultúry, ku ktorým patria napríklad ľúbostné piesne, príslovia a porekadlá.² V obyčajovej kultúre sa týka predovšetkým predsvadobného obdobia. O výbere manželského partnera v kontexte predsvadobného obdobia hovorí v knihe *Tradície slovenskej rodiny* Kornélia Jakubíková.³

V roku 1997 bola publikovaná monografia *Tradície slovenskej rodiny*.⁴ Jedna z autoriek, Soňa Švecová, sa zamerala aj na otázky výberu životného partnera. V tomto kontexte upriamila pozornosť aj na majetkovú egalitárnosť, teda rovnosť roľníckeho prostredia na Slovensku. Z egalitárnosti podľa Švecovej vyplýva aj nezasahovanie do výberu partnera nielen zo strany rodičov, ale aj zo strany blízkych a vzdialených príbuzných či ďalších členov lokálneho spoločenstva.⁵ Švecová tvrdí, že pravidlá voľby boli rôzne. Cieľom všetkých však bola snaha prospieť budúcemu manželstvu, rodine a dedine.

² BOTIKOVÁ, Marta: *Výber partnera v životopisných rozprávaniach žien*. In: *Pamät' žien: O skúsenosti seba utvárania v biografických rozhovoroch*. Ed. Z. Kiczková a kol. Bratislava : Iris, 2006, s. 279.

³ BOTIKOVÁ, Marta – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia – ŠVECOVÁ, Soňa: *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava : Veda, 1997, s. 69 – 73, 175 – 176.

⁴ Tamže.

⁵ BOTIKOVÁ, Marta: *Výber partnera v životopisných rozprávaniach žien*. In: *Pamät' žien: O skúsenosti seba utvárania v biografických rozhovoroch*. Ed. Z. Kiczková a kol. Bratislava : Iris, 2006, s. 280.

V egalitárnych dedinách sa rozlišovala spoločenská a majetková rovnosť. Sociálna rovnosť manželov sa hodnotila z viacerých hľadísk. Patrila k nim aj veková primeranosť partnerov. Podľa kritérií v rurálnom prostredí na Slovensku žena bývala vo väčšine prípadov mladšia od muža. Voľbu partnera ovplyvňovalo aj to, či sa manželia usídlia virotilokálne v rodine muža, alebo uxorilokálne, teda v rodine ženy.⁶

Švecová spochybňuje predstavu, že silné puto lásky pozná iba individualizovaná, industrializovaná či mestská spoločnosť. Rovnako vyjadruje pochybnosti voči predstave nahradenia tohto motívu pre manželstvo v tradičnej rurálnej spoločnosti racionálnym prístupom. Racionálny prístup v tomto zmysle sa mohol prejaviť napríklad vo všeobecne známom princípe spájania blízko ležiacich či bezprostredne susediacich hospodárskych a poľnohospodárskych majetkov. Tvrdí, že takáto predstava neplatila prísne prinajmenšom v egalitárnych dedinách, kde bolo podľa nej menej dôvodov, aby sa obmedzoval slobodný výber partnera. Mohol sa však uplatňovať v mestských diferencovaných spoločenstvách, ktoré sa vyznačujú väčším sociálnym rozvrstvením a sociálnymi rozdielmi. Švecová uzatvára, že rovnako dôležitá bola vzájomná náklonnosť manželov ako aj ich sociálna a majetková rovnosť.

Český antropológ Jaroslav Skupník v tomto kontexte hovorí, že pravidlo triednej endogamie vyúsťuje do vzorca označovaného niekedy ako homogamia. Podľa J. Skupníka spoločnosť vyvíja tlak prostredníctvom jej členov na to, aby si členovia manželského partnera vybrali s ohľadom na podobnosť pozície triednej, etnickej, ekonomickej, generáčnej, národnostnej, náboženskej a ďalšej. Spoločenský tlak je vyvíjaný na jednotlivcov prostredníctvom rodičov, príbuzných, známych.⁷

Český sociológ Ivo Možný sa zaoberá komplexnou problematikou rodiny v publikácii *Sociologie rodiny*.⁸ Analyzuje aj pojem sobášny trh a označuje ho za metaforu. Táto metafora podľa neho poukazuje na

⁶ BOTIKOVÁ, Marta – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia – ŠVECOVÁ, Soňa: *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava: Veda, 1997, s. 69 – 73.

⁷ SKUPNÍK, Jaroslav: *Antropologie příbuzenství: Příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010, s. 220.

⁸ MOŽNÝ, Ivo: *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002.

skutočnosť, že v každej spoločnosti existuje sociálny priestor, v ktorom dochádza k stretávaniu, oceňovaniu, zvažovaniu a vytriedňovaniu párov, ktoré potenciálne smerujú k manželstvu. Každý člen spoločnosti prechádza týmto priestorom v určitej fáze svojho života, bez ohľadu na to, či má vôbec záujem vstúpiť do manželstva. Niektorí ľudia sa opätovne vracajú na sobášny trh.⁹ Dôvodom môže byť ovdovenie, rozvod, ukončenie partnerského zväzku, atď. Zo sobášneho trhu je jednotlivec taktiež v istom veku „vylúčený“, bez ohľadu na fakt, či do manželstva vstúpil alebo nie.

Témou výberu životného partnera v životných rozprávaniach žien sa zaoberala Marta Botiková v publikácii *Pamäť žien: O skúsenosti sebaútvárania v biografických rozhovoroch*.¹⁰ Hovorí, že za systémové determinanty konkrétneho výberu sa považujú teritoriálna blízkosť a homogamia – veková, etnická, vzdelanostná, triedna, náboženská.¹¹ Botiková koncepty homogamie a sobášneho trhu aplikuje na biografické rozprávania ôsmich žien, ktoré sú rozdelené do štyroch skupín na základe ekonomických a sociálnych ukazovateľov. Autorka uvádza, že spomedzi sociálnych a kultúrnych determinantov utvárania partnerských vzťahov sa potvrdil vysoký význam teritoriálnej blízkosti budúcich partnerov. Vo vidieckom prostredí je podľa nej možné hovoriť o uprednostňovaní endogamie. Veková homogamia bola porušená iba v jednom prípade. Čo sa týka ostatných druhov homogamie – etnickej, vzdelanostnej, triednej –, tie boli zachované vo vidieckom aj mestskom prostredí. Vzdelanostná a triedna heterogamia sa mohli navzájom vyvážiť. Náboženská heterogamia, teda rozdielne vierovyznanie partnerov, ktorá sa objavila v dvoch prípadoch, spôsobila artikulovanú disonanciu v jednom z nich.¹² Práve týmto potenciálnym disonanciam budem venovať pozornosť v ďalšej časti pri analýze etnografických dát.

⁹ MOŽNÝ, Ivo: *Sociologie rodiny*. Praha : Sociologické nakladatelství, 2002, s. 100.

¹⁰ KICZKOVÁ, Zuzana (ed.): *Pamäť žien: O skúsenosti sebaútvárania v biografických rozhovoroch*. Bratislava : Iris, 2006.

¹¹ BOTIKOVÁ, Marta: *Výber partnera v životopisných rozprávaniach žien*. In: *Pamäť žien: O skúsenosti sebaútvárania v biografických rozhovoroch*. Ed. Z. Kiczková a kol. Bratislava : Iris, 2006, s. 282.

¹² Tamže, s. 298 – 299.

O problematike výberu manželských partnerov nájdeme informácie aj v zborníku *Nerolnícka rodina na Slovensku*.¹³ Samotný výber bol ovplyvňovaný rodičmi, najmä autoritou otca. Dôležitú úlohu zohrávala aj majetnosť partnera. Bohatšie roľnícke rodiny údajne prihliadali na schopnosti, na perspektívnosť podnikania, vzdelanosť konkrétneho remeselníka, čím sa podľa Ladislava Mlynku vyvažovala jeho menšia majetnosť.¹⁴ V tom istom zborníku sa Marta Botiková zaoberá problematikou konkrétnej remeselníckej rodiny v malom meste a tendenciami homogamie. Analyzované materiály spadajú do obdobia konca devätnásteho a dvadsiateho storočia. M. Botiková tvrdí, že rodinný kapitál musí byť v prostredí stredných vrstiev neustále obnovovaný a zachovaný individuálnym úsilím. Tento cieľ možno dosiahnuť prostredníctvom homogamného výberu manželského partnera. Pri interpretácii dát sa opiera o koncept homogamie, koncept sveta starých stredných vrstiev podľa Jána Kellera, ako aj o koncept reprodukcie habitusu a sociálneho kapitálu Pierra Bourdieho.¹⁵

V slovenskej etnológii pri skúmaní preferencií pri výbere partnera sa využívali rôzne koncepcie, predovšetkým vo vzťahu k teóriám príbuzenstva. Pre viaceré práce je však charakteristická inšpirácia sociologickými prístupmi sobášneho trhu a homogamie. M. Botiková poznamenáva, že v etnologickom uvažovaní o probléme výberu manželského partnera, čo vedie k vzniku manželstva a následne i rodiny, neprišlo k sformulovaniu všeobecnejšieho metodologického východiska.¹⁶

¹³ BOTIKOVÁ, Marta – HERZÁNOVÁ, Lubica – BOBÁKOVÁ, Miroslava (eds.): *Nerolnícka rodina na Slovensku*. Bratislava : Prebudená pieseň, 2007.

¹⁴ MLYNKA, Ladislav: *Diferenciačné znaky remeselníckej rodiny na slovenskom vidieku v prvej polovici 20. storočia*. In: *Nerolnícka rodina na Slovensku*. Ed. M. Botiková – L. Herzánová – M. Bobáková. Bratislava : Prebudená pieseň, 2007, s. 78 – 79.

¹⁵ BOTIKOVÁ, Marta: *Remeselnícka rodina v malom meste a tendencie homogamie*. In: *Nerolnícka rodina na Slovensku*. Ed. M. Botiková – L. Herzánová – M. Bobáková. Bratislava: Prebudená pieseň, 2007, s. 101 – 102.

¹⁶ BOTIKOVÁ, Marta: *Výber partnera v životopisných rozprávaniach žien*. In: *Pamät' žien: O skúsenosti sebaútvárania v biografických rozhovoroch*. Ed. Z. Kiczková a kol. Bratislava : Iris, 2006, s. 279.

Výskumné prostredie

Obec Nová Bošáca, v ktorej som vykonával dlhodobý etnografický výskum, sa nachádza na západnom Slovensku na území Bielych Karpát v blízkosti hraníc s Českou republikou. Pre obec je charakteristické kopaničiarske osídlenie.¹⁷ Na konci 19. a na začiatku 20. storočia sa už kopanice tak rozrástli, že v niektorých rokoch dokonca počet ich obyvateľov prevýšil počet obyvateľov Bošáče, pod ktorej správou oficiálne spadali. S rozvojom kopaníc sa začala medzi ich obyvateľmi šíriť myšlienka o osamostatnení Predbošáčky spolu s kopanicami od Bošáče.¹⁸ Prvé snahy o vytvorenie Novej Bošáče ako samostatnej obce siahajú do dvadsiatych rokov 20. storočia. Nová Bošáca vznikla oficiálne v roku 1950 odčlenením osád od obce Bošáca.¹⁹

V polovici 16. storočia, v kontexte reformačného hnutia, dochádza k šíreniu reformačných myšlienok aj v tejto oblasti. S príslušníkmi evanjelickej cirkvi augsburského vierovyznania sa v Bošáckej doline stretávame už od prvej polovice 16. storočia. Myšlienky reformácie sa šírili najmä v obci Zemianske Podhradie, ktorá sa stala centrom pôsobenia evanjelickej cirkvi augsburského vyznania v Bošáckej doline. Náboženské konflikty počas reformácie a protireformácie sa nevyhli ani Bošáckej doline.²⁰

Do roku 1968 obyvatelia Novej Bošáče rímskokatolíckeho vierovyznania navštevovali kostol v obci Bošáca, vzdialenej približne desať kilometrov od centrálnej časti Novej Bošáče. Od roku 1968 sa začalo s plánovaním a prípravou výstavby rímskokatolíckeho kostola. Staveb-

¹⁷ OCHODNICKÝ, Dušan – DZURÁK, Peter: *Bošácka dolina*. Bošáca : Obecný úrad a Miestny odbor Matice slovenskej v Bošáci, 1994.

¹⁸ KRAVARČÍK, Pavol (ed.): *Nová Bošáca: roky 1950 – 2000*. Nová Bošáca : Vydala obec Nová Bošáca, 2000, s. 59; tiež KUKUČA, Jaroslav: *Osídlenie Bošáckych kopaníc*. Brno : Tribun, 2016.

¹⁹ KRAVARČÍK, Pavol (ed.): *Ludové tradície, piesne a tance z Novej Bošáče*. Nová Bošáca : Vydala obec Nová Bošáca, 2010, s. 3.; tiež KUKUČA, Jaroslav: *Osídlenie Bošáckych kopaníc*. Brno : Tribun, 2016.

²⁰ KRAVARČÍK, Pavol (ed.): *Nová Bošáca: roky 1950 – 2000*. Nová Bošáca : Vydala obec Nová Bošáca, 2000.

né práce boli dokončené v roku 1971.²¹ V Novej Bošáci sa nenachádza evanjelický kostol. Po roku 1989 sa evanjelické služby božie vykonávali každú druhú nedeľu už aj v Novej Bošáci, a to v priestoroch kultúrneho domu a v zasadacej miestnosti obecného úradu.²² Tento model sa zachoval až do súčasnosti. Obyvatelia obce evanjelického vierovyznania navštevujú kostol v príľahlej obci Zemianske Podhradie.

V súčasnosti v obci žije približne 1 100 obyvateľov, pričom 800 sa hlási k rímskokatolíckemu vierovyznaniu a 250 k evanjelickému vierovyznaniu. Prevalha obyvateľov rímskokatolíckeho vierovyznania trvá od vzniku kopaničiarskeho osídlenia, teda od druhej polovice 17. storočia, a pretrváva do súčasnosti. Obec je charakteristická dlhodobým spolužitím príslušníkov rímskokatolíckeho a evanjelického vierovyznania. Vzťahy medzi rímskymi katolíkmi a evanjelikmi boli v minulosti, ako aj v súčasnosti mnohorozmerné. Aj počas terénneho výskumu sa ukázalo viacero domén, v ktorých sa životy obyvateľov kopaníc prelínali bez ohľadu na ich vierovyznanie.

Reflexia medzikonfesných vzťahov

V tejto časti budem venovať pozornosť reflexii medzikonfesných vzťahov účastníkov výskumu na kopaničiarskych sídlach a v centrálnej časti obce. Nová Bošáca ako samostatná obec vznikla prvého júla v roku 1950 spojením dvadsiatich troch osád a centrálnej časti obce. Počet sídiel v jednotlivých osadách sa pohyboval do šesťdesiatych rokov 20. storočia približne od päť do desať. Jednotlivé domy, sídla a gazdovstvá boli od seba vzdialené zväčša od niekoľko desiatok do niekoľko sto metrov. Respondenti udávajú časovú vzdialenosť päť až pätnásť minút chôdze.

V niektorých kopaničiarskych osadách prevládali z hľadiska vierovyznania rímskokatolíci, v iných evanjelici. Avšak v súčasnosti, ako

²¹ KUKUČA, Jaroslav – KLEMENT, Martin: *Kostol svätých Cyrila a Metoda v Novej Bošáci*. Nová Bošáca : Jaroslav Kukuča, 2017, s. 117.

²² KRAVARČÍK, Pavol (ed.): *Nová Bošáca: roky 1950 – 2000*. Nová Bošáca: Vydala obec Nová Bošáca, 2000, s. 125.

aj v minulosti kopaničiarske osady a centrálna časť obce boli heterogénne z hľadiska vierovyznania. Respondenti disponujú informáciami o vierovyznaní a príbuzenských vzťahoch ostatných obyvateľov kopaníc ako aj centrálnej časti obce. Deklarujú pozitívne vzťahy katolíkov a evanjelikov. Respondenti v tomto zmysle zdôrazňovali „nevyhnutnosť dobrých vzťahov“. V jednotlivých kopaničiarskych osadách žilo často len niekoľko desiatok ľudí, ktorých síce často, ale nie nevyhnutne spájali príbuzenské vzťahy. Z praktických dôvodov bolo nevyhnutné budovať priateľské a kooperatívne vzťahy založené na dôvere. O tejto tendencii svedčí výpoveď Ingrid-RK-1957:²³

Však aj náboženské tradície. Tam boli aj katolíci aj evanjelici.²⁴ Nepamätám si, žeby medzi nimi nejaký spor nastal. Jednako sme sa chovali k tým evanjelikom, my sme katolíci. Sme chodili k nim a oni k nám. Sme si nerobili nejak prieky alebo čo alebo hnevy alebo niečo také. Keď potreboval pomoc, sa nehladelo, jaké je náboženstvo. Potrebujeme pomoc, tak ideme! V Bošáci tam boli tie náboženské spory viacej vyhrotené. Tu boli dobré vzťahy. Však aj môj zať je evanjelik a mne to vôbec nevadí. To je jedno. Boli aj takí, čo si robili napriek, ale to len také, susedské spory boli vždycky, ale to ale tak nie pre náboženstvo, alebo žeby to až tak strašne niečo žeby, to vôbec. Ľudia sa potrebovali kedysi navzájom, viete. Na Bestinnom bolo viacej katolíkov. Tam boli asi len tri alebo štyri rodiny evanjelické, ale, ako hovorím, to sa nejako. Žeby sme s nimi mali niekedy niečo pre náboženstvo, to neviem. Možno ako decká sme na seba čosi vykríkávali, ale to len také.

Podľa účastníkov výskumu obyvatelia v centrálnej časti obce kládli väčší dôraz na rozdiely medzi katolíkmi a evanjelikmi. Vymedzovanie obyvateľov kopaníc voči obyvateľom centrálnej časti obce je len par-

²³ Výpovede respondentov sú uvádzané v texte kurzívou. Pri ilustratívnych výrokoch sú uvádzané mená respondentov v nasledujúcom tvare: Ingrid-RK-1957. Prvá časť, meno, bolo náhodne pridelené jednotlivým respondentom a nezodpovedá skutočnému menu. Druhá časť označuje deklarované vierovyznanie. EV označuje evanjelikov a RK rímskych katolíkov. Štvorčíslenie kódu zodpovedá roku narodenia.

²⁴ Respondentka odkazuje na kopaničiarsku osadu Bestinné.

tikulárnym príkladom tendencie vymedzovania vlastnej skupiny voči ostatným skupinám. Obyvatelia centrálnej časti obce poukazujú zase na menšiu mieru tolerance a vyšší výskyt konfliktov medzi katolíkmi a evanjelikmi v obci Bošáca.

Jedným z dôkazov pozitívnych medziľudských vzťahov medzi katolíkmi a evanjelikmi v centrálnej časti obce aj na kopaniciach je neustále prebiehajúca kooperácia. Susedská kooperácia medzi príslušníkmi rôznych denominácií je frekventovaná a prejavuje sa napríklad v starostlivosti o obyvateľov v dôchodkovom veku a strážení detí. Vzťahuje sa tiež na poskytnutie pomoci s každodennými pracovnými činnosťami, výmenu potravín, fyzicky náročné činnosti, ako aj na činnosti vzťahujúce sa na moderné technológie (napr. platenie účtov prostredníctvom internetu). Katolíci a evanjelici sa tiež združujú vo folklórnom súbore ako aj v klube dôchodcov. Členovia klubu dôchodcov vykonávajú dobrovoľné a verejnoprospešné práce a brigády – čistia napríklad pamätníky padlých vojakoch, čistia centrum obce od odpadkov.

Podľa mnohých antropologických teórií viaceré konflikty a strety záujmov sa vzťahujú na symbolicky označené skupiny, v našom prípade na osoby rozličného vierovyznania.²⁵ Všetci respondenti deklarujú „*fungujúce a dobré vzťahy*“ medzi katolíkmi a evanjelikmi v súčasnosti. Takmer všetci však zároveň poukazujú na problematické vzťahy a drobné konflikty odohrávajúce sa v minulosti. V tomto prípade minulosť odkazuje na obdobie od štyridsiatych až päťdesiatych, až po približne začiatok deväťdesiatych rokov dvadsiateho storočia. Spomienky niektorých respondentov sa vzťahujú aj na obdobie prvých desaťročí dvadsiateho storočia. Vždy však hovoria o menších konfliktoch na úrovni jednotlivcov. Respondenti katolíckeho vierovyznania taktiež spomínajú na prekáračky a posmešky z čias štúdia na základnej škole v obci.

V súčasnosti podľa obyvateľov lokality už náboženstvo nezohráva takú dôležitú úlohu pri formovaní medziľudských vzťahov ako v minulosti. Evanjelici a katolíci spolupracujú pri organizácii kultúrnych

²⁵ RICHERSON, J. Peter – BOYD, T. Robert – HENRICH, Joseph: *Cultural evolution of human cooperation*. In: *Genetic and Cultural Evolution of Cooperation: A Dahlem Conference Workshop*. Ed. P. Hammerstein. London : MIT Press, 2002, s. 392.

a spoločenských podujatí ako Slivkový festival, Pochovávanie basy či Vianočné trhy. Náboženské sviatky a podujatia sú organizované vo väčšine prípadov výhradne obyvateľmi príslušného vierovyznania. Avšak evanjelici sa zúčastňujú na náboženských podujatiach organizovaných katolíkmi, ako aj pohrebov, svadiieb a *vice versa*.

Ak hovoria informátori vo veku dvadsať až päťdesiat rokov o konfliktoch medzi evanjelikmi a katolíkmi, odkazujú na generácie svojich rodičov a starých rodičov. Všetci respondenti sa však zhodujú v tom, že v súčasnosti sú medziludské vzťahy medzi katolíkmi a evanjelikmi priaznivejšie ako v minulosti, pričom netvrdia, že v minulosti boli negatívne. Poukazujú len na častejší výskyt nezhôd a menších konfliktov.

Homogamia a výber manželského partnera

Ako som už uviedol v predchádzajúcich častiach, jednotlivec môže preferovať sobáš s osobou iného vierovyznania, jeho rozhodnutia sú však okrem osobných preferencií ovplyvňované sociálnymi normami, ako aj preferenciami rodičov, príbuzných či ostatných členov lokálneho spoločenstva. V prvej časti kapitoly sa zameriam na analýzu postojov respondentov evanjelického vierovyznania. Pozrime sa na stanovisko šesťdesiatosemročného muža, evanjelika (Anton-EV-1950), k otázke medzikonfesných sobášov:

Etnograf: *Ak sa Vás môžem opýtať, vy ste akého vierovyznania?*

Respondent: *Evanjelik. Celá naša rodina boli evanjelici. Z jednej aj druhej. To bolo tak, že sa hľadalo viacej tam, že ste si brali zo svojej strany, tak ste mali polovičku problémov vyriešených.*

Etnograf: *Ako to myslíte?*

Respondent: *Keď si zobral evanjeličku, narodili sa deti, boli zobraní z kríža, ako sa povie po našom. Keď si zobral katolíčku, už boli starosti. Jedni držali svoju stránku, druhí svoju a už sa to potajme robilo. Nastávala zrada, čo som počúval. Každý si chcel svoje obhájiť. Už boli problémy. Mladí, tí sa mali radi, tým to nevadilo a starí sa hnevali a bola zloba, ako sa povie.*

Etnograf: *V minulosti dochádzalo k svadbám katolíkov a evanjelikov?*

Respondent: Stávali sa, že boli krížne manželstvá, ale každý si hľadel z tej svojej strany. Ale stávalo sa to.

Etnograf: Ako často sa v súčasnosti sobášia katolíci a evanjelici?

Respondent: Teraz je to už častejšie. Pomohla tomu aj katolícka cirkev. Začala uznávať evanjelické krsty, tak už je to zajedno. Tým pádom sa to uvoľnilo. Prvej to bolo z katolíckej cirkvi zakázané. Ich farári ich nechceli ani krstiť. Tak museli ísť do druhého zboru a iné dodržiavať farnosti. Také opletačky boli okolo toho. Ja som to nezažil. Moja žena aj sestra sú evanjelici.

Etnograf: Aj vaše deti a vnúčatá?

Respondent: Áno. Ešte nie sú pokrstené, ešte sú malé.

Výroky Antona-EV-1950 poukazujú na rozdielne normy vzťahujúce sa na manželstvo a výchovu potomkov medzi katolíkmi a evanjelikmi. Na tieto problémy všetci respondenti poukázali aj explicitne a takmer polovica ich vníma ako možnú prekážku pre fungujúci manželský zväzok. Ide napríklad o otázku vierovyznania potomkov, teda v akej viere budú potomkovia vychovávaní, rozdielny prístup vo výchove vo všeobecnosti, či otázka náboženských sviatostí (krst, birmovanie, konfirmácia) dieťaťa.

Respondenti vo veku šesťdesiat až osemdesiat rokov katolíckeho aj evanjelického vierovyznania tiež spomínajú existenciu medzikonfesných sobášov. V minulosti však bola podľa nich miera tolerancie medzikonfesných sobášov nižšia ako v súčasnosti. Medzikonfesné manželstvá sa označujú výrazmi ako *krížne manželstvá*, *manželstvá z kríža*. V prípade medzikonfesných sobášov sa podľa respondentov vyžadovalo, aby jeden z novomanželov prestúpil na vierovyznanie svojho partnera. Pre takúto zmenu vierovyznania sa v obci používa aj výraz *prekocil sa*, *prekociť sa*.

Respondenti deklarujúci svoje vierovyznanie ako katolícke hovoria o neústupnosti evanjelikov v prípade medzikonfesných sobášov. Naopak respondenti, deklarujúci svoje vierovyznanie ako evanjelické, hovoria o neústupnosti katolíkov v prípade medzikonfesných sobášov. Ak sa však jeden z novomanželov prisťahoval do rodného domu (či obce) svojho partnera, musel sa pravdepodobne v otázkach viery prispôbiť jeho rodine. O tomto prípade hovorí aj respondentka Mi-

lena-EV-1969: „*Tak pre pokoj v rodine sa môj zať (katolík, poznámka autora) dal k evanjelikom a nechal evanjelicky aj vychovávať svoje deti.*“

Taktiež by som rád zdôraznil, že spomienky na medzikonfesné sobáše sú prítomné aj u respondentov narodených v tridsiatych a štyridsiatych rokoch dvadsiateho storočia, pričom často odkazujú na generácie svojich rodičov a starých rodičov. Siahajú tak až do druhej polovice 19. storočia. Tieto spomienky sa viažu k blízkym či vzdialeným príbuzným. K týmto sobášom sa takisto vzťahujú odkazy na konflikty medzi príbuznými či snahu medzikonfesným sobášom zabrániť. V priebehu výskumu bolo v obci uzavretých niekoľko medzikonfesných sobášov. Respondenti k nim vyjadrovali pozitívne stanovisko.

Aj podľa respondentov katolíckeho vierovyznania frekvencia medzikonfesných sobášov je vyššia v súčasnosti. Rovnako sa zvýšila aj miera tolerancie obyvateľov obce voči týmto zväzkom.

Zaujímavé sú aj reflexie 77-ročnej respondentky Ivany-RK-1941. Tá žila až do svojich dvadsiatich rokov v kopaničiarskej osade, vzdialenej asi päť kilometrov od centra obce. Hovorí, že počas jej mladosti boli sobáše medzi katolíkmi a evanjelikmi ojedinelé. Medzikonfesným sobášom bránili aj rodičia (katolíci aj evanjelici). Jej matka sa údajne vždy pýtala na vierovyznanie mužov, s ktorými sa stretávala. Výpoveď hovorí o reakcii matky respondentky, keď sa jej opýtala na vierovyznanie jej nápadníka, a respondentka nevedela (nechcela) odpovedať, pretože bol evanjelik. Výrok poukazuje na zabránenie nadviazania romantického partnerského vzťahu medzi osobou katolíckeho a evanjelického vierovyznania:

Etnograf: *Akého ste vierovyznania?*

Respondentka: *Katolíčka. Aj mamina aj muž. Mužov tato bol kostolník. Na osade bol prv len jeden evanjelik... My sme s mužom rok chodili spolu a potom sme sa zobrali.*

Etnograf: *Takže ste sa vydali za katolíka.*

Respondentka: *Naša mama by nebola dovolila tak že, evangelika alebo tak. To je to tu tak zaužívané. Ale nie len tu tak, to aj inde. Ktorí sú dobrí katolíci, musia sa v kostole sobášiť. Ja som mala takého, evanjelika a skoro sme sa už zobrali. Mama sa opýtala „ty si ním chodíš a povedz mi, čo je evanjelik či katolík?“ A ja len hmm a ona „to je pekné, chodíš*

s chalanom a nevieš čo je“. Slobodný bol. Nabudúce, keď sa s ním stretneš, hovorila mama, že sa opýtaj Jakej je viery a ja som sa ho opýtala, že on je evanjelik a on sa opýtal a ja že katolíčka. Ja hovorím, že to je náš rozchod, on že prečo? Že čo mi spravil? Ja že nič, ale naša mama mi nedovolila aby som si evanjelika vzala. Jedine keby sa prekrstil, prekotil. Evangelici majú pevnú vieru viete. Napríklad ja by som chcela aby sa prekrstil, aby sme sa mohli zobrať, ale on nechcel. Nechcel. Tak to mi dosvedčilo, že je to pravda. Tak sme sa rozišli.

Etnograf: Keď ste boli mladá, tak sobáša katolíkov a evanjelikov?

Respondentka: Ale oni sa aj sobášili katolíci a evangelici medzi sebou. Napríklad katolíčka si vzala evanjelika vieš. Ale často rodičia nepripustili, aby sa zebali, ako ani mne by nepripustili. Museli sme sa v kostole sobášiť. Mne mamina povedala že nie. Evangelici sú taká pevná viera vieš. Niektorí tí mladí neposlúchli rodičov a zebali sa aj tak.

Etnograf: Potom čo sa stalo?

Respondentka: No... svetová vojna (smiech). Každý si svoju vieru bráni vieš. Tak ako ináč to môže byť? To je také smiešne ako dvaja kohúti na smetisku sa bijú pre jednu sliepku (smiech). Teraz už viac to povoluju, všelijaké také vymoženosti. To prveky nebolo také jak keď som sa ja vydávala. Už povoluju všeličo a ja potom len gúlam očami.

Etnograf: Vy s tým nesúhlasíte?

Respondentka: Tak nie však. To pre všetkých po celom svete tá jedna viera katolícka platí. Nevieť no. Každý by mal mať svoje čo ti poviem tak stručne, dobre hovorím?! Evangelici s evangelikmi. Katolíci s katolíkmami. Keď len kamaráti tak to až tak nevadilo zase. Len tie sobáša. To ich brzdilo. Ja som sa mohla vydať, ale mama nepopustila. Ani jeho rodičia by neboli dovolili. Napríklad katolíčka by si zobrala evanjelika. Tak neboli tie vzťahy vždy dobré. Niekedy ani nepripustili aby sa zobrali. Takže tie vzťahy nie vždy boli dobré.

Podľa väčšiny respondentov evanjelického aj katolíckeho vierovyznania by mala o vierovyznaní potomkov rozhodovať matka. Počas výskumu som sa však stretol s prípadom, keď v medzikonfesionálnych sobášoch boli deti toho istého vierovyznania ako ich otec a jeho rodina. Jedna respondentka (Michaela-EV/RK-1984), ktorá nepochádzala z obce, si vzala muža (Michal-RK-1981) pochádzajúceho z lokality vý-

skumu. Respondentka počas interview spomínala na nutnosť podpísania cirkevného dokumentu, v ktorom deklarovala, že nebude brániť vo výchove detí v rámci katolíckej viery a sobáš sa bude konať v rímskokatolíckom kostole. Počas rozhovorov obaja respondenti opakovane spomínali, že ich sobáš vyvolal v rodine respondenta aj nesúhlasné reakcie. Nesúhlasné názory údajne odznali hneď po podpísaní vyššie spomínaného dokumentu a ohlásení sobáša v rímskokatolíckom kostole. Ako spomína respondent, ich sobáš nebol prvým medzikonfesným sobášom v rodine. Respondentova stará mama katolíčka sa vydala za jeho starého otca evanjelika. Starý otec však prestúpil na rímskokatolícku vieru. Tento sobáš, podmienený prestúpením starého otca z evanjelickej na rímskokatolícku vieru, tiež údajne vyvolal v jeho rodine tenzie. Napäté rodinné vzťahy starého otca s jeho rodinou sa prejavili podľa respondentov vo výraznom obmedzení kontaktu na takmer tridsať rokov.

Analýza dát poukazuje na jemne rozdielne postoje k medzikonfesijným sobášom medzi obyvateľmi centrálnej časti obce a medzi obyvateľmi žijúcimi na kopaniciach. Domnievam sa, že v prostredí kopaničiarskych osád bola (nielen) náboženská endogamia prísnejšie kontrolovaná rodičmi a príbuznými. Potenciálne porušenie noriem, vzťahujúcich sa k náboženskej endogamii, mohlo viesť k potenciálnym konfliktom s rodinou ženícha či nevesty. Tieto konflikty mohli spočívať v rozdielnych normách vzťahujúcich sa k vierovyznaniu a k pravidlám výchovy potomkov. Ich výsledkom mohlo byť narušenie už ustálených kooperačných vzťahov a interakcií, teda niekedy mohlo byť pre celé príbuzenstvo potenciálne výhodnejšie zamedziť medzikonfesným sobášom. Zamedzením sa mohli uchovať kooperačné vzťahy s členmi spoločenstva iného vierovyznania, rodina sa mohla vyhnúť potenciálnemu šíreniu informácií poškodzujúcich reputáciu, teda šíreniu klebiet, ktoré síce nepriaznivo ovplyvňujú reputáciu jednotlivcov a ich príbuzných, no majú dôležité funkcie v sociálnom živote.²⁶ V tom-

²⁶ K funkciám klebiet v sociálnom živote pozri napríklad: DUNBAR, Robin: *Grooming, Gossip, and the Evolution of Language*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2002; GLUCKMAN, Max: *Gossip and Scandal*. *Current Anthropology*, 4, 1963, č. 3, s. 307 – 316.

to zmysle uchovanie efektívnych kooperačných vzťahov a vyhnutie sa symbolickému trestu bolo „dôležitejšie“ ako šťastie jednotlivcov. Túto tendenciu ilustruje excerpt z rozhovoru s Kornéliou-RK-1940:

Aj sa sobášili, ale neviem, bolo dosť bolo takých, čo sú teraz, ale prveky sa toho dosť stránilo. Každý si strážil svoje a to by v rodine by nebolo tak fungovalo. Ale ináč to hej. Nefungovalo by to, lebo evangelici by chceli evangelické a katolíci katolícke a to by nešlo. Aj moja dcéra mala kamaráda evangelika. Hovorím E., nikdy sme sa s nimi nehnevali ako s tou rodinou, čo bol ten evangelik, ale keď chcem, aby tomu tak aj naďalej bolo, daj tomu pokoj. Vy sa kamarácte, ale žiadne ďalšie, aby to zatáhlo. Ja nechcem, aby to tak bolo. Aj zostali kamaráti, ale nič viac. Jakživ nič viac ani nebolo. Aj jeho tatko P. hovoril: „Vieš, M., bože jak som rád. Ja som tak rád sem chodil a nerád by som, aby sme sa pohnevali. Lebo ja by som si svoje nedal a ty tak isto.“ Ja teda tiež nie. Oni boli zdola, z Novej Bošáče.

Na preferenciu náboženskej homogamie pri výbere manželského partnera upozorňuje aj M. Botiková. Náboženská heterogamia, teda sobáš dvoch osôb rozdielneho vierovyznania, môže spôsobiť disonancie nielen medzi jednotlivcami, ale aj rodinami a širšími príbuzenskými skupinami.²⁷ Susedská kooperácia, teda spolupráca a vzájomná výpomoc medzi katolíkmi a evanjelikmi bola častá aj v centre obce aj na kopaniciach, v súčasnosti aj v minulosti. Z analýzy etnografických interview môžeme vyvodiť záver, že v niektorých prípadoch rodičia zamedzovali medzikonfesným sobášom z dôvodu prevencie potenciálnych konfliktov. Niektoré pravidlá vzťahujúce sa k výchove potomkov a otázkam viery boli u katolíkov a evanjelikov odlišné, a tak ovplyvňovali aj každodenný život. Ich stret v prípade manželstva osôb rozdielneho vierovyznania mohol spôsobiť potenciálne konflikty. Preto bolo dôležité udržiavať medziľudské vzťahy zložené na dôvere a vyhýbať sa situáciám, ktoré ich mohli negatívne ovplyvniť.

²⁷ BOTIKOVÁ, Marta: Výber partnera v životopisných rozprávaniach žien. In: *Pamät' žien: O skúsenosti seba utvárania v biografických rozhovoroch*. Ed. Z. Kiczková a kol. Bratislava : Iris, 2006, s. 298 – 299.

Na izolovaných kopaničiarskych sídlach spoločne žili rodiny, ktoré sa nepovažovali za spríbuznené a ich sa deti sa mohli sobášiť.²⁸ Ako však ilustrujú výpovede respondentov, skutočnosť, že sa jednotlivci sobášiť mohli, neznamená, že k sobášom muselo dochádzať. Ako sme videli v prezentovaných etnografických dátach, respondenti zaujímajú nielen pozitívne stanovisko k medzikonfesným sobášom, ale aj stanovisko indiferentné, ambivalentné či odmietavé.

Vo výrokoch respondentov katolíkov a evanjelikov môžeme identifikovať tendencie nielen k náboženskej homogamii. Jedna z ďalších foriem homogamie sa vzťahuje k výberu dlhodobého a manželského partnera, ktorý pochádza a žije v lokalite výskumu. Stanovisko k sobášom s osobami pochádzajúcimi a žijúcimi v inej obci ako lokalita výskumu, je výrazne ovplyvnené vzdialenosťou sídla potenciálne nového člena rodiny. Čím je vzdialenosť medzi novo spríbuznenými rodinami väčšia, tým náročnejšia by bola potenciálna kooperácia, a to najmä na každodennej báze. Samozrejme, že s rozvojom hromadnej dopravy od päťdesiatych rokov 20. storočia, ako aj s narastajúcim počtom vlastníkov motorových vozidiel sa vzdialenosť pomyselne skracuje. Menšiu úlohu v tomto zmysle zohráva krajina pôvodu. Keďže obec sa nachádza na hraniciach s Českou republikou, dochádza v súčasnosti, ako aj v minulosti k sobášom s občanmi a občiankami Českej republiky.

Záver

V texte som sa venoval etnografickému výskumu výberu manželských partnerov v konkrétnej lokalite. Prezentoval som kultúrne a sociálne aspekty preferencií pri výbere manželského partnera v konkrétnej lokalite tak, ako boli zachytené vo výpovediach respondentov počas dlhodobého terénneho výskumu. Jedným z dôležitých kritérií pri výbere bolo dodržiavanie konfesionalnej homogamie – výber manželského partnera s rovnakým vierovyznaním. Podľa viacerých autorov prís-

²⁸ BOTIKOVÁ, Marta – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia – ŠVECOVÁ, Soňa: *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava : Veda, 1997, s. 137 – 138.

lušníci určitého vierovyznania často preferujú sobáš s príslušníkmi rovnakého vierovyznania. Ako sme videli aj vo výrokoch respondentov, jednotlivci často preferujú sobáš s osobami iného vierovyznania. Výber manželského partnera však nie je vždy len otázkou preferencií toho, kto vyberá, ale aj jeho blízkych či vzdialených príbuzných. Tendencia blízkych a vzdialených príbuzných vplývať na výber potenciálneho manželského partnera a zohľadňovať pri tomto výbere jeho vierovyznanie, sa ukázala aj v prezentovaných etnografických dátach. Jednotlivec môže preferovať sobáš s osobou iného vierovyznania, jeho rozhodnutie je však okrem osobných preferencií ovplyvňované preferenciami rodičov a príbuzných, ako aj sociálnymi normami, historickými, ekonomickými a ekologickými faktormi.²⁹

Literatúra

- BOTIKOVÁ, Marta – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia – ŠVECOVÁ, Soňa: *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava : Veda, 1997.
- BOTIKOVÁ, Marta: *Výber partnera v životopisných rozprávaniach žien*. In: *Pamäť žien: O skúsenosti sebaútvárania v biografických rozhovoroch*. Ed. Z. Kiczková a kol. Bratislava : Iris, 2006, s. 279 – 301.
- BOTIKOVÁ, Marta: *Remeselnícka rodina v malom meste a tendencie homogenie*. In: *Nerolnícka rodina na Slovensku*. Ed. M. Botiková – L. Herzánová – M. Bobáková. Bratislava : Prebudená pieseň, 2007, s. 101 – 109.
- BOTIKOVÁ, Marta – HERZÁNOVÁ, Ľubica – BOBÁKOVÁ, Miroslava (eds.): *Nerolnícka rodina na Slovensku*. Bratislava : Prebudená pieseň, 2007.
- DUNBAR, Robin: *Grooming, Gossip, and the Evolution of Language*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2002.
- GLUCKMAN, Max: *Gossip and Scandal*. *Current Anthropology*, 4, 1963, č. 3, s. 307 – 316.

²⁹ Tento text vznikol s podporou grantu VEGA č.1/0194/20 *Morálne naratívy o náboženských a etnických skupinách vo vyučovaní vybraných predmetov na základných školách*.

- KICZKOVÁ, Zuzana (ed.): *Pamäť žien: O skúsenosti sebaútvárania v biografických rozhovoroch*. Bratislava : Iris, 2006.
- KRAVARČÍK, Pavol (ed.): *Nová Bošáca: roky 1950 – 2000*. Nová Bošáca: Vydala obec Nová Bošáca, 2000.
- KRAVARČÍK, Pavol (ed.): *Ludové tradície, piesne a tance z Novej Bošáče*. Nová Bošáca : Vydala obec Nová Bošáca, 2010.
- KUKUČA, Jaroslav – KLEMENT, Martin: *Kostol svätých Cyrila a Metoda v Novej Bošáci*. Nová Bošáca : Jaroslav Kukuča, 2017.
- KUKUČA, Jaroslav: *Osídlenie Bošáckych kopaníc*. Brno : Tribun, 2016.
- MOŽNÝ, Ivo: *Sociologie rodiny*. Praha : Sociologické nakladatelství, 2002.
- MLYNKA, Ladislav: *Diferenciačné znaky remeselníckej rodiny na slovenskom vidieku v prvej polovici 20. Storočia*. In: *Nerolnícka rodina na Slovensku*. Ed. M. Botiková – Ľ. Herzánová – M. Bobáková. Bratislava : Prebudená pieseň, 2007, s. 76 – 92.
- OCHODNICKÝ, Dušan – DZURÁK, Peter: *Bošácka dolina*. Bošáca : Obecný úrad a Miestny odbor Matice slovenskej v Bošáci, 1994.
- RICHERSON, J. Peter – BOYD, T. Robert – HENRICH, Joseph: *Cultural evolution of human cooperation*. In: *Genetic and Cultural Evolution of Cooperation: A Dahlem Conference Workshop*. Ed. P. Hammerstein, London : MIT Press, 2002, s. 373 – 404.
- SKUPNIK, Jaroslav: *Antropologie příbuzenství: Příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010.

Politická polarizácia na Slovensku

Aneta Világi

Abstract

Political Polarization in Slovakia

Political polarization in Slovakia is a phenomenon that cannot be attributed only to the development in the latest years marked by crises. The modern history of Slovakia, that is, its history since its establishment as an independent state in 1993, is tied to political polarization. Antagonistic “camps” of political parties were first seen along the lines of conflict regarding the character of the state and its transformation, later the social and economic directions of the country. The article points out how in recent years, partly due to several crises, political polarization has intensified and cultural issues and the direction of the state’s foreign policy have been its sources. Attention is dedicated to this phenomenon because political polarization is a potential threat for the society and the political system as we know it today – that is, for liberal democracy.

Keywords: polarization, political parties, anti-establishment, democracy

Úvod

V poslednom období sa často skloňuje termín polarizácia a v médiách, ale aj medzi komentátormi politického diania na Slovensku sa hovorí o jej rastúcom trende a neblahých následkoch, ktoré môže mať na spoločnosť a politiku. Delenie spoločnosti na „dobrých“ a „zlých“, emocionálne podfarbené slovné bičovanie politických protivníkov, ale aj živienie nenávisti či už prostredníctvom sociálnych sietí alebo priamej komunikácie vzbudzuje obavy o dôsledky, ktoré to môže mať na spoločenskú kohéziu a riadne fungovanie liberálnej demokracie.

To, že politická polarizácia je akademický, ale aj empirický problém, dokazujú viacerí autori. Napríklad v komparatívnej analýze F. Casal Bértoa a J. Rama zaznamenali v posledných siedmich rokoch takmer stonásobenie volebnej polarizácie¹ v porovnaní s minulým storočím a v niektorých krajinách voľby v poslednej dekáde vykazovali najvyšší stupeň polarizácie od II. svetovej vojny.²

Viacerí akademici si preto kladú otázku, čo spôsobuje takúto nebyvalú mieru polarizácie.³ V odbornej literatúre nachádzame najmä inštitucionálne vysvetlenia, ktoré upriamujú pozornosť na ekonomické, politické a kultúrne príčiny. Navyše niektorí autori poukazujú aj na historický kontext a mobilizačné zdroje, ktoré strany využívajú, ako na možné determinanty politickej polarizácie.⁴

Táto štúdia prináša pohľad na politickú polarizáciu na Slovensku. V parlamentných voľbách do Národnej rady Slovenskej republiky bolo od jej vzniku v roku 1993 zvolených 22 rôznych politických subjektov. Politická polarizácia nastúpila v prípade slovenského stranického systému prakticky krátko po osamostatnení Slovenska, avšak výrazné zmeny nastali najmä v poslednej dekáde s nástupom tzv. anti-establišment strán. Tie, ako uvádzam nižšie v texte, sú štrukturálnym zá-

¹ Volebnú polarizáciu merajú autori ako podiel hlasov odovzdaných vo voľbách pre anti-establišment strany.

² CASAL BÉRTOA, Fernando – RAMA, José: *Polarization: What Do We Know and What Can We Do About It?* Frontiers in Political Science, Vol. 3, June 2021, s. 1 – 11.

³ Pozri napr.: FUNKE, Manuel – SCHULARICK, Moritz – TREBESCH, Christoph: *Going to Extremes: Politics after Financial Crises, 1870 – 2014*. European Economic Review, 88, 2016, č. C, s. 227 – 260; INGLEHART, Ronald – NORRIS, Phippa: *Trump, Brexit and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*. Harvard Kennedy University : HKS Working Paper, 2016, s. 16 – 26; CASAL BÉRTOA, Fernando – RAMA, José: *Party Decline or Social Transformation? Economic, Institutional and Sociological Change and the Rise of Anti-Political-Establishment Parties in Western Europe*. European Political Science Review, 12, 2020, č. 4, s. 503 – 523.

⁴ MCCOY, Jennifer L. – SOMER, Murat: *Pernicious Polarization in the Rise of Illiberalism*. In: *Routledge Handbook of Illiberalism*. New York and London : Routledge, 2021.

kladom aktuálnej politickej polarizácie. Navyše v posledných dvoch volebných obdobiach pozorujeme nárast takýchto subjektov na slovenskej politickej scéne.

Na podporu svojej argumentácie budem využívať sekundárnu odbornú literatúru a tvrdenia čiastočne podporím aj empirickými príkladmi či už z programových dokumentov parlamentných politických strán alebo ilustratívnymi príkladmi politických vyjadrení.

V nasledujúcej časti sa najprv pozriem na definíčné znaky súčasnej politickej polarizácie vo všeobecnosti a následne prejdem na konkrétne prípady polarizujúcich strán na Slovensku.

Teoretické východiská politickej polarizácie

Podľa *Krátkeho slovníka slovenského jazyka*⁵ je jednou z definícií pojmu polarizácia vyhrocovanie, vyostrovanie, napríklad politických názorov. Politickou polarizáciou označujeme v politológii štiepenie politického spektra, strán v politickom systéme, zvyčajne pozdĺž ideologickej alebo programovej línie.⁶ Pri štandardnom používaní slovného pojmu „polarizácia spoločnosti“ sa zvykne referovať ku konfliktnej línii, ktorá delí spoločnosť na dva tábory, avšak takéto štiepenie neprebíha len na úrovni spoločenskej, má svoje zastúpenie aj v politickej rovine. Politické strany takéto štiepenie artikulujú, „kultivujú“ a reprezentujú.

Diskusia o tom, či polarizácia pramení v spoločnosti a odráža sa v politickej reprezentácii alebo naopak, je vyvolaná správaním sa politických strán, je podobným rébusom ako dohadovanie sa o tom, či bolo skôr vajce alebo sliepka. Tieto procesy sú navzájom späté a politické štiepenie možno nazvať štiepením len vtedy, ak má všetky tri zložky špecifikované Bartolinim a Mairom: (1) štruktúrne zakotvenie v spoločnosti; (2) normatívny obsah vo forme hodnôt a presvedčení

⁵ *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava : Veda, 2003, s. 508.

⁶ SANI, Giacomo – SARTORI, Giovanni: *Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies*. In: DAALDER, Hans; MAIR, Peter (eds.): *Western European Party Systems*. Bavery Hills : Sage, 1983.

formujúcich základ, okolo ktorého je možné vystavať identitu; a (3) organizačnú zložku, teda politické strany/hnutia, ktoré vznikli ako reprezentanti tohoto štiepenia.⁷ Politická polarizácia by teda neexistovala, ak by nemala podporu v spoločnosti, a štiepenia v spoločnosti sú živé a reprezentované politickými stranami.

Pre súčasnú politickú polarizáciu, ktorá nie je špecifikom len Slovenska, ale možno ju pozorovať v mnohých krajinách západnej Európy a aj Ameriky,⁸ je špecifický jednak **charakter aktérov**, ktorí toto štiepenie reprezentujú, a tiež **obsahová náplň**, ktorá nezapadá do žiadnej kategórie pôvodných spoločenských štiepení definovaných Lipsetom a Rokkanom.⁹

Z pohľadu **politických aktérov** ide toto štiepenie pozdĺž línie tradičné (*establishment*) strany a strany netradičné alebo tzv. *anti-establishment* strany. Slovenský termín „tradičné/netradičné“ nie je celkom výstižný pre pomenovanie *establishment/anti-establishment*, pretože v tomto prípade nie je dôležité, či je strana dlhodobo existujúca (má tradíciu existencie), ale ide skôr o povahu, s ktorou sa daná strana identifikuje, s ktorou spája svoju existenciu. V tomto texte budem preto používať výraz „anti-establišmentová“ politická strana.

Svojou povahou ide o nový typ strán, ktoré vznikli ako reakcia na odcudzenie sa medzi politickými stranami a ich podporovateľmi.

⁷ BARTOLINI, Stefano – MAIR, Peter: *Identity, Competition and Electoral Availability*. Colchester : ECPR Press, 1990.

⁸ Pozri napr.: CASAL BÉRTOA, Fernando – RAMA, José: *Party Decline or Social Transformation? Economic, Institutional and Sociological Change and the Rise of Anti-Political-Establishment Parties in Western Europe*. *European Political Science Review*, 12, 2020, č. 4, s. 503 – 523; SINGER, Matthew: *Elite Polarization and the Electoral Impact of Left-Right Placements: Evidence from Latin America, 1995 – 2009*. *Latin American Research Review*, 51, 2016, č. 2, s. 174 – 194.

⁹ S. Lipset a S. Rokkan hovoria o štyroch societálnych štiepeniach, ktoré mali následne vplyv na formovanie politických strán v Európe. Ide konkrétne o štiepenie „centrum – periféria“, „štát – cirkev“, „vlastníci – zamestnanci“ a „vidiek – priemysel“. LIPSET, Seymour M. – ROKKAN, Stein: *Cleavage structures, party systems, and voter alignments: an introduction*, In: LIPSET, Seymour M. – ROKKAN, Stein (eds.): *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, Toronto : The Free Press, 1967, s. 1 – 64.

Krátko po II. svetovej vojne bolo pre politické strany charakteristické masové členstvo, ktoré zabezpečovalo nielen volebné hlasy, ale aj prostriedky potrebné na financovanie strany. Zároveň strana udržiavala veľmi kontaktný a responzívny vzťah so svojimi voličmi. Avšak s vývojom v spoločnosti, najmä s nástupom masových médií a tiež štátneho financovania politických strán, došlo k niekoľkým zmenám aj v organizačnej štruktúre politických strán. Pokles dôležitosti členskej základne a snaha osloviť široké spektrum prívržencov umožnil nástup politických strán, pre ktoré masové členstvo prestalo byť dôležité (tzv. catch-all strany a kartelové strany). S nástupom 21. storočia sa medzi politickými stranami najmä v Európe začal z hľadiska organizačnej štruktúry udomáčňovať nový typ strán. Ide o subjekty, ktoré fungujú v podstate ako súkromná firma.¹⁰ Zakladateľom je zväčša podnikateľ, ktorý do veľkej miery financuje štart politickej strany a centralizuje moc v rámci strany tak, aby mal priamy vplyv na jej úspech a zisk z politického pôsobenia. Centralizácia a personifikácia okolo zakladateľa strany, minimalistická organizačná štruktúra strany a jej veľká ideologická flexibilita (resp. absencia ideologického ukotvenia) sú charakteristické črty „podnikateľských alebo biznis strán“ a zároveň uľahčujú možnosti (znižujú náklady) pre vznik a pôsobenie nových strán, často práve s anti-establišment identitou.

Amir Abedi¹¹ hovorí o troch charakteristikách anti-establišmentových strán: a) strana samu seba vníma a identifikuje sa ako vyzývateľ strán tvoriacich politickú elitu; b) presadzuje názor, podľa ktorého existuje politická priepasť medzi stranami tvoriacimi politickú elitu (establišmentom) a ľudom, pričom nie je žiadny rozdiel medzi stranami v opozícii a vládnymi stranami, pretože sú všetky rovnako nechápavé k potrebám ľudu; c) spochybňuje, napáda aktuálny *status quo*, a to ako z hľadiska dôležitosti spoločenských problémov, tak aj z pohľadu potreby zmien politického systému. Kľúčový pre klasifikáciu je pritom súbeh

¹⁰ Ide o tzv. biznis strany, bližšie pozri napr.: HOPKIN, Jonathan – PAOLUCCI, Caterina: *The business firm model of party organization: Cases from Spain and Italy*. European Journal of Political Research, 35, 1999, č. 3, s. 307 – 339.

¹¹ ABEDI, Amir: *Anti-Political Establishment Parties. A Comparative Analyses*. London and New York : Routledge, 2004.

všetkých troch charakteristík u daného politického subjektu. Strana, ktorá je povahovo anti-establišmentová, teda samu seba vymedzuje voči ostatným stranám „na trhu“, dištancuje sa od nich a ponúka voličovi alternatívnu – inú, jeho potreby chápujúcu entitu. Reprezentanti takejto strany sa často zdráhajú používať aj samotné pomenovanie „politická strana“ a hlásia sa skôr k „hnutiu“, k tomu, že „nie sú politici“ a podobne. Ruka v ruke s touto predstavou alternatívy ide aj populistické štiepenie spoločnosti na „my“ – morálne čistý ľud s reálnymi problémami, ktoré dokáže pochopiť a zastupovať len netradičná politická alternatíva, a „oni“ – skorumpovaná, ľudu nerozumejúca, do seba zahľadená politická elita. Nuž a v neposlednom rade programovo takáto strana prináša odklon politickej pozornosti inými smermi, než je prevládajúci diskurz, napríklad návrat k etnonacionalistickým témam alebo volanie po zmene systému, ktorý by mal lepšie reflektovať „pravú“ povahu demokracie a navrátiť moc ľudu napríklad prechodom k priamej demokracii.

Taktiež je potrebné si uvedomiť, že príklon k anti-establišmentu nie je nemenná charakteristika politickej strany. Aj strana, ktorá kedysi vznikla a pôsobila ako tradičná strana, sa môže časom zmeniť a nadobudnúť povahu anti-establišment (niekedy až anti-systémovej) strany a naopak.

Pokiaľ ide o **politický obsah** anti-establišment strán, R. Inglehart a P. Norris presvedčivo argumentujú, že agenda, na ktorej mobilizujú, je do veľkej miery najmä reakciou na progresívnu kultúrnu zmenu v spoločnosti.¹² L. Hooghe a G. Marks hovoria o reakcii tradične konzervatívnych aktérov proti „vnúteným“ spoločensky liberálnym hodnotám.¹³ Súčasná politická polarizácia má teda základ najmä v kultúrnych konfliktoch. Stačí si spomenúť na diskusie k témam ako finančná kríza („lenivosť Grékov“), migrácia (ochrana slovenskej kultúry a hodnôt) či reprodukčné práva žien (opakované reštriktívne legislatívne návr-

¹² INGLEHART, Ronald – NORRIS, Phippa: *Trump, Brexit and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*. Harvard Kennedy University : HKS Working Paper, 2016, s. 16 – 26.

¹³ HOOGHE, Liesbeth – MARKS, Gary: *Cleavage Theory Meets Europe's Crises: Lipset, Rokkan, and the Transnational Cleavage*. Journal of European Public Policy 25, 2018, č. 1, s. 109 – 135.

hy). Posun smerom k hodnotovým otázkam však nie je dôsledkom len posledných kríz vo svete a v Európe. Procesy globalizácie a vytváranie vysoko integrovaného európskeho hospodárskeho priestoru nielenže prepojili národné ekonomiky nebývalým spôsobom, ale zároveň znížili mieru, v akej národná vláda disponuje kompetenciami a možnosťami prijímať dôležité ekonomické rozhodnutia. V dôsledku toho napríklad financovanie opatrení v sociálnej politike musí vláda zároveň prispôbovať záväzku krajiny v oblasti rozpočtovej disciplíny (udržiavať rozumnú mieru zadlženosti štátu). Vláda má tak bez ohľadu na to, či ide o pravicovú alebo ľavicovú koalíciu, obmedzené možnosti a výstupy vládnutia môžu byť v konečnom výsledku veľmi podobné (centristické). Tradičné strany síce môžu postaviť svoju mobilizačnú kampan na socioekonomických otázkach, avšak útok zo strany populistov kritizujúci neexistenciu zásadných rozdielov a nepochopenie situácie obyčajných ľudí bude zrejme veľmi pravdepodobný a má základ práve v týchto obmedzeniach. Takpovediac „vyprázdnenosť“ socioekonomických tém z pohľadu politickej súťaže následne v posledných dekádach viedla k presunu pozornosti na kultúrne štiepenie idúce pozdĺž línie ochrancov tradičných spoločenských hodnôt verzus importovaných spoločensky liberálnych hodnôt. Tradičné verzus liberálne spoločenské hodnoty sa síce môžu mierne líšiť v závislosti od národného kontextu, ale spoločným menovateľom v euroatlantickom priestore je pri tradičných hodnotách zdôrazňovanie kresťanských morálnych zásad vrátane ochrany života a tradičného manželstva a národnej suverenity.

Politická polarizácia na Slovensku

Prvé parlamentné voľby po osamostatnení Slovenska boli na prelome septembra a októbra 1994. Z nich vzišla víťazná koalícia troch strán – Hnutia za demokratické Slovensko (HZDS), Združenia robotníkov Slovenska (ZRS) a Slovenskej národnej strany (SNS). Už počas ustanovujúcej schôdze nového parlamentu sa naplno rozbehol koaličný „parný valec“, ktorý účelovo zamedzil opozícii prístup k participácii na moci a ku kontrolným mechanizmom v parlamente. Praktiky koalície na hranici ústavnosti (v niektorých prípadoch aj prekračujúce túto

hranicu) položili základ pre politickú polarizáciu, ktorá pretrvala minimálne prvú dekádu existencie novej republiky. Vytvoril sa nacionalisticko-populisticko-autoritársky tábor politických zoskupení (HZDS – ZRS – SNS) a opozičný liberálno-demokratický tábor. Táto polarizácia pokračovala aj vo voľbách v roku 1998 a 2002 a v menej koncentrovanej forme aj v roku 2006, pričom volebne úspešné nové politické strany vznikali najmä v rámci liberálno-demokratického tábora.

O zásadnom zlome možno hovoriť po voľbách v roku 2010, keď polarizácia nacionalisti vz. demokrati začala strácať na dôležitosť a úplný pokles jej významu bol zavŕšený po predčasných parlamentných voľbách v roku 2012. Do parlamentu sa nedostal ani jeden z pôvodných troch subjektov tvoriacich nacionalisticko-populisticko-autoritársky tábor a hlavný protagonista liberálno-demokratického odboja – Slovenská demokratická a kresťanská únia (SDKÚ) len tesne prekročila prah zvoliteľnosti. Vo voľbách poznačených korupčným škandálom Gorila a rastúcou nedôverou v parlamentné strany uspelo aj hnutie Obyčajní ľudia a nezávislé osobnosti, ktoré jednoznačne možno označiť ako anti-establišmentové. V nasledujúcich voľbách už viac než jedna tretina subjektov zastúpených v Národnej rade Slovenskej republiky (NR SR) vykazovala znaky anti-establišmetu. Tento trend sa naďalej posilňoval a ak aj nemožno hovoriť o lineárnom náraste počtu subjektov, určite možno hovoriť o takomto náraste z pohľadu voličskej podpory, teda o rastúcej sile týchto subjektov (pozri Tabuľku 1).

Tabuľka 1 Zastúpenie anti-establišment strán v NR SR po roku 2012¹⁴

Volebné obdobie	Počet strán v NR SR	Počet anti-establišment politických strán v NR SR	Podiel hlasov odovzdaných pre anti-establišment strany (v %)
2012 – 2016	6	1	8,55
2016 – 2020	8	3	25,68
po voľbách 2020	6	3	41,23

¹⁴ Spracované autorkou podľa údajov Štatistického úradu SR.

V nasledujúcej časti sa budem detailnejšie venovať jednotlivým anti-establišmetovým stranám, ktoré získali parlamentné mandáty, z pohľadu charakteristických znakov definície anti-establišmentu od A. Abediho (pozri Tabuľku 2). Zdokladujem tak ich priradenie do tejto skupiny strán.

Tabuľka 2 Prehľad charakteristík anti-establišmentových (ATE) strán¹⁵

Charakteristický znak ATE	OLaNO	Sme rodina	Kotlebovci – LSNS
Anti-elitizmus: strana ako vyzývateľ strán tvoriacich politickú elitu	✓	✓	✓
Populizmus: existuje priepasť medzi ľudom a politikmi a všetky tradičné strany sú rovnako nechápavé k potrebám ľudu	✓	✓	✓
Anti-status quo: vnášanie nových tém, spoločenských problémov, ale aj potreby zmeny politického systému (napr. viac priamej demokracie)	✓	✓	✓

Hnutie **Obyčajní ľudia a nezávislé osobnosti** (OLaNO) kandidovalo prvýkrát samostatne vo voľbách v roku 2012 a mandáty získalo aj v nasledujúcich voľbách (2016), pričom v posledných voľbách v roku 2020 sa stalo víťazom so ziskom 25,02 % voličských hlasov. Ako skonštatovala O. Gyárfášová, „hnutie OLaNO je anti-establišmentovou

¹⁵ Charakteristiky spracované podľa ABEDI, Amir: *Anti-Political Establishment Parties. A Comparative Analyses*. London and New York : Routledge, 2004; vyhodnotenie slovenských politických strán: autorka.

a anti-elitistickou alternatívou *par excellence*¹⁶. OĽaNO sa opakovane vymedzovalo voči aktuálnej politickej elite, pričom nerobilo rozdiely medzi politickými stranami pri moci. Ako uvádzalo vo volebnom programe, „naším hlavným cieľom je preto vniesť do politiky novú krv. Nastaviť starej generácii politikov občianske zrkadlo a dať voličom a občanom príležitosť vybrať si zástupcov, ktorí budú reálne hájiť ich záujmy a nie záujmy straníckych centrál a lobistických skupín.“¹⁷ Kritika tradičných strán a potreba odlíšiť sa od nich sa v prípade OĽaNO prejavila aj tým, že hnutie vehementne odmietalo pomenovanie politická strana a aj budovanie akýchkoľvek straníckych štruktúr. Až do roku 2019, keď novela zákona o politických stranách stanovila organizačné kritériá, ktoré musí strana spĺňať, aby sa mohla uchádzať o priazeň voličov vo voľbách, OĽaNO nemalo prakticky žiadnu organizáciu smerom do vnútra strany a malo len štyroch členov. Líder hnutia Igor Matovič chcel aj týmto demonštrovať, že OĽaNO je iné než ostatné strany a orientuje sa na ľudí, nie stranícke nomenklatúry. Hnutie argumentovalo v prospech zavedenia prvkov priamej demokracie opakovane v každých voľbách, v ktorých súťažilo. Za dobrú politiku označilo stav, keď „zákony tvoria ľudia, nie bábk v rukách finančných skupín“, a „kde politici nekladú prekážky ľuďom v priamej správe vecí verejných“¹⁸. Hnutie budovalo aj na posilňovaní princípov smerujúcich k priamejšej participácii občanov na moci a vo voľbách 2020 bola jednou z mobilizačných aktivít a perspektívnou inováciou do rozhodovania v budúcnosti občianska anketa na internete (rozhodni.to). Z programového hľadiska sa hnutie venovalo najmä boju proti korupcii, vyzdvihovalo potrebu chrániť hodnoty, akými sú transparentnosť a hospodárne nakladanie s verejnými zdrojmi. Na viacerých miestach a opakovane vo volebných programoch hnutia nachádzame aj potrebu

¹⁶ GYÁRFÁŠOVÁ, Oľga: *The Fourth Generation: From Anti-Establishment to Anti-System Parties in Slovakia*. New Perspectives, 26, 2018, č. 1, s. 120.

¹⁷ Volebný program hnutia Obyčajní ľudia a nezávislé osobnosti pre voľby do NR SR v roku 2012.

¹⁸ OĽaNO – NOVA, Program za ľudské a rozumné Slovensko. Volebný program OĽaNO – NOVA 2016.

„ochrany tradičných hodnôt, rodiny,“¹⁹ potrebu „úcty k našim koreňom a tradíciám: demokracia, kresťanské hodnoty, podpora rodiny“²⁰. A vo volebnej kampani 2020 s témou kresťanských hodnôt a rodiny pracovalo hnutie aj v rámci bilbordovej kampane.

Ďalším hnutím, ktoré vykazuje znaky anti-establišmet strany, je **Sme rodina**, ktoré vo voľbách 2016²¹ získalo 6,62 % a následne vo voľbách v roku 2020 posilnilo svoju pozíciu so ziskom 8,24 %. Už počas prvej volebnej kampane (2016) sa hnutie jasne vymedzilo voči politickým elitám. Jedným z nosných sloganov hnutia bolo „Nevolím politikov, volím Borisa!“ či „Môžete mi veriť, nie som politik. Boris Kollár.“ A verziu voči politikom všeobecne hnutie zdôvodňovalo potrebou zmeniť systém fungovania slovenskej politiky, pre ktorý bol podľa hnutia charakteristický „nikdy nekončiaci apetít politických kvázipodnikateľov a finančných skupín“²². Programová orientácia na posilňovanie prvkov priamej demokracie sa pretavila do volebného sľubu zrušiť 50 % kvórum na referendum a sfunkčniť tak jeho používanie na Slovensku. Z hľadiska kultúrnych vojen sa hnutie jednoznačne prihlásilo do tábora tradičných konzervatívnych hodnôt, keď dlhodobo a otvorene presadzuje ochranu tradičnej rodiny. „Budeme bojovať proti ohrozovaniu našich rodín zvonku (islamistická invázia do Európy) a zvnútra,“ vrátane boja proti „rodovým experimentom“²³.

Poslednou stranou, ktorú medzi anti-establišmentovými subjektmi na Slovensku stručne predstavíme, sú **Kotlebovci – Ľudová strana Naše Slovensko** (LSNS). Vo voľbách v roku 2016 sa do parlamentu dostala so ziskom 8,04 % ešte pod starým názvom ako strana Kotleba – Ľudová strana Naše Slovensko a podobný výsledok zaznamenala aj v nasledujúcich voľbách (7,97 %). Výrazná kritika politickej elity stra-

¹⁹ Táto politická priorita sa nachádza vo volebnom programe už v roku 2012 a potom opakovanie v každom ďalšom.

²⁰ OĽaNO, 2020, Úprimne, odvážne, pre ľudí. Volebný program OĽaNO 2020.

²¹ Vo voľbách 2016 kandidovala strana ešte pod starým názvom Sme rodina – Boris Kollár.

²² Program Sme Rodina – Boris Kollár 2016, s. 1.

²³ Tamže, s. 11.

nou ĽSNS ako jedna z charakteristík anti-establišmentu sa prejavila v ústrednom slogane strany vo voľbách 2016: „S odvahou proti systému.“ V kombinácii s ideologickým odkazom strany na neofašizmus vytvára táto charakteristika predpoklad na uvažovanie o strane ĽSNS ako (dokonca) o antisystémovej.²⁴ Z programového hľadiska bola agenda strany ĽSNS pomerne stručná, v obidvoch voľbách sa zместila do desiatich bodov, avšak aj v rámci tejto rekapitulácie si dôležité miesto našli témy súvisiace s ochranou tradičných slovenských hodnôt. Strana medzi ne nerátala len ochranu rodiny a kresťanstva, ale zdôraznila tiež etnocentrický princíp vymedzujúci sa aj voči etnickým menšinám na Slovensku. Strana sa hlásila k tomu, že výchovu a vzdelávanie mládeže postaví „na tradičných národných a kresťanských princípoch a hodnotách“ a v duchu tých istých hodnôt bude za manželstvo „vždy pokladať len zväzok muža a ženy“, preto strana deklarovala odmietanie registrovaných partnerstiev, „adopciu detí homosexuálmi aj propagáciu sexuálnych úchyliet“²⁵. Strana taktiež hovorila o potrebe sprísniť imigračnú politiku, a i keď samotný dokument nehovorí, prečo ĽSNS považuje imigráciu za problematickú, vyjadrenia jej politikov v danom čase poukazovali na vnímanie imigrantov ako kultúrnej hrozby pre Slovensko.

Záver

Politická polarizácia má na Slovensku svoju tradíciu. Už v prvých po-novembrových rokoch sa v slovenskej politike, ale aj v rodinách a na pracoviskách začalo delenie na obhajcov a odporcov Vladimíra Mečiar-a a jeho HZDS. Nástup novej vlny polarizácie reprezentovanej a podporovanej anti-establišmentovými politickými subjektmi nasledoval

²⁴ Pozri GYÁRFÁŠOVÁ, Oľga: *The Fourth Generation: From Anti-Establishment to Anti-System Parties in Slovakia*. *New Perspectives*, 26, 2018, č. 1, s. 109 – 133.

²⁵ ĽSNS: *Desatoro Ludovej strany Naše Slovensko*, 2012. Dostupné na: <http://www.naseslovensko.net/nase-nazory/predvolebny-program-ls-nase-slovensko-2020/>.

po roku 2012 v kontexte prevaleného korupčného škandálu Gorila. Nasledujúce krízy, ktoré zmietali Európskou úniou a v rámci nej aj Slovenskom, túto polarizáciu postavenú na populizme a spoločenskom tradicionalizme len prehĺbili. Migračná kríza (2015 – 2016) naštartovala kultúrnu vojnu o potrebe chrániť národné hodnoty a teritórium pred utečencami. Pandemická kríza (2020 – súčasnosť) podporila anti-elitizmus a rozdelila spoločnosť aj politikov na zástancov a odporcov protipandemických opatrení, pričom očkovanie proti COVID-19 sa stalo priam otázkou identity a nie len zdravotníckym úkonom. Nuž a aktuálna kríza – vojna na Ukrajine – naďalej posilňuje polarizáciu spoločnosti a prehĺbuje ju o zahraničnopolitickú hodnotovú orientáciu (západ verzus východ). Polarizácia teda nie je fenoménom poslednej doby, avšak jej súčasná podoba je veľkou výzvou a možným ohrozením pre politický systém – liberálnu demokraciu a tiež pre spoločenskú kohéziu, ktorá je nevyhnutným predpokladom dobre fungujúcej spoločnosti.²⁶

Literatúra

- ABEDI, Amir: *Anti-Political Establishment Parties. A Comparative Analysis*. London and New York : Routledge, 2004.
- BARTOLINI, Stefano – MAIR, Peter: *Identity, Competition and Electoral Availability*. Colchester : ECPR Press, 1990.
- CASAL BÉRTOA, Fernando – RAMA, José: *Polarization: What Do We Know and What Can We Do About It?* *Frontiers in Political Science*, Vol. 3, June 2021, s. 1 – 11.
- CASAL BÉRTOA, Fernando – RAMA, José: *Party Decline or Social Transformation? Economic, Institutional and Sociological Change and the Rise of Anti-Political-Establishment Parties in Western Europe*. *European Political Science Review*, 12, 2020, č. 4, s. 503 – 523.

²⁶ Tento príspevok vznikol v rámci projektu APVV-17-0464 *Zlepšovanie komunikácie v oblasti demokracie a deficitov EÚ (IMCODED)*.

- FUNKE, Manuel – SCHULARICK, Moritz – TREBESCH, Christoph: *Going to Extremes: Politics after Financial Crises, 1870 – 2014*. European Economic Review, 88, 2016, č. C, s. 227 – 260.
- GYÁRFÁŠOVÁ, Oľga: *The Fourth Generation: From Anti-Establishment to Anti-System Parties in Slovakia*. New Perspectives, 26, 2018, č. 1, s. 109 – 133.
- HOOGE, Liesbeth – MARKS, Gary: *Cleavage Theory Meets Europe's Crises: Lipset, Rokkan, and the Transnational Cleavage*. Journal of European Public Policy, 25, 2018, č. 1, s. 109 – 135.
- HOPKIN, Jonathan – PAOLUCCI, Caterina: *The business firm model of party organization: Cases from Spain and Italy*. European Journal of Political Research, 35, 1999, č. 3, s. 307 – 339.
- INGLEHART, Ronald – NORRIS, Phippa: *Trump, Brexit and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*. Harvard Kennedy University : HKS Working Paper, 2016, s. 16 – 26.
- Kolektív autorov: *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava : Veda, 2003.
- LIPSET, Seymour M. – ROKKAN, Stein: *Cleavage structures, party systems, and voter alignments: an introduction*, In: LIPSET, Seymour M. – ROKKAN, Stein (eds.): *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, Toronto : The Free Press, 1967, s. 1 – 64.
- LSNS: *Desatoro Ludovej strany Naše Slovensko*. 2012. Dostupné na: <http://www.naseslovensko.net/nase-nazory/predvolebny-program-ls-nase-slovensko-2020/>.
- MCCOY, Jennifer L. – SOMER, Murat: *Pernicious Polarization in the Rise of Illiberalism*. In: *Routledge Handbook of Illiberalism*. New York and London : Routledge, 2021.
- OLaNO: *Volebný program hnutia Obyčajní ľudia a nezávislé osobnosti pre voľby do NR SR v roku 2012* (súkromný archív autorky).
- OLaNO – NOVA: *Program za ľudské a rozumné Slovensko*. Volebný program OLaNO – NOVA 2016 (súkromný archív autorky).
- OLaNO: *2020 Úprimne, odvážne, pre ľudí*. Volebný program OLaNO 2020 (súkromný archív autorky).
- SANI, Giacomo – SARTORI, Giovanni: *Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies*. In: DAALDER, Hans; MAIR, Peter (eds.): *Western European Party Systems*. Beverly Hills : Sage, 1983.
- SINGER, Matthew: *Elite Polarization and the Electoral Impact of Left-Right*

Placements: Evidence from Latin America, 1995 – 2009. Latin American Research Review, 51, 2016, č. 2, s. 174 – 194.

SME RODINA – BORIS KOLLÁR: *Program Sme rodina – Boris Kollár 2016.*

Volebný program hnutia Sme rodina, 2016 (súkromný archív autorky).

SME RODINA: *Program pomoci rodinám 2020.* Volebný program hnutia Sme rodina, 2020 (súkromný archív autorky).

Podoby vidieka a vidieckej krajiny v poézii slovenského klasicizmu v kontexte dobovej axiologickej polarizácie

Miloslav Vojtech

Abstract

Portrayals of the Countryside in Slovak Classicist Poetry in the Context of Contemporary Axiological Polarization

The article takes a closer look at the various portrayals of the countryside and the rural scenery in Slovak classicist poetry. In the poems written since the turn of the 18th and 19th centuries until about the 1830s, images of the countryside constituted a significant literary topos, which also reflected different forms of contemporary axiological, social and cultural polarization. The article describes the connection of the literary signification of the country life and the urban-oriented enlightenment culture, introduces the sources of classicist interest in the countryside, and analyzes the model of the country scenery in Slovak classicist poetry that oscillated between the abstract and the efforts at authentic depiction of the countryside as a concrete space of “national existence”. The article pays special attention to the polarized relationship between values of rural and urban culture in poetic texts and the nationalistically limited contradiction between of positively perceived image of the countryside of Upper Hungary (present-day Slovakia) and the negatively seen Hungarian south, populated by a majority of ethnic Hungarians.

Keywords: Slovak literature, classicist poetry, countryside, rural and urban culture

Úvod

Obdobie počiatkov novodobej slovenskej literatúry na prelome 18. a 19. storočia je späté s nárastom literárnej produkcie, v rámci ktorej

významné miesto zaujímal práve poézia. Obrazy vidieka a vidieckej krajiny predstavujú pomerne výraznú priestorovú a tematickú dominantu, ktorá spoluvytvárala estetický, poetologický a axiologický profil klasicistickej orientovanej básnickej produkcie konca 18. a prvých troch decénií 19. storočia. Literárne reprezentácie vidieka a vidieckej krajiny však neboli len obľúbeným toposom klasicistickej poézie, ale zároveň odrážali aj rôzne podoby súdobej axiologickej, sociálnej a kultúrnej polarizácie. V príspevku postupne predstavíme literárne prezentácie vidieka a vidieckej krajiny v slovenskej klasicistickej poézii, ktoré oscilovali medzi abstraktnosťou a snahou o autentické stvárnenie vidieka ako konkretizovaného priestoru „národného bytia“, vstupovali do polarizovaného vzťahu medzi hodnotami rurálnej a urbánnej kultúry či do nacionálne limitovaného protikladu medzi pozitívne vnímaným obrazom vidieckej krajiny Horného Uhorska (dnešného Slovenska) a negatívne vnímaným uhorským juhom, obývaným prevažne etnicky maďarským obyvateľstvom.

Literárne zvyznamňovanie vidieka a hodnoty osvietenskej kultúry

V súvislosti so zvyznamňovaním vidieka a vidieckej krajiny je však potrebné pripomenúť, že tieto prejavy paradoxne stoja v protiklade k súdobému osvietenskému diskurzu, ktorý bol hodnotovo spätý skôr s preferenciou urbánnych kultúrnych modelov a hodnotami strednej mestskej triedy. Okruh autorov zoskupených okolo časopisu *Staré noviny literního umění* sa v osvietensky orientovanej publicistike netajil svojou kritikou jednoduchých roľníckych spoločenstiev, ktoré boli vnímané ako „detinské“ a „nedospelé“¹ a, naopak, jadro národa videli v mešťanstve ako nositeľovi vyššej národnej kultúry. Práve mesto bolo hodnotovo vnímané ako symbol pokroku, ako priestor vzdelanosti či vyššej kultúry, a roľnícke vidiecke spoločenstvá a ich sídla

¹ GOLEMA, Martin: *Projekt mentálnej urbanizácie v Starých novinách literního umění*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, Pedagogická fakulta, 1999, s. 78.

(dediny a osady) ako priestory, kde nachádzalo živnú pôdu všetko nerozumné, vrátane tmárstva a poverčivosti. Osvietenské zvýznamňovanie mesta dokonca „nevidelo v lokálnych kultúrach roľníckych pospolitostí takmer nič hodné zachovania“². Tento osvietenský kritizmus rurálnych spoločenských vzťahov však zostal iba doménou osvietensky ladenej publicistiky a v klasicistickej poézii nenašiel výraznejšie uplatnenie. Skôr platí opak, v básnickej tvorbe sa výraznejšie preferovali literárne prezentácie vidieckych priestorov. Motivácie tejto hodnotovej preferencie nie sú v tomto období determinované ideologicky (ako v neskorších literárnych obdobiach), ale skôr výsostne literárne a esteticky.

Zdroje klasicistického zvýznamňovania vidieka a vidieckej krajiny

Slovenská ranoklasicistická básnická produkcia prelomu 18. a 19. storočia, poznačená ešte doznievajúcim rokokom, ale aj neskoršia básnická tvorba vrcholného klasicizmu, reprezentovaná básnikom Jánom Hollým (1785 – 1849) a jeho monumentálnym dielom, totiž nadväzovala na literárnu tradíciu, ktorá programovo preferovala idealizované pastorálne a rurálne štylizované prostredia, ktoré konvenovali klasicistickému vkusu. Slovenská poézia tohto obdobia revitalizovala starší žánrový model idyly (pôvodne krátky žánrový obrázok s pastorálnym námetom) a jeho novšie rokokovo-anakreontské aktualizácie. Najmä rokoková a ranoklasicistická fáza vývinu slovenskej poézie nadväzovala na literárny odkaz úzkej skupiny autorov, ktorých tvorba vyhovovala rokokovej idyllickej záľube a bezproblémovému chápaniu života (Anakreón, Horatius, Catullus, niektoré z Ovídiových *Metamorfóz*), klasicistickým básnikom boli rovnako blízke Theokritove idyly stelesňujúce ideál túžby po pokojnom vidieckom živote, Vergiliove *Bukoliky*, plné idylických krajinomalieb a tematizujúce prednosti vidieckeho

² Tamže, s. 99.

života, ktoré sa stali jedným z výrazných impulzov pre vznik *Selaniek* Jána Hollého, či rokokovo štylizované idyly Salomona Gessnera. Práve „gessnerovská idyla bola zástupným znakom antiky, odkazovala k nej ako k súboru hodnôt, ale súčasne v nej potlačovala všetko, čo ohraničenosť snového sveta literárneho pastierstva prekračovalo – čo viedlo inam: k zmyslovosti, telesnosti, otvorenému videniu sveta, k tragike. Ale na druhej strane bola zástupným znakom vidieka.“³

Ďalším výrazným zdrojom príklonu k tematizácii vidieckeho prostredia je rousseauovská túžba po návrate človeka presýteného kultúrou k prírode a do lona vidieckej krajiny, ktorá bola vnímaná ako symbol archetypálnych hodnôt nezhodnotených civilizáciou. Príklon k rurálne situovanej idyle v básnickej produkcii prelomu 18. a 19. storočia je teda potrebné vnímať predovšetkým na pozadí procesu apropiácie tradičných literárnych modelov rokokovo a klasicisticky štylizovanej vidieckej idyly, teda ako otázku primárne estetickú.

Žánrové reprezentácie vidieka a vidieckej krajiny však nemožno obmedziť iba na žáner idyly či selanky. Idylické žánrové obrázky vidieka a vidieckej krajiny sú ako motivický a tematický inventár prítomné aj v anakreontsky ladených piesňach, v reflexívnej a príležitostnej poézii, v ódach i vo veršovanej epike, reprezentovanej klasicistickým eposom.⁴

Model vidieckej krajiny v klasicistickej poézii

Základný model zobrazenia vidieka a vidieckej krajiny v slovenskej klasicistickej poézii zostáva v celom klasicistickom období takmer

³ MACURA, Vladimír: *Chaloupka – projekt idyly*. In: HODROVÁ, Daniela a kol.: *Poetika míst. Kapitoly z literární tematologie*. Praha : H&H, 1997, s. 46.

⁴ Idylické žánrové obrázky nájdeme v epose Jána Hollého *Cirillo-Metodiada* (1835). Idylické a arkadicky štylizované obrazy slovenskej krajiny plnej štepnic, vínnej révy, tučného statku pasúceho sa na stráňach a obrazy pracovitého ľudu, ktorý každodenne sprevádza pieseň a hudba, sú zakomponované v prvom speve eposu. HOLLY, Ján: *Dielo II*. Bratislava : Tatran, 1985, s. 31 – 33.

konštantný. Posuny sú viditeľné najmä v postupnom prechode od zobrazovania vidieka ako univerzálnej kulisy smerom k jeho geografickým konkretizáciám, na ktoré sa navrstvujú lokálpatriotické a národnálne konotácie anticipujúce romantické vnímanie vidieckej krajiny ako primárneho priestoru národného bytia.

Ak by sme mali z korpusu básnických textov vznikajúcich od prelomu 18. a 19. storočia po začiatok 40. rokov 19. storočia vyabstrahovať základné kontúry obrazu vidieckej krajiny v slovenskej klasicistickej poézii, tak tieto sú tvorené prvkami, patriacimi k univerzálnym konštrukčným elementom idylického žánru, ktoré sú v európskej literárnej tradícii prítomné už od antických čias.

Tieto univerzálne konštrukčné elementy, samozrejme v detailoch prispôbené predstave domáceho vidieka a jeho regionálnym špecifikám, sú tvorené vidieckym domom alebo chalúpkou, jeho bezprostredným okolím reprezentovaným záhradou, ovocným sedom alebo vinohradom, neraz doplnené vodným elementom v podobe potoka, jarčekom či životodarnej rieky, a vzdialenejším okolím v podobe hájov a hôr na obzore, ktoré majú skôr ohraničujúci a ochranný charakter. Tieto prvky sú doplnené typickými obrazmi fauny (v slovenskej klasicistickej poézii sú to najmä stáda oviec, včely a spievajúce vtáky) a flóry (kvetiny, tráva, stromy, v ranoklasicistickej poézii sa stretávame aj s popularitou exotickú flóru). Obrazy vidieckych záhrad a hájov neraz splývajú s predstavou štylizovaných parkov, sú doplnené obrazmi záhradných altánkov a zákutí. Klasicistická vidiecka krajina je prezentovaná zásadne v dennom svetle a v slnečnej perspektíve (absentujú tu obrazy temných nočných scenérií, ktoré uprednostňovala skôr nastupujúca preromantická a romantická estetika), preferovaným ročným obdobím je najmä jar a leto, jeseň je zobrazovaná predovšetkým ako radostné obdobie zberu úrody (nie ako predzvesť nastávajúcej zimy), úplne absentujú obrazy zimných scenérií. Pre obraz vidieckeho priestoru je typická jeho miniaturizácia, v lexikálnej rovine podčiarknutá hromadením deminutívnych pomenovaní, ktorá má zvýrazniť intimitu zobrazovaného priestoru. Klasicistická vidiecka krajina je teda konštruovaná ako typický locus amoenus, a zároveň ako kultúrny a ľudskou rukou kultivovaný typ krajiny. Takto konštruované vidiecke krajiny v klasicistickej poézii sú nielen predmetom básnickej deskrip-

cie, ale tvoria rámec pre básnickú reflexiu alebo kulisu pre pastorálne scény⁵ či folklórne štylizované rituály.⁶

Aj keď tento základný koncept priestorového modelu vidieckej idyly zostáva v celom klasicistickom období takmer nemenný, vidíme tu isté diferencie medzi básnikmi prvej a druhej klasicistickej generácie.⁷ Základný rozdiel spočíva práve v postupnom prechode od zobrazovania vidieka ako univerzálnej kulisy smerom k jeho geografickým konkretizáciám. Pre modifikáciu modelu vidieckej idyly v slovenskej literatúre teda platí to, čo je príznačné pre jej vývin vo všeobecnosti. „Hľadali sa cesty, ako idylu výraznejšie ukotviť v konkrétnom čase a priestore, spojiť ju s domácimi reáliami, či už etnografickými, prírodnými alebo vyslovene sociálnymi.“⁸

Obraz vidieka v ranoklasicistickej poézii prelomu 18. a 19. storočia má podobu prevažne idylicky štylizovaného prírodného priestoru, ktorý sa vyznačuje vysokou mierou umelosti, strojenosti a statickej kulisovitosti. Neautentická a geograficky indiferentná prírodná a vidiecka kulisa sa v básnickom texte stávala vonkajším rámcom pre konvenacionalizované galantné scény a precitlivené ľúbostné vyznania. Tento básnický kreovaný idylický priestor má výsostne „ostrovný“ ráz, má charakter priestoru uzavretého pred okolitým svetom, podobu šťastného priestoru, dodávajúceho človeku pocit intimity a ilúziu bezpečia.

Tento typ vidieckeho priestoru je budovaný predovšetkým z konvenčných emblémov antickej Arkádie, ktorá bola už len snom o ne-

⁵ Ako príklad možno uviesť vergiliovskú eklogu Vojtecha Šimka *Rozmlúvaní pastírov* (1820), viaceré básne zo zbierky Juraja Rohoňa *Kratochvilné zpěvy pro mládež rolnickou* (1829) a najmä *Selanky* (1835 – 1840) Jána Hollého.

⁶ Folklorizujúco štylizované a idylizujúco stvárnené rituály sú prítomné napríklad v cykle básní Bohuslava Tablica *Písňe v čas žně*, ktorý je súčasťou zbierky *Poezye I* (1806).

⁷ Básnici prvej klasicistickej generácie vstúpili na literárnu scénu okolo roku 1800, ide o básnickú generáciu tvoriacu v prvej fáze slovenského klasicizmu (1780 – 1815), druhá generácia klasicistických básnikov tvorila v období vrcholného klasicizmu (1815 – 1840).

⁸ MACURA, Vladimír: *Chaloupka – projekt idyly*. In: HODROVÁ, Daniela a kol.: *Poetika míst. Kapitoly z literární tematologie*. Praha : H&H, 1997, s. 47.

návratne stratenom raji. Typické prvky takto štylizovanej arkadickej krajiny nachádzame napríklad v básni Bohuslava Tablica (1769 – 1832) *Milínův háj* zo zbierky *Poezye* (1806). Táto Tablicova rokokovo modelovaná krajina je maximálne idylická, bez akýchkoľvek dramatických disharmonických tónov, je ilúziou pozemského raja. Je budovaná (tak ako väčšina idylických krajín) skôr horizontálne (je výrazne rovinná), absentujú tu akékoľvek výrazné vertikálne dominanty, ktoré by pôsobili disharmonizujúco a svojou mohutnosťou by rušili intimitu priestoru, budovanú na báze ľudsky čitateľných proporcií. V takto budovanej idylickej krajine sa maximálne môžeme stretnúť iba s mierou reliéfnosťou, ktorá plní iba ohraničujúci a „ochranný účel“⁹. Tablicova krajinná idyla je atemporálna, nie je zasadená do konkrétnych časopriestorových súvislostí, je prezentovaná ako nemenná a stála, tak ako literárna arkadická krajina, ktorá je budovaná mimo kontaktu s reálnym historickým časom.¹⁰

V iných básnických textoch, v ktorých Bohuslav Tablic vyšiel výraznejšie v ústrety osvietenскеj emancipácii básnického subjektu, však vidiecky štylizovaný idylu modifikuje a prispôsobuje osvietenskému urbánnemu konceptu. Príkladom je programová báseň *Svobodné volení*. Okrem toho, že je prológom prvého zväzku *Poezyí* a autorovým básnickým krédom, je pokusom o vykreslenie predstavy ideálneho života osvietenského intelektuála, stvárneneho do podoby štedrého mecena a filantropa, žijúceho vo vidieckom sídle uprostred harmonickej prírody. Básnikov „*příhodný dům*“¹¹ sa nachádza uprostred typicky rokokovo štylizovanej idylickej krajiny, ktorá je budovaná ako tradičný rokokovo štruktúrovaný priestor: Je členená skôr horizontálne, vertikálne dominanty ako „*velké hory*“ a „*háje*“ majú skôr ohraničujúci a ochranný charakter: „*Háj by domu mého před velikou mocí / studeného větru*

⁹ HODROVÁ, Daniela: *Místa s tajemstvím. Kapitoly z literární topologie*. Praha : Kohnasch Latin Press, 1994, s. 31.

¹⁰ VOJTECH, Miloslav: *Od baroka k romantizmu. Literárne smery a tendencie v slovenskej literatúre v rokoch 1780 – 1840*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2003, s. 66 – 68.

¹¹ TABLIC, Bohuslav: *Poezye*. Bratislava : Veda, 2019, s. 89.

*chránil od pŕlnoci.*¹² Tablicova krajina je konštruovaná ako harmonický rajský svet, pre ktorý je typická symbióza človeka a prírody, je prezentovaná ako miesto, kde nevkróčí ani „*smrt s svou bosou nohou*“¹³. Tablicova vidiecka idyla je budovaná tradične atemporálne, je nemená a večná. Táto idylická predstava šťastného priestoru s tradičnými rokokovými rekvizitami (há, slávik, hrdlička) sa nápadne podobá krajine, ktorú Tablic stvárn timer v básni *Milínův háj*. Idyla v básni *Svobodné volení* však nadobúda aj inú kvalitu, a to kvalitu výrazne poznačenú osvietenou topikou. Básnik tu totiž eliminoval antiurbánny a anticivilizačný charakter rokokového idylizmu tým, že tento „raj“ obklopujúci jeho vysnené obydlie, sa nachádza v blízkosti „*hlavního města*“¹⁴, čím čiastočne vyšiel v ústrety požiadavke urbánneho kultúrneho modelu, ktorý preferovalo osvietenstvo.¹⁵

Idylická krajina obklopujúca Tablicovo vysnívané obydlie však nemá podobu iba čisto vidieckej krajiny. Priblihuje sa skôr módnkej predstave upraveného rokokového parku na mestskej periférii, kde nechýbajú ani exotické „*převysoké palmy*“, „*hyacinty*“, „*pěkné rozmarínky*“, „*krásné tulipány*“, „*hřebíčky a bíser, vonné majorány*“, „*rozmanité růže*“, teda „*vše což Flora krásneho dát může*“,¹⁶ rovnako ako jeho obraz domu, ktorý nepreromína vidiecku usadlosť, ale skôr šľachtické sídlo s bohatou knižnicou. Tieto obrazy nie sú len prejavom Tablicovej fantázie, ale môžeme ich považovať za básnickú reminiscenciu autentického zážitku, ktorý mal z návštevy postupimského rokokového zámochku Sanssouci obklopeného parkom, ktorý spoznal pri návšteve Berlína počas svojich štúdií v Nemecku.¹⁷ Rokokový zámochek, ktorý

¹² Tamže, s. 88.

¹³ Tamže, s. 90.

¹⁴ Tamže, s. 89.

¹⁵ Valér Mikula v tejto súvislosti upozornil na podobnosť tohto Tablicovho obrazu so šiestou epištolou pánovi de Lamoignonovi od Nicolasa Boileaua. MIKULA, Valér: *Od baroka k postmoderne*. Levice : L. C. A., 1997, s. 24.

¹⁶ TABLIC, Bohuslav: *Poezye*. Bratislava : Veda, 2019, s. 91.

¹⁷ BRTÁŇ, Rudo: *Bohuslav Tablic (1769–1832). Život a dielo*. Bratislava : Veda, 1974, s. 153.

si dal v rokoch 1745 – 1747 postaviť pruský kráľ Fridrich II. (1712 – 1786) ako svoju letnú rezidenciu, kde by sa v intímite a tichosti mohol venovať svojim záľubám, sa stal predobrazom Tablicovej idyly nielen pre svoje malebné začlenenie do prírodného rámca. Tak, ako sa zámok Sanssouci stal miestom, kde sa pruský kráľ Fridrich II. stretával na intelektuálnych debatách s francúzskym osvieteniským filozofom Voltairom počas jeho pobytu v Postupimi v rokoch 1750 – 1753, tak aj Tablicov „slovenský Sanssouci“ sa mal stať miestom, kde by básnik prijímal „*muže ozdobené duchem osvíceným*“, v ktorých spoločnosti, ako hovorí, „*s radostí bych stolil, / utěšené spisy čítaval bych s nimi, / zdělili bychom se s myšlénkami svými...*“¹⁸ Rokokový kolorit, ktorý je prítomný v básni *Svobodné volení*, teda tvorí rámec pre osvieteniský motivované intelektuálne túžby Tablicovho básnického subjektu. Rokoková idyla tu však už nevystupuje samostatne, ale je implantovaná do reflexívneho básnického textu s jasným klasicistickým racionálnym kompozičným členením a osvieteniským ideovým habitom.

Tablicove vidiecke krajiny predstavujú príklady univerzálne koncipovaných krajinárskych konštrukcií, bez zjavného geografického situovania. Tieto typy bezmenných a nekonkrétnych vidieckych krajín dominujú v slovenskej poézii najmä na prelome 18. a 19. storočia. Postupne sa však v básnických textoch začínajú objavovať obrazy geograficky konkretizovaných lokalít najskôr s lokálpatriotickým charakterom, neskôr sa tieto lokality spájali do mozaiky formovania konkrétnejšej teritoriálnej predstavy o Slovensku ako „národnom priestore“, ktorý je tvorený nielen mýtizovanými prírodnými entitami, ako sú pohoria či rieky, miestami historickej pamäti reprezentovanými stredovekými hradmi, ale aj mestami a idylickými vidieckymi priestormi.

Jednu z prvých lokálpatriotických konkretizácií idylických priestorov v klasicistickej poézii nachádzame v básni Juraja Palkoviča (1769 – 1850) *Oda na horu Sinec* zo zbierky *Muza ze slovenských hor* (1801). Ódicky stvárnený obraz hory v malohontskom regióne je koncipovaný ako idylické miesto príjemných hájov plných života. Palkovič zobrazuje horu Sinec ako výraznú krajinnú dominantu, ako matku a ochran-

¹⁸ TABLIC, Bohuslav: *Poezye*. Bratislava : Veda, 2019, s. 96.

kyňu, ako horu, na úbočiach ktorej sa pasú stáda oviec a zároveň tu žije „silný lid“, ktorého spev sa rozlieha po „hustých leších“¹⁹.

Ešte výraznejšie lokálpatriotické zameranie má báseň Juraja Fándlyho (1750 – 1811) *Prátelské porozumení* (1807). Táto báseň s autobiografickými črtami napísaná v časomerných hexametroch je apoteózou básnikovho rodného kraja i miesta jeho posledného odpočinku – Ompitálu, dnešnej obce Doľany na západnom Slovensku a jej bezprostredného okolia.²⁰ Fándlyho Ompitál je tu zobrazený ako typický locus amoenus, ako „místečko krásné pod zelenýma vrchy“, ako miesto, kde mávali „Parnasus múzy slovénské“²¹. Obraz vidieckej krajiny Fándly dopĺňa historickým exkurzom do jej najstarších dejín, obohacuje ho bohatou a originálnou obrazotvornosťou, ktorou prekonáva umelú štylizovanosť a statickú kulisovitosť anakreontskej poézie. Fándlyho vidiecka krajina je zobrazená výrazne autenticky a dynamicky. Básnik opisovaným reáliám vdýchol život: príroda je v neustálom pohybe, je náladová (slnečný jas vystrieda búrka), hýri farbami a zvukmi. Fándlyho obraz malokarpatskej vidieckej krajiny je detailne dotváraný aj reálnymi architektonickými objektmi – obrazmi miestnych kostolíkov, kaplniek, pustovní, kaštieľov, letohrádkov a hradov. Prírodné a geografické reálie, architektonické objekty a historizujúce motívy básnik dopĺňa aj o výrazný subjektívny rozmer – o autobiografické spomienky na časy detstva, mladosti a spisovateľské začiatky, ale aj na dlhé dni staroby, trávené v idylicky vykreslenom lone ompitálskej prírody a v zátiší včelieho úľa.

Fándlyho obraz kultúrnej vidieckej krajiny plnej úrodných polí, lúk, vinohradov a hájov, po stáročia kultivovanej človekom, na jednej strane smeruje k zachyteniu jemných protorealisticke prepracovaných detailov, no na strane druhej je zaplnený aj výraznou antikizujúcou obraznosťou. V básni sú frekventované najmä obrazy antických božstiev a mytologických bytostí (Ceres, Apolón, Flóra, Minerva, Fauni)

¹⁹ PALKOVIČ, Juraj: *Muza ze slovenských hor*. Bratislava : Ústav slovenskej literatúry SAV, 2016, s. 73.

²⁰ Podrob. VOJTECH, Miloslav: *Slovenská klasicistická a preromantická literatúra*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2021, s. 65 – 68.

²¹ FÁNDLY, Juraj: *Rozprávky rozmarné a poučné*. Bratislava : Tatran, 1973, s. 221.

i múz (Kaliopé, Tália, Melpomene, Klio), ktoré autor umiestnil do reálií svojho rodného kraja. Na niektorých miestach ich dopĺňa aj mýtickými bytosťami slovanského panteónu (Perún). Fándlyho básnický stvárnená malokarpatská krajina teda veľmi originálne prepája motívy antickej arkadickej krajiny s jej reálnou podobou. Fándlyho Ompitál a jeho okolie s konkrétne menovanými obcami (Dolné Orešany, Košolná, Dlhá, Ružindol a Častá s hradom Červený Kameň) je Fándlyho slovenskou Arkádiou či pozemským rajom, kde múzy vjú „vence veršovníkom slovenským“²².

Báseň *Prátelské porozumení* je nielen jednou z najlepších Fándlyho básní, ale je zároveň básnickým textom, ktorý modifikuje model konvenčnej reprezentácie vidieckej krajiny tým, že výrazne prekonáva básnické stereotypy a konvencie ranoklasicistickej, prevažne anakreontsky zameranej poézie. Svojou obrazotvornosťou, citom pre básnický detail, kultivovanou básnickou formou a najmä zreálnením vidieckej krajiny predznamenáva tvorbu popredného básnika slovenského klasicizmu – Jána Hollého a jeho *Selanky* (1835 – 1840). Práve Hollého cyklus 21 idylických básní inšpirovaných Vergiliovými bukolickými spevmi a rousseauovským ideálom prírodného človeka neskazeného civilizáciou prispel k výraznejšiemu posunu v zobrazení vidieckej krajiny a jej konkretizácii. Hollého pastieri už nie sú bytosťami, ktoré sa pohybujú v abstraktných bezmenných arkadických krajinách, sú naopak pevnou súčasťou konkrétnej krajiny. V Hollého selankách je to najmä región západného Slovenska, ale aj Turiec, Horniaky, povodie Váhu či stráne Kriváňa.

Vidiek a vidiecka krajina ako súčasť axiologickej polarity

Práve Hollého *Selanky* sú prvou sériou básnických textov, v ktorých došlo k otvorenej konfrontácii hodnotového sveta urbánnej a rurálnej kultúry a životného štýlu. Jedna z najznámejších Hollého selaniek *Kráska*, ktorá tradične provokovala literárnych historikov skôr posta-

²² Tamže, s. 224.

vou záhadnej ženskej bytosti, zaujme práve básnickou konfrontáciou mestského a vidieckeho sveta. Aj keď v prípade viacerých Hollého selaniek ide o využitie, adaptáciu a variáciu starších antických predlôh a básnických modelov, Ján Hollý prispel k výraznému posunu v literárnej prezentácii vidieckej krajiny smerom k jej zreálneniu, k posilneniu jej antropocentrického konceptu a ku konkretizácii jej historicko-geografického ukotvenia. Obohatil ju o nacionálne momenty a antikizujúce tematické a motívické východiská neraz prekryl obrazmi domáceho folklórne štylizovaného zvykoslovía. Aj v selanke *Kráska*, ktorej prototypom bola Theokritova báseň *Kyklop*, obohatená o detaily z Vergiliovej druhej eklogy a z Ovidiových *Metamorfóz*, sú tieto postupy zreteľné. Práve z Theokrita Hollý prevzal prvok dramatickej zrážky dvoch svetov. Kým u Theokrita išlo o zrážku sveta pevniny a mora, ktorých hranice sa nedajú prekonať ani tou najmocnejšou ľudskou vášňou, u Hollého (podobne ako u Vergília) je toto východisko modifikované na stret vidieckeho a mestského sveta. Vidiecky a mestský svet Hollý stavia do ostrého axiologického protikladu, synekdochicky prezentovaného postavami efemérnej mestskej krásy a prostého dedinského pastiera. Vidiecky hodnotový horizont pastiera je v Hollého podaní zobrazený ako svet lásky, úprimnosti, introvertnosti a mravnej autenticity a svet mesta, reprezentovaný ženskou postavou, je, naopak, svetom ľahostajnosti, extrovertnosti a mravnej skazenosti. Svet dediny a mesta teda Hollý „transponuje do polohy svetov obrátených hodnôt“²³. Túto tému básnik variuje aj v ďalších dvoch selankách *Polislav* a *Horislav*, v ktorých zintenzívňuje svoje výhrady k mestskému spôsobu života a voči mešťanom,²⁴ ktorí nielenže „opustili prírodu matku“,“²⁵ ale záro-

²³ FORDINÁLOVÁ, Eva: *Ján Hollý (1785–1849)*. Bratislava : Veda, 2003, s. 262.

²⁴ V protiklade k tomuto nazeraniu na polaritu urbánnej a rurálnej kultúry stáli snahy zvýznamňovať mestské centrá bernolákovského hnutia ako uzlové body formujúcej sa národnej kultúry. Podrob. VOJTECH, Miloslav: *Polarita urbánneho a rurálneho v literatúre slovenského klasicizmu a biedermeieru*. In: *Kontakty literatúry (modely, identity, reprezentácie)*. Ed. Magdalena Bystrzak, Radoslav Passia, Ivana Taranenkova. Bratislava : Veda, 2020, s. 243 – 258.

²⁵ HOLLÝ, Ján: *Dielo I*. Bratislava : Tatran, 1985, s. 132.

veň upadli do osídíel pýchy, snobizmu, ničnerobenía a požívačnosti. Ústredným motívom týchto selaniek je teda „presvedčenie, že iba vidiek je zdrojom skutočného šťastia a mieru, že iba jeho skromné, ale čisté radosti dokážu skutočne ovlažiť ľudskú dušu“²⁶. J. Hollý síce variuje motívy prítomné u Vergília a Horatia, ktoré boli jedným z rysov rímskej poézie augustovského obdobia, no jeho formálne a výrazové stvárnenie témy vzťahu mestského a vidieckeho prostredia je originálne a invenčné.

Vo viacerých Hollého selankách sa môžeme stretnúť so zvýznamňovaním obrazu „nízkej vidieckej chalúčky“, ako ideálneho miesta pre život človeka. Hollého obrazy dedinských chalúpok obkolesených záhradami, sadmi a vinohradmi majú dvojakú podobu. Tou prvou podobou je zobrazenie vidieckeho obydľia ako kulisovitého priestoru pre pastorálnu tému či rituál, ktorý je súčasťou koloritu idylicky stvárnenej vidieckej krajiny. Takýto obraz vidieckeho obydľia nachádzame v selanke *Svadebná peseň*:

*Nizká na zvišném sa vipínala kopci chalupka,
Rozklěšením révím a na úrodu nikdy ñeklamním
Obtočená sádkem...*²⁷

Alebo v selanke *Milidruh*:

*Mám na pahorku malém pohodelnú dosti chalupku,
Obsađenú jabloñím a mladistvím od všade húšćím.
Pred vidutím oknem pekná je zahrádka na kvití;
A v ñěj vćelki vućá, mad a vonné plásti robícé.*²⁸

²⁶ JIRÁNI, Otakar: *Antika v Selankách Jana Hollého*. In: *Sborník filologický VII*. Praha : Česká akademie věd a umění, 1922, s. 320.

²⁷ HOLLÝ, Ján: *Dielo I*. Bratislava : Tatran, 1985, s. 120.

²⁸ HOLLÝ, Ján: *Dielo I*. Bratislava : Tatran, 1985, s. 164.

Ide o tradičné zobrazenie vidieckeho obydla, ktorého atribúty majú svoje korene v antickej literárnej tradícii i v klasickej gessnerovskej idyle, ktorá „počas celého 19. storočia vytvárala základnú podobu tohto toposu“²⁹. Druhou podobou je zobrazenie „nízkej chalúčky“ nielen ako dekoratívneho prvku vidieckej idyly, ale zároveň aj jej výrazne hodnotové vnímanie. V selanke *Polislav* si pastier po návrate z mesta uvedomuje, že mu je „skrovní a tichí na polách život o mnoho milší“³⁰ a je mu príjemné bývať v nízkej chalúpke. Rovnako aj v selanke *Horislav* pastier po skúsenosti s mestským životom zažíva precitnutie, uvedomuje si výhody vidieckeho života, ktoré synekdochicky reprezentuje práve obraz jeho nízkej chalúčky: „*Tam nízká a samėj nížša od hrušky chalupka / Nám nehrozí víšku aňi náhlím od hora pádem...*“³¹ Vidiecke obydlie, v obraze ktorého je akcentovaná najmä jeho „nizkosť“ v opozícii voči „výške“ mestských domov, ktoré sa „*do sivích pnú oblak*“³², je vnímané ako „šťastný priestor“, ako priestor autentického, pokojného, radostného a zdravého života a ako priestor zmysluplnej práce.

Obraz vidieckej chalúčky do slovenskej klasicistickej poézie však neprinesol Ján Hollý. S obrazom „nízkej chalúčky“ ako priestorom pre šťastný život sa stretávame už v básnických textoch Bohuslava Tablica. V básni *Šťestí spokojené mysli* zo zbierky *Poezye I* (1806) B. Tablic (podobne ako tri desaťročia neskôr J. Hollý) stavia obraz skromného vidieckeho príbytku do protikladu s obrazmi bohatých panských domov:

*V nízké chaloupečce v tvé sem společnosti,
šťastný, od světského hluku v vzdálenosti,
necht' si páni mají nádherné své domy,
do nichž třískavají nepokojné hromy.*³³

²⁹ MACURA, Vladimír: *Chaloupka – projekt idyly*. In: HODROVÁ, Daniela a kol.: *Poetika míst. Kapitoly z literární tematologie*. Praha : H&H, 1997, s. 48.

³⁰ HOLLÝ, Ján: *Dielo I*. Bratislava : Tatran, 1985, s. 104.

³¹ Tamže, s. 132.

³² Tamže, s. 104.

³³ TABLIC, Bohuslav: *Poezye*. Bratislava : Veda, 2019, s. 120.

Na rozdiel od Hollého, ktorý ideál vidieckeho života kladol do hodnotového protikladu voči urbánnej kultúre, Tablic ako osvietencky orientovaný vzdelanec však výraznejšie akcentuje sociálnu dimenziu problému. V básni *Chudý Janíček* kladie do ostrého a didaktizujúco stvárneného protikladu „silně zděný“ dom boháča a domček „jen z bláta vystavený“³⁴. Kým skromný a jednoduchý príbytok predstavuje pre chudobného Janíčka priestor šťastného a zdravého života i autentických životných hodnôt a pokoja, bohatý panský príbytok je, naopak, miestom vnútorného nepokoja, prevrátených hodnôt a chorôb.³⁵

Bohuslav Tablic však motív vidieckej chalúčky obohatil aj o ďalší moment. V básni *Slovenka* zo zbierky *Poezye III* (1809) tento motív dostáva aj jemné nacionálne zafarbenie. Medzi obrazmi „slovenské země“, ktorá „příbytek krás milý jest“³⁶, a je zároveň aj domovom človečenstva, sa objavuje aj obrázok nízkej chalúčky ako príbytku krásnych a cnostných slovenských žien, ktoré nemajú páru nielen v celom Uhorsku, ale aj v celom svete:

*Vstup jen do stolice blízké,
do vesnice nejbližší,
věř mi, v chaloupečce nízké
shlédneš krásu nejvyšší.*³⁷

Tablic teda naznačil cestu budúcej výraznej transformácie tohto motívu, jeho „obaľovanie novými významovými vrstvami“, začleňovanie do „nových významových kontextov“ a jeho nacionalizáciu, pomocou ktorej sa stáva „kľúčovou súčasťou národnej sebareflexie“³⁸.

³⁴ Tamže, s. 103.

³⁵ S podobným osvietencky ladeným kriticismom sociálnej nerovnosti na vidieku sa stretávame aj v Palkovičovej básni *Lakomec bral* zo zbierky *Muza ze slovenských hor* (1801).

³⁶ TABLIC, Bohuslav: *Poezye*. Bratislava : Veda, 2019, s. 387.

³⁷ Tamže, s. 388.

³⁸ MACURA, Vladimír: *Chaloupka – projekt idyly*. In: HODROVÁ, Daniela a kol.: *Poetika míst. Kapitoly z literární tematologie*. Praha : H&H, 1997, s. 49.

V Tablicovej poézii však môžeme nájsť aj príklad na negatívne vnímanie vidieckej krajiny. Nie je to však obraz spätý s teritóriom dnešného Slovenska, ale s podobou vidieckej krajiny v južnej časti Uhorska, obývanej najmä maďarským etnikom. V propemptiku *Na odchod ze Skalice urožené paní Zuzany Laučekové a dcery její téhož jména*, L. P. 1803 dne 25. máje zo zbierky *Poezye II* (1809) Tablic zobrazil odchod mešťianky zo slovenskej Skalice na vidiek, ležiaci až niekde „za Peštianskou stolicou“. B. Tablic tu vykreslil ostrý protiklad „rozkošných slovenských hor“³⁹, krásneho mestečka Skalice, ktoré je miestom „sladkých radostí“⁴⁰, jeho okolie je plné vtáčieho spevu, bohatých vodných prameňov a zelených mohutných stromov a na druhej strane obraz nížinatého južnouhorského rovinatého vidieka, maďarských púst, kde podľa Tablica iba „syslové v svých zemních dírách bydlejí“ a „špatná trčí dědina“⁴¹.

Tablicov obraz dolnouhorskej vidieckej krajiny je výrazne vzdialený idylickým obrázkom slovenského vidieka, tvorí jeho hodnotový, estetický i civilizačný protipól. Zámerne s výrazným expresívnym tónom akcentuje práve civilizačné deficity dolnouhorského vidieka (ohniská z blata, v ktorých ľudia spaľujú suché kravince, domy pokryté trstinou a obklopené páchnucimi hnojiskami), zdravotné deficity (nezdravé stravovacie návyky v podobe nadmernej konzumácie mastnej slaniny, nedostatok zdravej pitnej vody, bodavý hmyz a studne plné červov), mravné a intelektuálne deficity (lenivosť a záhaľčivosť miestneho obyvateľstva, množstvo zlodejov, hlúposť) či prírodné deficity (nepočuť tu vtáčí spev, iba bučanie býkov a bzučanie neprijemných ovadov, nedostatok zelených stromov, časté povodne).⁴²

Ak uvažujeme o axiologickej dimenzii obrazu vidieka a vidieckej krajiny v slovenskej klasicistickej poézii, nemožno obísť jeho výrazne

³⁹ TABLIC, Bohuslav: *Poezye*. Bratislava : Veda, 2019, s. 314.

⁴⁰ Tamže, s. 317.

⁴¹ Tamže, s. 314.

⁴² Tento protiklad vo vnímaní etnicky slovenských a maďarských geografických lokalít na príkladoch textov prozaickej produkcie 19. storočia analyzuje FÜLLÖPÖVÁ, Marta: *Zaprášené pusty a hory, kde rastie drôt. Slovenské a maďarské lokality podľa „tých druhých“ v próze 19. storočia*. Eruditio – Educatio, 14, 2019, č. 2, s. 15 – 30.

antropocentrický rozmer. Klasicistické vidiecke krajiny sú zaľudnené pastiermi, roľníkmi, oráčmi, vinohradníkmi, včelármi, ale aj zaľúbenými pármami, spievajúcimi a tancujúcimi mužmi a ženami. Hodnotovo sa zvýznamňujú najmä pastieri oviec, ktorí sa stávajú priam emblematickým prvkom formujúcej sa obrodeneckej teritoriálnej predstavy o Slovensku ako osobitnej geografickej entite, ale aj roľníkov či sedliakov kultivujúcich vidiecku krajinu a zabezpečujúcich obživu. Básnickú apoteózu práce roľníkov či sedliakov možno vnímať na pozadí súdobých fyziokratických teórií, ktoré v poľnohospodárskej práci videli hlavný zdroj hodnôt a obživy.

Tieto tendencie odrážajú viaceré básnické texty Juraja Fándlyho, ktoré tvoria súčasť jeho ľudovýchovných spisov o poľnohospodárstve. Nájdeme v nich nielen básnický obdiv k roľníckej práci, ale aj osvietensky koncipovaný projekt povznesenia vidieka, čoho dôkazom je najmä báseň *Rok pilného hospodára* (1792), v ktorej autor zdôrazňuje nielen hospodárske aspekty roľníckej práce, ale aj aspekty etické, mravné či výchovné. Fyziokratický akcent na dôležitosť roľníctva a sedliackeho stavu pre život krajiny Fándly zhrnul najmä v básni *Epitaf* (1792). Sedliaka tu charakterizuje ako nenahraditeľného jedinca, ktorý „pre všetkých ľudí pracoval, / ktorí jednému každému stavu viživení virábal“, ako človeka, z práce ktorého „žil remeselník, vojak aj mocnár“⁴³. Podobne stvárnený obraz „pilného oráča“ nájdeme aj v básni Bohuslava Tablica *Přestávání na svém losu časného štěstí pramen* zo zbierky *Poezye I* (1806):

... já všem stavům dávám vezdejšího chleba,
měšťanům i kupcům, vojákům ho třeba.
Bydlitelé měst by bez oráče zašli
bídně, hrdina by hladem omdlel brzy,
kdyby chleba neměl zavřen v pevné tvrzy.⁴⁴

⁴³ FÁNDLY, Juraj: *Pilní domajší a poľní hospodár I*. Bratislava : Tatran, 1990, s. 108.

⁴⁴ TABLIC, Bohuslav: *Poezye*. Bratislava : Veda, 2019, s. 115.

Záver

Klasicistická poézia naznačila cesty k rôznym aspektom zvýznamňovania vidieckej krajiny v slovenskej literatúre 19. storočia. Klasicistické básnické reprezentácie vidieka s postupným akcentovaním jeho špecifických a jedinečných regionálnych črt, so zvýrazňovaním jeho slovenskosti a hodnotovej prevahy nad výdobytками urbánnej kultúry anticipovali postupné smerovanie k predstave vidieka ako jediného autentického zdroja národnej kultúry a identity a ideálneho prostredia „národného bytia“, ktoré preferovali nasledujúce literárne obdobia. Bola to však krajne ideálna a štylizovaná predstava intelektuálnej elity formujúceho sa moderného slovenského národa, ktorá vidiek a vidiecku krajinu vnímala skôr ako estetický artefakt, ako súčasť svojho umeleckého programu, ktorý bol determinovaný viac estetickými východiskami klasicistickej kultúry a jej antickými vzormi než potrebou ich autentického zobrazenia, ktoré sa v básnických textoch objavuje iba vo veľmi nesmelej a náznakovej podobe.

Literatúra

- BRTÁŇ, Rudo: *Bohuslav Tablic (1769–1832). Život a dielo*. Bratislava : Veda, 1974.
- FÁNDLY, Juraj: *Rozprávky rozmarné a poučné*. Bratislava : Tatran, 1973.
- FÁNDLY, Juraj: *Pilní domajší a poľní hospodár I*. Bratislava : Tatran, 1990.
- FÜLÖPOVÁ, Marta: *Zaprášené pusty a hory, kde rastie drôt. Slovenské a maďarské lokality podľa „tých druhých“ v próze 19. storočia*. *Eruditio – Educatio*, 14, 2019, č. 2, s. 15 – 30.
- FORDINÁLOVÁ, Eva: *Ján Hollý (1785–1849)*. Bratislava : Veda, 2003.
- GOLEMA, Martin: *Projekt mentálnej urbanizácie v Starých novinách literního umění*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, Pedagogická fakulta, 1999.
- HODROVÁ, Daniela: *Místa s tajemstvím. Kapitoly z literární topologie*. Praha : Koniasch Latin Press, 1994.
- HOLLÝ, Ján: *Dielo I*. Bratislava : Tatran, 1985.
- HOLLÝ, Ján: *Dielo II*. Bratislava : Tatran, 1985.

- JIRÁNI, Otakar: *Antika v Selankách Jana Hollého*. In: *Sborník filologický VII*. Praha : Česká akademie věd a umění, 1922, s. 272 – 326.
- MACURA, Vladimír: *Chaloupka – projekt idyly*. In: HODROVÁ, Daniela a kol.: *Poetika míst. Kapitoly z literární tematologie*. Praha : H&H, 1997, s. 43 – 61.
- MIKULA, Valér: *Od baroka k postmoderne*. Levice : L. C. A., 1997.
- PALKOVIČ, Juraj: *Muza ze slovenských hor*. Bratislava : Ústav slovenskej literatúry SAV, 2016.
- TABLIC, Bohuslav: *Poezye*. Bratislava : Veda, 2019.
- VOJTECH, Miloslav: *Od baroka k romantizmu. Literárne smery a tendencie v slovenskej literatúre v rokoch 1780 – 1840*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2003.
- VOJTECH, Miloslav: *Polarita urbánneho a rurálneho v literatúre slovenského klasicizmu a biedermeieru*. In: *Kontakty literatúry (modely, identity, reprezentácie)*. Ed. Magdalena Bystrzak, Radoslav Passia, Ivana Taranenková. Bratislava : Veda, 2020, s. 243 – 258.
- VOJTECH, Miloslav: *Literary depictions of the countryside in Slovak classicist poetry*. In: *Portraying countryside in Central European literature*. Ostrava : Ostravská univerzita, 2021, s. 74 – 89.
- VOJTECH, Miloslav: *Slovenská klasicistická a preromantická literatúra*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2021.

II.

**Jazyk, literatúra, dejiny
a spoločnosť v reflexii
aktuálneho vedeckého výskumu**

Prejavy aflexie v morfosyntaktickom podsystéme slovenčiny

Miloš Horváth

Abstract

Expressions of Aflection in the Morphosyntactic Subsystem of the Slovak Language

Based in the well-known linguo-typological characterization of Slovak as a language with prevailingly conjugable features, the article explicates and uses relevant examples to illustrate individual cases of aflection within the category of conjugable and mainly non-conjugable parts of speech. Identified expressions of aflection in current Slovak language are not considered non-systemic or abnormal, but we understand them in terms of complementarity as a natural addition of inflection in cases where due to the production of grammatical meanings it is not necessary to use suffixes to distinguish forms within the given paradigm. On the other hand, affective forms and words, despite their formal rigidity, offer a wide range of potential meanings while also playing a major role in the structuring of linguo-communicational content with significant overlap into pragmatics.

Keywords: grammar, morphosyntax, inflection, conjugable parts of speech

Úvod

Berúc do úvahy morfológickú (morfosyntaktickú) jazykovú typológiu, súčasný kodifikovaný variant (existenčná forma) slovenčiny bol od svojho vzniku v druhej polovici 19. storočia po vzore väčšiny ostatných slovanských jazykov s výnimkou bulharčiny a macedónčiny konštruovaný ako flektívny typ jazyka, presnejšie povedané jazykový typ s prevažujúcimi flektívnymi črtami. Dokazuje to jeho nanajvýš prepracovaný, aj keď miestami protirečivý deklinačný i konjugачný po-

tenciál ohybných slov, prefixálno-sufixálne možnosti tvorenia tvarov, pádová homonymia a synonymia, prakticky neobmedzené možnosti derivačných slovotvorných postupov, ako aj eventuálne slovosledové a vetosledové variácie a pod. To na jednej strane robí zo slovenčiny vnútorne synergický, sofistikovaný exemplár moderného, živého európskeho jazyka uspokojujúceho neustále sa meniace komunikačné potreby svojich nositeľov, na strane druhej – aspoň laicky povedané – jeden z najťažších kultúrnych jazykov na svete,¹ keďže na jeho gramaticky korektné (bezproblémové) ovládanie potrebuje učiť sa osvojiť si pomerne veľké množstvo tvarových konfigurácií a správne vyhodnotiť ich aplikáciu v závislosti od viacerých faktorov vnútrojazykového i mimojazykového charakteru.

Gramaticky (morfosyntakticky) funkčný celok sa v jazykoch flektívneho morfológického typu tvorí synteticky, obmieňaním tvarotvorného formantu (sporadicky pri supletivizmoch typu *človek* – *ľudia*, *byť* – *som*, *dobry* – *lepší* a pod. aj tvarotvornej bázy) so zreteľom na aktualizáciu požadovaného gramatického významu. Analogický mechanizmus je prítomný aj pri tvorení tvarov aglutinačného jazykového typu reprezentovaného zo súčasných známych jazykov napríklad maďarčinou, fínčinou alebo turečtinou, avšak s tým rozdielom, že pri flexii jeden a ten istý tvarotvorný formant, resp. gramatická morféma spravdila vyjadruje paralelne niekoľko gramatických významov (napríklad rod, číslo i pád), zatiaľ čo pri aglutinácii jednej gramatickej morfémy zodpovedá vždy jeden izolovaný gramatický význam (jednotlivé morfémy sa mechanicky priliepagú na koniec tvaru, pričom jedna morféma sa vzťahuje na rod, druhá na číslo, tretia na pád a pod.).² V dôsledku toho sú flektívne gramatické tvary v porovnaní s tými aglutinačnými síce kondenzovanejšie, a teda databankovo menej náročné na zapamätanie, ale na druhej strane vykazujú značnú mieru gramatickej polysémie

¹ Uvedenú konštatáciu nemožno objektívne dokázať, keďže nevychádza z lingvisticky relevantných argumentov. Podrobnejšie: MASÁR, Ivan: *Slovenčina – najťažší jazyk na tejto planéte?* Kultúra slova, 42, 2008, č. 2, s. 65 – 70.

² DOLNÍK, Juraj: *Základy lingvistiky*. Bratislava : Stimul, 1999, s. 100 – 102.

a homonymie³ a zároveň polymorfie,⁴ ktorých prejavy môžu byť používatelmi – najmä tými, ktorí vo vzťahu k nim nedisponujú prirodzenou materinskojazykovou bezznalostnou gramatickou kompetenciou⁵ – vnímané ako problematické, resp. vyžadujúce si detailnejšiu orientáciu v morfosyntaktickom podsysteme daného jazyka, v našom prípade slovenčiny.

Flexia vs. aflexia

Podstatou fungovania jazykov flektívneho typu je teda sufixálna (čiasťočne aj prefixálno-sufixálna) flexia charakterizovaná pridávaním tvarotvorných prípon k tvarotvornému základu v dôsledku procesu skloňovania (deklinácie), časovania (konjugácie), príp. stupňovania (gradácie). Deklinovateľnosťou sa v slovenčine vyznačujú menné slovné druhy, konkrétne drvivá väčšina substantív, adjektív a značná časť pronomín a numerálií, vrátane činných a trpných prídavných a slovesných podstatných mien, konjugovateľnosťou zase určité slovesné tvary a gradovateľnosťou vlastnostné adjektíva a vlastnostné príslovky, pričom stupňovanie tvorí akýsi prechod medzi ohybnosťou a neohybnosťou, resp. medzi tvarotvornými a slovotvornými procesmi, keďže

³ Ide o jav, keď sa jedna a tá istá gramatická relačná morféma vyskytuje vo viacerých tvaroch v rámci danej gramatickej kategórie, resp. deklináčnej paradigmy. V slovenčine napríklad tvar „chlapa“, a teda gramatická morféma „-a“ prislúcha súčasne genitívu aj akuzatívu singuláru, čo môže spôsobovať problémy pri rozlišovaní a interpretácii týchto tvarov v jazykovej i didaktickej praxi.

⁴ Ide o jav, keď sa jeden gramatický význam vyjadruje rôznymi gramatickými morfémi ako napríklad v prípade slovenčiny, v ktorej sa akuzatív singuláru maskulín vyjadruje trojakými príponami, a to príponou „-a“ (chlapa), príponou „-u“ (hrdinu), ako aj pomocou morfematickej nuly (dub, stroj), čo môže implikovať istú nepravidelnosť či neústrojnosť morfológického podsystemu.

⁵ K pojmu bezznalostná gramatika pozri najnovšie: DOLNÍK, Juraj: *Gramatika a gramatická dispozícia*. Slovenská reč, 81, 2016, č. 5 – 6, s. 255 – 267 alebo v širších súvislostiach DOLNÍK, Juraj: *Jazykové znalosti a ovládanie jazyka*. Jazykovedný časopis, 69, 2018, č. 1, s. 77 – 90.

(ako uvádzajú Z. Popovičová Sedláčková a K. Piatková⁶), „pri tvorení komparatívu (2. stupňa) a superlatívu (3. stupňa) sa nemení len tvar slova použitím ustálených gramatických prostriedkov, ale súčasne sa modifikuje aj lexikálny význam“. V dôsledku toho, že flexia v súčasnom slovenskom jazyku zasahuje väčšinu slov a tvarov (odhadom asi 85 až 90 %), flektívnosť je určujúcou vlastnosťou, resp. kategoriálnym príznakom celého gramatického (morfosyntaktického) podsystemu slovenského jazyka, čo sa prejavuje okrem iného i prirodzeným tlakom flexie na novoutvorené, prevzaté či okazionálne lexémy, aby sa v procese svojej adaptácie a následnej kontextualizácie organicky včleňovali do príslušných paradigiem – skloňovacích alebo časovacích sústav a v komunikácii s nimi používatelia operovali ako so sklonnými jednotkami.

Funkčnosť, presnejšie povedané stupeň efektívnosti spomínaného flexivizačného procesu možno ilustrovať na nasledujúcich príkladoch, v ktorých sa v rozličnej miere prejavuje tlak prevažujúcich flektívnych jazykovotypologických charakteristík na používanie jazykových štruktúr. Substantívum „taxi“, ktoré má v systéme príznak nesklonnosti (*Objednal som si taxi. Vystúpil som z taxi. Rád cestujem taxi.*), v dôsledku spomínaného tlaku flexie mení svoju slovotvornú štruktúru a pribatím pôvodne deminutívnej prípony „-ik/-ík“ (kôň – koník, slon – sloník, banán – banánik, plagát – plagárik a pod.) sa zaraďuje do tvrdej paradigmy neživotných maskulín, a tak sa s ním v komunikácii operuje ako s plne flexívnym tvarom (*Objednal som si taxík. Vystúpil som z taxíka. Rád cestujem taxíkom.*). Iným prípadom je lexikálna jednotka „euro“, ktorá má síce kodifikovanú sklonnú podobu a úplnú paradigmu totožnú so vzorom mesto (*Stojí to tri eurá. Požičal mi sto eur. Vrátil som sa domov len s pár eurami.*), avšak v komunikácii sa často požíva nesklonná podoba tohto substantíva (*Stojí to tri euro. Požičal mi sto euro. Vrátil som sa domov s pár euro.*). A napokon, ak sa zameriame na fakt, že flexia sa evidentne odráža aj v uplatňovaní morfológicko-syntaktickej kategórie zhody, potom syntagmatické spojenia

⁶ POPOVIČOVÁ SEDLÁČKOVÁ, Zuzana – PIATKOVÁ, Kristína: *Pragmatická gramatika 1*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2021, s. 31.

typu „mesto Nitra“ (*Bývam v meste Nitra. Pochádzam z mesta Nitra. Súdim sa s mestom Nitra.*), kde výraz „Nitra“ má vetnočlenskú platnosť postponovaného zhodného prívlastku,⁷ by pod tlakom flexie mali mať podobu (*Bývam v meste Nitre. Pochádzam z mesta Nitry. Súdim sa s mestom Nitrou.*), čo však frekvencia výskytu v SNK⁸ nijako nedokazuje, na čo poukazuje najnovšie aj M. Ivanová.⁹

Prirodzene, uvedené príklady, ako aj mnohé iné potenciálne nuanasy či abnormality slovenskej gramatiky možno interpretovať variabilným spôsobom, a to najmä zo synchronne dynamického aspektu. Hoci flektívnosť zostáva dominantnou črtou slovenčiny, v jej morfosyntaxi sa vo väčšej či menšej miere uplatňujú aj prvky a pravidlá iných jazykových typov, ako napríklad aglutinačné, t. j. nemenné prípony v tvaroch infinitívu alebo prechodníka sloviess (*niešť, nesúc*), analytické, t. j. zložené tvary futúra nedokonavých sloviess (*budem niešť*), prvky introflexie charakterizované zmenami vo vnútri tvaru, o čom svedčia niektoré tvary v určitých paradigmách substantív (*ryba – rýb, žena – žien*) alebo neurčitých zámen (*čísi – číchsi, akýsi/akísi – akýchsi*), príp. aj polysyntetické skladanie slovotvorných základov pri prepozíciách (*ponad, sponad*) alebo partikulách (*kdežeby, kiežby, isteže, bohužial*),¹⁰ nehovoriac o tom, že práve pri posledných spomenutých neohybných slovných druhoch vystupuje do popredia parameter aflexie (neohybnosti), ktorý sa funkčne uplatňuje pri neohybných slovných druhoch, teda slovách a tvaroch gramaticky (morfosyntakticky) závislých, no menej frekventovaných.

Pod aflexiou (aflexívnosťou) vo všeobecnosti rozumieme neschopnosť/nemožnosť vytvárať z daného tvaru jeho gramaticky zá-

⁷ Porov.: ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1986, s. 131.

⁸ Frekvenciu spomínaných konkurenčných tvarov sme overovali na aktuálne dostupnej verzii SNK prim-6.0-public-all.

⁹ IVANOVÁ, Martina: *Syntax slovenského jazyka*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2016, s. 103.

¹⁰ Bližšie pozri napríklad: ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1984, s. 28 – 29.

vislé modifikáty, čo sa prejavuje na úrovni formy existenciou jedného konštantného (ustrnutého) tvaru a na úrovni významu oslabením invariantného (lexikálneho) významu. Fundamentálnym prejavom aflexie v slovenčine je, prirodzene, existencia už zmienených neohybných slovných druhov, explikácii ktorých sa budeme venovať separátne v našom výklade nižšie. V okrajovej miere sa však aflexia prejavuje aj v rámci ohybných, resp. plnovýznamových (autosémantických) slovných druhov, čo dokumentuje málopočetná skupina nesklonných substantív spravidla cudzieho pôvodu ako napríklad *sushi/suši, saké, atašé, café*¹¹, *avenue, fondue, taxi, penále* a pod., ďalej nesklonné adjektíva typu *blond, bordó, kaki, froté*, ale aj niektoré nesklonné číslovky (*tisíc, sto, štvoro, viackrát*) a nesklonné tvary predovšetkým opytovacích zámen (*ako, tak, kde, tam, nikde, nikdy*). Aj na základe tejto ilustrácie enumerácie aflexívnych tvarov možno konštatovať, že aflexia nie je v slovenčine vyslovene výnimočným ani nesystémovým javom, ale skôr prirodzeným komplementom k podstatne väčšej množine ohybných slov tvoriacich jadro lexikálnej zásoby s ohľadom na ich špecifické gramatické (morfosyntaktické) funkcie.

Neohybné (aflexívne) slovné druhy

K neohybným slovným druhom zaraďujeme v súčasnej slovenčine príslovky (adverbiá), predložky (prepozície), spojky (konjunkcie), častice (partikuly) a citoslovčia (interjekcie). Pristavíme sa v stručnosti pri každom z nich a upozorníme na tvarové špecifiká príslušného slovného druhu, ako aj ich syntaktické a komunikatívno-pragmatické funkcie.

Príslovky (adverbiá) sa tradične vyčleňujú spolu so substantívami, adjektívami a verbami v rámci roviny kvalitatívnych pomenovaní ako

¹¹ Vo význame kaviareň, teda podnik, miestnosť, kde sa predáva káva a iné nápoje. Najčastejšie tento výraz nájdeme na reklamných pútačoch, informačných tabuliach a pod.

slová označujúce príznaky príznakov.¹² Z morfológického hľadiska patria k neohybným slovným druhom, keďže nemajú sústavu vlastných gramatických kategórií alebo gramatických kategórií spoločných s inými slovnými druhmi. V dôsledku toho ich nemožno skloňovať ani časovať, a preto sa ich vzťah k nadradenému členu syntagmy formálne nijako nemanifestuje na tvarotvornom formante, čiže zachovávajú si konštantnú tvarovú podobu – zmeravený tvar, ktorý je prejavom ich aflexie. Na druhej strane, ako sme už naznačili vyššie, určitá relevantná časť z nich sa dá stupňovať, čím príslovky tvoria akúsi demarkačnú líniu medzi ohybnosťou a neohybnosťou. Tento potenciálny príznak flexie sa konkrétne týka vlastnostných prísloviek odvodených od adjektív (tzv. deadjektívnych adverbíí), ktoré možno vzhľadom na intenzitu zastúpenia danej vlastnosti (kvality) pravidelným alebo nepravidelným spôsobom stupňovať pomocou uzavretého súboru modifikačných morférov (*dobre – lepšie – najlepšie, vysoko – vyššie – najvyššie, stroho – strohejšie – najstrohejšie*). Druhou základnou skupinou adverbíí sú okolnostné príslovky,¹³ ktoré sa nestupňujú a ktoré sa vzťahujú na vonkajší, sprievodný príznak deja. Najčastejšie sú odvodené od substantív (desubstantívne adverbíá – *večer, zrána, behom*), verb (deverbatívne adverbíá – *poležiačky, posediačky, idúcky*) a v menšej miere aj od iných prísloviek alebo adjektív (*vonku/zvonku, zhora/dohora, zľahka, donaha*).

Primárna syntaktická funkcia prísloviek je determinovaná ich prevažujúcou spájateľnosťou so slovesami (*vyzerala unavene*), v menšej miere potom s adjektívami (*príjemne chladné počasie*) alebo aj ďalšími príslovkami (*veľmi nahnevane*). V takejto konfigurácii príslovky vyjadrujú širokú škálu adherentných (príslovky, resp. príslovkové určenia miesta, času, zreteľa, príčiny, podmienky, účelu, prípustky, pôvodu/pôvodcu deja, nástroja/prostriedku deja a sprievodnej okolnosti) alebo inherentných (príslovky, resp. príslovkové určenia vlastného spôso-

¹² *Morfológia slovenského jazyka*. Red. J. Ružička. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1966, s. 27 – 28.

¹³ Bližšie pozri: POPOVIČOVÁ SEDLÁČKOVÁ, Zuzana – PIATKOVÁ, Kristína: *Pragmatická gramatika 1*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2021, s. 179 – 181.

bu a miery) adverbiálií.¹⁴ V syntagmatickom subordinatívnom vzťahu so substantívami (*strelba poležiacky, rande naslepo, chôdza naboso*) plnia adverbiá funkciu nezhodného prívlastku, pričom najšpecifickejšia je syntaktická funkcia modálnych prísloviek (*treba, možno, slobodno*), ktoré sú svojím významom i funkciou blízke modálnym slovesám a stavových prísloviek (*je sychravo, je mi chladno, je mi otupno*), keďže tie tvoria najčastejšie vetný základ (fundament) jednočlenných viet, príp. sú integrálnou súčasťou slovesno-menného prísudku.

Existencia a fungovanie **predložiek** (prepozícií) je ďalším prejavom aflexie v morfosyntaktickom podsysteme slovenského jazyka, keďže ich tradične zaraďujeme k neohybným, pomocným slovným druhom s prevažne gramatikalizačnou funkciou. Podľa Františka Mika sú predložky akousi „predĺženou rukou kategórie pádu, resp. ich konkrétnejšou funkčnou špecifikáciou.“¹⁵ Samy osebe sú teda aflexívne, v spojení s jednotlivými nepriamymi pádmami substantív alebo vo funkčnej závislosti od verb či adjektív sa však ich invariantný lexikálny význam obohacuje a konkretizuje vzhľadom na užší alebo širší jazykový i mimo-jazykový kontext. V dôsledku toho nadobúdajú predložkové spojenia v komunikácii variabilné významové odtienky analogické tým, ktoré možno identifikovať pri už spomínaných adverbiách/adverbiáliách (lokalizačné významy, temporálne významy, kauzálne významy, význam miery, účinku, zreteľa, prostriedku a nástroja a pod.),¹⁶ pričom

¹⁴ Členenie adverbií, resp. adverbiálií podľa ich vzťahu k predikátu na inherentné (spôsobová modifikácia a zreteľová delimitácia deja) a adherentné (priestorová a časová determinácia deja) sa čiastočne prekrýva s vyššie uvedenou diferenciáciou na vlastnostné a okolnostné príslovky a uvádza ho vo svojej monografii už Juraj Šikra (ŠIKRA, Juraj: *Sémantika slovenských prísloviek*. Bratislava : Veda, 1991, s. 59 – 61). Novšie k tejto otázke pozri: IVANOVÁ, Martina: *Syntax slovenského jazyka*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2016, s. 90.

¹⁵ MIKO, František: Povaha predložkového systému v slovenčine. In: *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikianae Prešovensis. Jazykovedný zborník 2*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1969, s. 152.

¹⁶ K jednotlivým predložkovým významom vo fixovaných (predmetových) i nefixovaných (okolnostných) pádových formách a pozíciách bližšie pozri rozsiahlu štúdiu Juraja Vaňka v kolektívnej monografii *Morfologické aspekty súčasnej slovenčiny*. Bratislava : Veda, 2010, s. 265 – 325, ktorý pokladá predložky za tzv. fixátory dependencie.

platí, že primárne predložky ako napríklad *z/zo, s/so, k/ku, na, do, od/odo, po, pre, pred, za, pod, nad* a iné sú v porovnaní so sekundárnymi prepozíciami (*vzhľadom na, s pomocou, v súvislosti s, v závislosti od, pod vplyvom, odhliadnuc od* a *pod.*) významovo bohatšie, no na druhej strane sémanticky menej jednoznačné až polysémantické. To z prepozícií robí aj napriek ich zjavnej neohybnosti kľúčový nástroj na vyjadrovanie často zložitých okolnostných vzťahov, o čom svedčí aj ich relatívne vysoká textová frekvencia.

Systém slovenských predložiek a ich závislých pádových konfigurácií je pre rodeného hovoriaceho i cudzieho učiaceho sa pomerne zložitý a neprehľadný, a to najmä z dvoch dôvodov. Jednak preto, že tá istá prepozícia sa môže viazať s viacerými, a to dvoma (predložky *o, po, na, v, nad, pod, pred, medzi*) dokonca i tromi pádmi (predložka *za*), a jednak preto, že ten istý význam, resp. tá istá sémantická modalita sa môže vyjadrovať rozličnými prepozíciami, ako aj rozličnými pádmi (napríklad na vyjadrenie významu zreteľa slúži predložka „na“ v spojení s lokálom – *Všetko je na nej zaujímavé.*, ale aj predložka „proti/oproti“ s datívom – *Bol proti/oproti nim trpaslík.* či predložka „od“ s genitívom – *Spieval krajšie od slávika.*) Predložky v týchto, ako aj iných špecifických komunikačných situáciách plnia aj napriek svojej aflexivnosti rozhodujúcu funkciu fixátorov závislostných vzťahov, ktorých adekvátne dekodovanie je kľúčové nielen v súvislosti s určovaním vetných členov v rámci syntaktickej analýzy, ale aj pre pochopenie logicko-sémantických vzťahov vo vete, resp. výpovedi, nehovoriac o ich potenciálnom vplyve na osvojovanie¹⁷ a individuálne kultivovanie jazyka (napríklad pri konkurencii predložiek „od“ a „na“ v spojení *byť závislý od niečoho* vs. *byť závislý na niečom* alebo pri notoricky známej jazykovokultúrnej odchýlke *je za päť minút dvanásť* vs. *je o päť minút dvanásť*).

Primárnou funkciou **spojok** (konjunkcií) a ostatných spájajúcich prostriedkov (najmä opytovacích zámen vo vzťažnej funkcii) v systéme slovných druhov je integrovať menšie jazykové jednotky do väč-

¹⁷ Bližšie k tejto otázke pozri: KESSELOVÁ, Jana: *Funkčno-sémantické vlastnosti predložiek v spontánnej komunikácii detí*. Slovenská reč, 66, 2001, č. 4, s. 204 – 217.

ších syntaktických až hypersyntaktických celkov, a tak konštruovať na podklade pôsobenia princípu linearity zložitejšie (komplexnejšie) syntagmatické, vetné a nadvetné konštrukcie. V súlade s tým majú spojky v morfosyntaxi status neohybných, neplnovýznamových slov, ktoré aj „bez prispenia gramatických kategórií pripojeného vetného člena spájajú iné vetné členy do viacnásobných výrazov a vety do súvetí a zložených súvetí“¹⁸. Bez ohľadu na ich tvarovú nemennosť (konštantnosť) konjunkcie výrazným spôsobom prispievajú k transparentnosti vyjadrovania logických vzťahov¹⁹, ako aj k hierarchizácii propozičných obsahov, čo sa okrem iného odráža v ich diferenciacii na podradňovacie (hypotaktické) a priraďovacie (parataktické) spojky, resp. súvetia. V priraďovacích súvetiach totiž ide o explikáciu dvoch rovnocenných, vzájomne nezávislých propozícií a súčasne elementárnych textových jednotiek (*Sadol si a začal rozprávať.*), zatiaľ čo hypotaktické súvetia obsahujú len jednu propozíciu, resp. jednu elementárnu textovú jednotku, ktorá je následne špecifikovaná, rozvíjaná v určitom smere (*Sadol si na stoličku, ktorá stála najbližšie pri dverách.*). Spojky, najmä tie priraďovacie (zlučovacie, odporovacie, stupňovacie a vylučovacie vrátane tých spájajúcich prostriedkov, pomocou ktorých sa realizujú nepravé parataktické súvetné konštrukcie) sú teda dôležitým stavebným prostriedkom textu, na čo poukážeme aj nižšie pri pripájajúcich častiach, z ktorých väčšina má formu konjunkcií.

Podobne ako pri spojkách aj pri **časticiach** (partikulách) je signifikantný ich presah od slova/tvaru smerom k syntagme a následne k vete, súvetiu až textu, čo sa najviditeľnejšie prejavuje pri už spomínaných pripájajúcich (adjunktívnych) časticiach, ktoré vystupujú vo funkcii špecifického druhu konektorov,²⁰ teda prostriedkov medzivetnej

¹⁸ ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1984, s. 192.

¹⁹ V tejto súvislosti máme na mysli najmä aplikáciu princípov výrokovej a predikátovej logiky. Bližšie pozri: GAHÉR, František: *Logika pre každého*. Bratislava : Iris, 2013 alebo ZOUHAR, Marián: *Základy logiky pre spoločenskovedné a humanitné odbory*. Bratislava : Veda, 2008.

²⁰ K problematike anaforických pripájajúcich konektorov bližšie pozri: BAJZÍKOVÁ, Eugénia: *Slovenský jazyk. Textová syntax*. Bratislava : Stimul, 1995, s. 28 – 35.

(textovej) nadväznosti. Častice zároveň ako špecifický, neohybný slovný druh modálne modifikujú výraz, s ktorým sa kontextovo (nie syntagmaticky) viažu, príp. ovplyvňujú modalitu celej vetnej konštrukcie, a to tým, že vyjadrujú subjektívny postoj hovoriaceho k nej, čo má výrazný vplyv na správne dekodovanie komunikačnej (ilokučnej) funkcie daného prehovoru v zhode s komunikačným zámerom expedienta. Tento rozdiel medzi subjektívne nezainteresovanou výpoveďou, neobsahujúcou aflexívny výraz časticovej povahy a výpoveďou, v ktorej dochádza k aktualizácii subjektívneho postoja prostredníctvom časticových modálnych operátorov, možno ilustrovať na nasledujúcich príkladoch²¹: *Mám tridsať rokov.* vs. *Mám **už** tridsať rokov.*; *Mám **až** tridsať rokov.*; *Mám **iba** tridsať rokov.*; *Mám **predsa** tridsať rokov.*; *Mám **konečne** tridsať rokov.*; *Mám **práve** tridsať rokov.*; *Mám **naozaj** tridsať rokov.* *Mám **aspoň** tridsať rokov.* Posun v pragmaticky motivovanej interpretácii je vďaka variabilnému použitiu partikul v uvedených vetách zjavný, keďže od holého oznámenia ako reakcie na faktickú otázku v prvej vete/výpovedi sa postupne v ďalších vetách/výpovediach dostávame k vyjadreniu rozličných modálnych odtienkov vo vzťahu k danej lexéme veku ako napríklad radosti, ľútosti, pochybnosti, neistoty, rozličnej miery presvedčenia, pobádania a pod.

Posledným prejavom aflexie v rámci kategórie neohybných slovných druhov sú **citoslovčia** (interjekcie). V jazyku slúžia na vyjadrovanie mimovoľných citových alebo vôľových reakcií na vonkajšie, mimojazykové podnety alebo sa pomocou nich imitujú zvuky, na ktoré niet v lexikálnej zásobe iných, presnejších sémantických ekvivalentov. Z morfosyntaktického hľadiska ide o beztvaré (amorfné) a agramatické slová, ktoré v komunikácii často fungujú ako samostatné výpovede – neslovesné jednočlenné vety. Vzhľadom na tému nášho príspevku je však potrebné zdôrazniť, že ich aflexívnosť môže byť často iba dočasná (potenciálna), pretože väčšina interjekcií je poľahky transformovateľná na ohybné slovné druhy, najčastejšie substantíva alebo verbá. Túto

²¹ Porov.: ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1984, s. 200.

vlastnosť citosloviec dokumentujú nasledujúce transformácie: *Žaba čľup do vody.* – *Žaba čľupla do vody.*; *Z dielne sa ozvalo mohutné prásk.* – *Z dielne sa ozvalo mohutné prasknutie.*

Záver

Niežeby bola v slovenskej jazykovede problematika neohybných slovných druhov nedostatočne či vágne spracovaná – napokon aj tu citované štúdie či monografie svedčia skôr o opaku –, no v dôsledku evidentnej pragmatizácie lingvistiky i samotného fenoménu komunikácie sa aj pri tejto parciálnej výskumnej otázke spadajúcej pod oblasť gramatiky, resp. morfosyntaxe otvára dostatočný výskumný priestor na inovované uchopenie rozmanitých prejavov aflexie, a to z deskriptívnej i explanačnej metodologickej perspektívy. Práve k tomuto pólu zámernej, širokospektrálnej reinterpretácie aflexie a jej vplyvu na komunikačný potenciál už kontextovo zapojených gramatických štruktúr v rozličných komunikačných situáciách má smerovať aj náš, v tejto fáze zatiaľ viac enumeratívny než vyčerpávajúci výklad, ktorý možno v ďalšej fáze výskumu neohybných slovných druhov a iných prejavov neohybnosti v súčasnom slovenskom jazyku dopĺňať a detailizovať vo viacerých ohľadoch. Veríme, že jednotlivé prejavy aflexie tak budú v dôsledku toho hodnotené nie ako „slabosť“ slovenčiny vyplývajúca z jej nedostatočných systémových možností, ale ako plnohodnotné konštituenty morfosyntaktického podsystému súčasného slovenského jazyka fungujúceho v moderných multimediálnych podmienkach.²²

²² Príspevok je vstupnou, pilotnou štúdiou k pripravovanému grantovému projektu reflektujúcemu systematiku neohybných slovných druhov v súčasnej slovenčine a ich vplyv na celostný proces štylizácie, teda tvorbu a následnú interpretáciu rôznych druhov a typov textových štruktúr. Plynulo v ňom nadväzujeme na už ukončený vedecký projekt VEGA 1/0553/18 *Pragmatické a gramatické princípy jazyka so zreteľom na kultivovanie jazykovej praxe*, ktorého materiálnym výsledkom je vydanie vysokoškolskej učebnice *Pragmatická gramatika 1* od autoriek Zuzany Popovičovej Sedláčkovej a Kristíny Piatkovej.

Literatúra

- BAJZÍKOVÁ, Eugénia: *Slovenský jazyk. Textová syntax*. Bratislava : Stimul, 1995.
- DOLNÍK, Juraj: *Základy lingvistiky*. Bratislava : Stimul, 1999.
- DOLNÍK, Juraj: *Gramatika a gramatická dispozícia*. Slovenská reč, 81, 2016, č. 5 – 6, s. 255 – 267.
- DOLNÍK, Juraj: *Jazykové znalosti a ovládanie jazyka*. Jazykovedný časopis, 69, 2018, č. 1, s. 77 – 90.
- GAHÉR, František: *Logika pre každého*. Bratislava : Iris, 2013.
- IVANOVÁ, Martina: *Syntax slovenského jazyka*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2016.
- KESSELOVÁ, Jana: *Funkčno-sémantické vlastnosti predložiek v spontánnej komunikácii detí*. Slovenská reč, 66, 2001, č. 4, s. 204 – 217.
- MASÁR, Ivan: *Slovenčina – najťažší jazyk na tejto planéte?* Kultúra slova, 42, 2008, č. 2, s. 65 – 70.
- MIKO, František: *Povaha predložkového systému v slovenčine*. In: *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Jazykovedný zborník 2*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1969, s. 151 – 171.
- Morfológia slovenského jazyka*. Red. J. Ružička. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1966.
- ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1984.
- ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1986.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – DOLNÍK, Juraj: *Používanie jazyka*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2010.
- POPOVIČOVÁ SEDLÁČKOVÁ, Zuzana – PIATKOVÁ, Kristína: *Pragmatická gramatika 1*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2021.
- ŠIKRA, Juraj: *Sémantika slovenských prísloviok*. Bratislava : Veda, 1991.
- VÁŇKO, Juraj: *Fixátory dependencie*. In: *Morfologické aspekty súčasnej slovenčiny*. Ed. J. Dolník. Bratislava : Veda, 2010, s. 265 – 325.
- ZOUHAR, Marián: *Základy logiky pre spoločenskovedné a humanitné odbory*. Bratislava : Veda, 2008.

Myslím, že to nikdy nebude jednoduché. **Epistemické a evidenčné markery** **v písaných textoch slovenčiny ako L2**

Martina Ivanová

Abstract

I Think It'll Never Be Easy. Epistemic and Evidential Markers in the Written Texts of Slovak as L2

The study deals with the question of how pragmatic competence is formed in the interlanguage of students acquiring Slovak as a foreign, second language (L2). One of the indicators signaling the developing pragmatic competence is the usage of pragmatic markers which fulfil different functions in the process of stance-taking, interlocutors' negotiation within the communication act and discourse organization. The article discusses epistemic stance in written L2 production. It focuses on three types of epistemic forms: particle, modal verbs, and verbal expressions. The results showed a systematic variation in L2 speakers' stance-taking choices across the texts with respect to the distribution of epistemic and evidential markers and functions they fulfil in the texts, each pragmatic marker having a variety of functions depending on different variables. This research is of relevance to teachers, lecturers, and didactic material developers interested in second language pragmatic ability.

Keywords: pragmatic markers, epistemic stance, epistemic modality, evidentiality, acquisition pragmatics, modal particles, modal relators, stance predicates

1. Úvodné poznámky

Všetky jazyky majú k dispozícii výrazové prostriedky, pomocou ktorých špecifikujú rôzne typy postojov ku komunikovanému obsahu.

V práci M. Grepla a P. Karlíka¹ sa vymedzujú tieto typy postojov: epistemickomodálne, preferenčné, axiologické a emocionálne postoje. Každý z týchto postojov možno vyjadriť celým diapazónom lexikálnych a gramatických prostriedkov.

Výskum vyjadrovania postojov z akvizičného hľadiska súvisí s tzv. medzijazykovou pragmatikou,² resp. akvizičnou pragmatikou, ktoré hľadajú odpoveď na otázku, ako sa v medzijazyku hovoriacich vyvíja pragmatický systém,³ ako sa buduje tzv. pragmatická kompetencia.⁴ Výrazové prostriedky, ktoré slúžia na vyjadrenie postojov a plnia vo výpovedi pragmatické funkcie, konkrétne hodnotia informačný status výpovede,⁵ možno označiť termínom pragmatické markery.

V našej štúdii budeme termín pragmatické markery používať na označenie výrazových prostriedkov lexikálneho a gramatického charakteru, ktoré plnia vo výpovedi funkcie (1) indikátorov postojov hovoriaceho (v zahraničnej literatúre označované ako modálne partikuly), (2) funkcie späté s doménou sociálnej a interpersonálnej kohézie (vzťah medzi hovoriacim a adresátom, sociálna identita hovoriaceho a adresáta, typ realizovaného rečového aktu a pod.) (označované ako pragmatické markery v užšom zmysle slova), resp. (3) ktoré sú späté so stratégiami zabezpečujúcimi textovú kohéziu (oblasť tzv. diskurzívneho plánovania a diskurzívneho manažmentu výpovede) (označované ako diskurzívne markery).

¹ GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr: *Skladba češtiny*. Olomouc : Votobia, 1998.

² KASPER, Gabriele – SCHMIDT, Richard: *Developmental issues in interlanguage pragmatics*. Studies in Second Language Acquisition, 18, 1996, č. 2, s. 149 – 169.

³ Porov. BARDOVI-HARLIG, Kathleen: *The interlanguage of interlanguage pragmatics: A research agenda for acquisitional pragmatics*. Language Learning, 49, 1999, č. 4, s. 677 – 713.

⁴ Porov. MÜLLER, Simone: *Discourse markers in native and non-native English discourse*. Amsterdam : John Benjamins, 2005; MULLAN, Kerry: *Expressing opinions in French and Australian English discourse: A semantic and interactional analysis*. Amsterdam : John Benjamins, 2010.

⁵ Porov. FEDRIANI, Chiara – SANSÓ, Andrea: *Pragmatic Markers, Discourse Markers and Modal Particles. New perspectives*. Amsterdam : John Benjamins, 2017.

Cieľom našej štúdie bude výskum pragmatických markerov v medzijazyku študentov osvojujúcich si slovenčinu ako cudzí, resp. druhý jazyk (L2), pričom sa zameriame na tú podskupinu pragmatických markerov, ktorými hovoriaci vyjadrujú epistemicomodalitné postoje k obsahu výpovede. Pokúsime sa opísať diapazón pragmatických markerov uplatňovaných v písaných textoch študentov slovenčiny ako L2 a stanoviť, aké typy výrazových prostriedky sú v medzijazyku študentov preferované pri vyjadrovaní postojov v rámci epistemickej evaluácie. Na základe toho možno v medzijazyku študentov sledovať prirodzený poriadok osvojovania pragmatických markerov v rámci jednotlivých podskupín, ako aj isté vývinové vzorce, teda typy prechodových konštrukcií, ktoré študent používa, než si osvojí správnu štruktúru.⁶ Budeme pritom vychádzať z dát pilotnej korpusovej verzie akvizičného korpusu errkorp-pilot s veľkosťou 137 704 tokenov a 112 537 slov.

2. Akvizícia pragmatických markerov

Mnohé akvizičné štúdie potvrdzujú zásadné rozdiely v používaní pragmatických markerov v textoch rodených a nerodených hovoriacich: konštatuje sa, že nerodení hovoriaci (1) preferujú v komunikácii odlišné pragmatické markery, (2) majú obmedzenejší repertoár pragmatických markerov s obmedzeným počtom komunikačno-pragmatických funkcií, (3) majú tendenciu niektoré pragmatické markery nadužívať, resp. naopak, používať v menšej miere.⁷

Schopnosť implantovať do výpovede pragmatické markery s cieľom signalizovať postoj k výpovedi, k interlokútorom komunikačného procesu, resp. k diskurzívnej organizácii výpovede, je jedným z prejavov

⁶ Porov. KOTKOVÁ, Radomila: *Čeština nerodilých mluvčích s mateřským jazykem neslovanským*. Praha : Univerzita Karlova, 2017, s. 25.

⁷ Porov. ROMERO-TRILLO, Jesús: *The pragmatic fossilization of discourse markers in non-native speakers of English*. Journal of Pragmatics, 34, 2002, č. 6, s. 769 – 784; BUYSE, Lieven: *Discourse marker 'so' in native and non-native spoken English (unpublished doctoral dissertation)*. Gent : Universiteit Gent, 2010.

tzv. pragmatickej kompetencie. Viaceré teoretické práce aj výskumy konštatujú, že v medzijazyku sa pragmatická kompetencia buduje pomalšie ako lexikálna a morfosyntaktická kompetencia, čo môže viesť k tomu, že viaceré pragmatické markery v textoch L2 absentujú.⁸ Jedným z faktorov, v dôsledku ktorého pragmatické markery kladú zvýšené nároky na akvizíciu, je skutočnosť, že nemajú fixný význam, ale ich význam sa formuje v situačnom použití, dynamicky sa utvára v kontexte. Výsledkom je, že pragmatické markery okrem konvencionalizovaných, fixovaných významov neraz disponujú aj kontextovo viazanými, príležitostnými významami, ktoré sa rodia v aktuálnych kontextových podmienkach.⁹ Ďalším dôležitým aspektom je tiež polyfunkčnosť pragmatických markerov, ktoré môžu v závislosti od kontextu plniť rôznorodé textové a komunikačné funkcie.

3. Epistemickomodálne postoje

Tzv. abstrakčná flexibilita¹⁰ umožňuje hovoriacemu postulovať aj existenciu dejov a stavov, o platnosti ktorých si nie je istý, teda vyjadriť komunikovaný obsah aj napriek tomu, že si nie je stopercentne istý jeho pravdivosťou, resp. napriek tomu, že nedisponuje informáciami, ktoré by vhodne podložili jeho presvedčenie. Epistemická evaluácia ako kognitívny fenomén je podľa K. Boya¹¹ zakotvená v kategórii epistemicity, ktorú konštituuju dve subkategórie: epistemická modálnosť a evidencialita. Prostredníctvom výrazových prostriedkov epistemickej modálnosti hovoriaci kvantifikuje propozíciu na epistemickej škále istota – vysoká miera pravdepodobnosti – stredná miera pravdepo-

⁸ ZULOAGA, Margarita Borreguero: *Topic-shift discourse markers in L2 Italian: Paths of acquisition by Spanish speakers*. Language, Interaction and Acquisition, 8, 2017, č. 2, s. 173 – 203.

⁹ AIJMER, Karin: *Understanding pragmatic markers: A variational pragmatic approach*. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2013.

¹⁰ DOLNÍK, Juraj: *Lexikológia*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2003.

¹¹ BOYE, Kasper: *Epistemic Meaning: A crosslinguistic and functional-cognitive study*. Berlin – New York : De Gruyter Mouton, 2012.

dobnosti – nízka miera pravdepodobnosti – neistota. Prostredníctvom výrazových prostriedkov evidenciality zasa hovoriaci vyjadruje epistemické zdôvodnenie propozície, a to špecifikovaním evidencie, teda informačného zdroja, z ktorého pri postulovaní platnosti komunikovaného obsahu vychádza.

K lexikálnym prostriedkom na kódovanie epistemickej modálnosti patria jednak postojoyé predikáty (napr. *som si istý, som presvedčený*), epistemické partikuly (napr. *určite, zaručene, isto, dozaista, bezpečne, svätosväte, bezpochyby, nepochybne, asi, možno, pravdepodobne, zrejme, hádam, ťažko, sotva*) a frazeologizované spojenia typu *na sto percent, na betón, bez debaty* a pod. K lexikálno-gramatickým prostriedkom možno zaradiť modálne verbá *musieť, mať, môcť* a transpozície futurálnej formy (*Nieko klope. To bude poštar.*).

Oblasť evidenciality sa týka špecifikovania informačného zdroja, z ktorého hovoriaci pri postulovaní propozície vychádza. Pri stanovení platnosti propozičného obsahu sa hovoriaci opiera (1) o percepciu (JA VIDÍM), percepčne založenú inferenciu môžu vyjadriť evidenčné partikuly (napr. *evidentne, očividne, zjavne*), resp. postojoyé predikáty (napr. *vidím, zdá sa mi*), (2) o úsudok, ktorý je založený na logicko-prírodných súvislostiach (JA USUDZUJEM), nepercepčne založenú inferenciu môžu vyjadriť evidenčné partikuly (napr. *logicky*), resp. postojoyé predikáty (napr. *myslím, verím*), (3) o mienku tretej osoby (CUDZIA MIENKA), tzv. reportívnosť možno signalizovať pomocou reportívnych partikul (napr. *vraj, údajne*), postojoyých predikátov (napr. *hovori sa*), resp. modálneho verba *mať* (*trestný čin mal spáchať známy politik*).

Epistemická evaluácia a jej explicitné vyjadrenie plní v textoch tri centrálné funkcie: (1) vyjadrenie postoja, (2) udržiavanie vzťahu medzi interlokútormi, (3) diskurzívna organizácia.¹² Ide teda o subjektívny aj intersubjektívny prostriedok, ktorý hovoriacim umožňuje pozicionovať sa vo vzťahu k propozícii, ako aj ku komunikačným partnerom.¹³

¹² Porov. HUNSTON, Susan – THOMPSON, Geoff: *Evaluation in Text: Authorial Stance and the Construction of Discourse*. Oxford : Oxford University Press, 2000.

¹³ KÄRKKÄINEN, Elise: *Stance taking in conversation: From subjectivity to intersubjectivity*, Text & Talk, 26, 2006, č. 6, s. 699 – 731. Výskum vyjadrovania epistemicomodálnych postojov v L2 bol predmetom viacerých prác, napr.:

3.1 Partikuly epistemickej modálnosti a evidenciality

Jedným z primárnych výrazových prostriedkov na vyjadrenie postojov k obsahu propozície z hľadiska signalizácie miery istoty o jej pravdivosti a z hľadiska informačného zdroja, o ktorý sa hovoriaci pri stanovovaní platnosti propozície opiera, sú epistemické a evidenčné partikuly. V Tabuľke 1 prinášame údaje o frekvenčnej distribúcii epistemických a evidenčných partikúl v akvizičnom korpuse slovenčiny (zachytávajú iba jednotky s minimálnou frekvenciou 5 dokladov).

Tabuľka 1 Korpusová analýza partikúl epistemickej modálnosti a evidenciality

Jednotka	p. m.
1. určite	399,41
2. možno	392,15
3. asi	283,22
4. pravdepodobne	87,14
5. vraj	43,57
6. nepochybné	36,31

HYLAND, Ken – MILTON, John: *Qualification and Certainty in L1 and L2 Students' Writing*. *Journal of Second Language Writing*, 6, 1997, č. 2, s. 183 – 205; AIJMER, Karin: *Modality in advanced Swedish learners' written interlanguage*. In: *Computer Learner Corpora, Second Language Acquisition and Foreign Language Teaching*. Eds. S. Granger – J. Hung – S. Petch-Tyson. Amsterdam : John Benjamins, 2002, s. 55 – 76; McENERY, Tony – KIFLE, Nazareth Amselom: *Epistemic modality in argumentative essays of second language writers*. In: *Academic Discourse*. Ed. J. Flowerdew. London : Longman, 2002, s. 182 – 195; GABLASOVA, Dana – BREZINA, Vaclav – McENERY, Tony – BOYD, Elaine: *Epistemic Stance in Spoken English: The Effect of Task and Speaker Style*. *Applied Linguistics*, 38, 2017, č. 5, s. 613 – 637.

Korpusové dáta ukazujú, že diapazón epistemických a evidenčných partikul je v textoch slovenčiny ako L2 relatívne obmedzený, čo potvrdzuje zistenie o obmedzenejšom repertoári pragmatických markerov s obmedzeným počtom komunikačno-pragmatických funkcií.

Zo skupiny epistemických markerov sú v textoch L2 zastúpené tieto partikuly: markery *určite*, *nepochybne* indikujúce epistemickú istotu, marker *pravdepodobne* vyjadrujúci vysokú mieru pravdepodobnosti platnosti propozície a markery *asi*, *možno* s významom strednej miery pravdepodobnosti platnosti propozície. Zastúpenie jednotiek v akvizíčnom korpuse ukazuje, že pre každú epistemickú hodnotu je v medzijazyku vyprofilovaná jedna epistemická častica indikujúca príslušnú funkciu, výnimkou je len epistemická hodnota pochybnosti, pre ktorú typický výrazový prostriedok v textoch L2 nevidujeme.

Taktiež sa ukazuje, že najfrekventovanejším markerom je v textoch partikula *určite*, ktorá vyjadruje epistemickú istotu hovoriaceho, naopak nižšie frekvenčné zastúpenie majú partikuly, ktoré na epistemickej škále vyjadrujú menšiu než stopercentnú istotu o platnosti obsahu. Tieto výsledky korelujú so zisteniami v práci K. Hylanda a J. Miltona,¹⁴ ako aj s ďalšími výskumami, podľa ktorých sú v textoch L2 frekventovanejšie pragmatické markery s funkciou boostingu (funkciou tzv. boosterov je zdôrazniť silu, resp. istotu hovoriaceho týkajúcu sa platnosti propozície)¹⁵ než s funkciou hedgingu (funkciou hedgingu je prezentovať platnosť obsahu výpovede s istým obmedzením, resp. výhradou).¹⁶

¹⁴ HYLAND, Ken – MILTON, John: *Qualification and Certainty in L1 and L2 Students' Writing*. Journal of Second Language Writing, 6, 1997, č. 2, s. 183 – 205.

¹⁵ Porov. HOLMES, Janet: *Hedges and boosters in women's and men's speech*. Language and Communication, 10, 1990, č. 3, s. 185 – 205.

¹⁶ Porov. HIRSCHOVÁ, Milada: *HEDGE*. In: *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Brno : Masarykova univerzita, 2017. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/HEDGE> (19. 6. 2022). Bližšie pozri aj: HATZITHEODOROU, Anna-Maria – MATTHEOUDAKIS, Marina: *The Greek corpus of advanced learner English (GRICLE): An electronic database of written discourse. Paper presented at the 30th International Conference on Functional Linguistics, Cyprus 2006*; EFSTATHIADI, Lia: *The use of epistemic*

Pokiaľ ide o pragmatický marker *určite*, v textoch L2 sa uplatňuje v troch odlišných funkciách:

(1) *Takže ľudia sú rôzni, ale určite viem, ako by to malo vyzeráť.* (Poľsko, B1)

V doklade (1)¹⁷ sa jednotka *určite* správa ako adverbium s významom „v zhode so skutočnosťou“.

(2) *Presne viem, že moji rodičia nemajú radi banky, preto by si určite nezobrali pôžičku.* (Ukrajina, B2)

V doklade (2) jednotka *určite* funguje ako epistemický marker vysokej miery istoty. Jej funkciou je podporiť mienku hovoriaceho pri asertívnom rečovom akte tvrdenia. Použitie jednotiek vysokej miery istoty vo výpovedi možno opísať ako tzv. epistemický paradox, ktorý možno parafrázovať formulou: „Ak hovorím, že som si istý, tak si nie som celkom istý.“

(3) *A keď chcete pocítiť atmosféru mesta so svojimi miláčikmi, choďte na prechádzky po večernom centre, navštívte Lvivskú kaviareň a dajte si čokoládu a určite ochutnajte lvivský tvarohový koláč.* (Ukrajina, B1)

V doklade (3) jednotka *určite* vystupuje ako pragmatický marker interpersonálnej relácie medzi hovoriacim a adresátom, jej funkciou je posilniť ilokučnú funkciu výzvy. Uplatnenie jednotiek vysokej miery istoty v takýchto kontextoch možno chápať aj ako aktiváciu rétorických stratégií, ktoré súvisia s takými funkciami ako persúázia, manipulácia, výzva, konfrontácia alebo akceptácia. Používajú sa ako nástroje, prostredníctvom ktorých hovoriaci predvída a prekonáva možné predpokladané popretie či odmietnutie),¹⁸ resp. prostredníctvom ktorých hovoriaci signalizuje, že vie o niečom viac ako adresát.¹⁹ Doloženosť takýchto prípadov použitia epistemického markera je

markers as a means of hedging and boosting in the discourse of L1 and L2 speakers of Modern Greek: A corpus-based study in informal letter-writing. Themes in Science and Technology Education, 3, 2010, č. 1 – 2, s. 181 – 206.

¹⁷ Doklady uvádzame v pôvodnej podobe, aj s prípadnými chybami.

¹⁸ Porov. DOWNING, Angela: 'Surely you knew!' Surely as a marker of evidentiality and stance. Functions of Language, 8, 2001, s. 257.

¹⁹ Porov. tamže, s. 255.

signálom formovania pragmatickej kompetencie v medzijazyku študenta.

Partikuly *možno*, *asi* fungujú ako epistemické markery strednej miery istoty, postulujú sa nimi 50-percentá pravdepodobnosť realizácie i nerealizácie propozičného obsahu (*Možno príde načas, možno nepríde na čas.*).

Epistemické markery strednej miery istoty hovoriaci implantujú najmä do výpovedí, ktorými sa postulujú platnosť propozície vzťahujúca sa na inú osobu ako hovoriaceho.

(4) **Možno** kvôli tomu sa ľudia radi pozerajú na Tarantinovu tvorbu. (Poľsko, A2.2)

V súvislosti s komunikovaným obsahom, ktorý sa týka samotného hovoriaceho, sa epistemické markery strednej istoty uplatňujú najmä v prípadoch postulovania platnosti budúceho deja:

(5) **Mozno** skoro budem môcť cestovať v Slovenske. (Spojené štáty americké, A1.2)

V medzijazyku študentov však zaznamenávame aj prípady, keď sa tieto jednotky uplatňujú aj v pozícii diskurzívnych markerov podieľajúcich sa na diskurzívnej organizácii textu, porov.:

(6) Na začiatku **možno** začniem od toho, kde som sa narodila. (Poľsko, B2)

K pragmatizácii epistemického markera strednej miery istoty dochádza v kontextoch, kde je jeho primárnou funkciou zmierniť jednoznačnosť tvrdenia v prípade všeobecne platnej mienky:

(7) Každý z nás **asi** dobre vie, že správne fungovanie demokratického štátu vychádza z zo vzájomnej a efektívnej spolupráce troch pilierov moci – zákonodarnej, výkonnej a súdnej. (Poľsko, C1)

Možno tu uvažovať o uplatnení pragmatických stratégií, ktoré sa v teoretických prácach formulujú ako (1) Do not impose („nikomu nič nevnučuj“), (2) Give options („daj možnosť voľby“).²⁰ Marker *asi* v takýchto výpovediach vystupuje ako prostriedok hedgingu, ktorým hovoriaci v mene spomínaných pragmatických princípov relativizuje

²⁰ Porov. LAKOFF, Robin: *A syntactic argument for negative transportation*. Chicago Linguistic Society, 5, 1969, s. 140 – 147.

platnosť komunikovaného obsahu. Použitie epistemického markera v takejto interlokučnej funkcii je rovnako signálom formujúcej sa pragmatickej kompetencie v medzijazyku študenta.

Markery evidenciality sú v textoch L2 výrazne podreprezentované. Jediným pragmatickým markerom, ktorý sa v našich dátach uplatnil, bol reportívny marker *vraj*, a to pri sprostredkovaní cudzej mienky osoby. V korpusových dátach sa tento evidenčný marker uplatňuje najmä pri sprostredkovaní intersubjektívne platnej mienky, porov.:

(8) *Sme to **vraj**, čo jeme a ako žijeme.* (Rusko, B2)

Použitie reportívneho operátora evidenciality súvisí sformovaním pragmatickej kompetencie súvisiacej s tzv. epistemickým agnosticizmom hovoriaceho, ktorý mu umožňuje nepreberať zodpovednosť za pravdivosť propozície a slúži mu ako poistka pred prípadným obvinením z porušovania maximy kvality:

(9) ***Vraj** toto bolo dobrý tréning pre budúci život.* (Bulharsko, C1)

3.2 *Postojové predikáty*

K markerom epistemicity a evidenciality patria okrem výrazov časticovej povahy aj ďalšie výrazové prostriedky, napríklad tvary kognitívnych a perцепčných verb (*myslím*, *vidím*), ktoré plnia vo výpovediach epistemickú a evidenčnú funkciu.²¹ Tieto verbá formálne vystupujú vo funkcii predikátu hlavnej (maticovej) vety, avšak z funkčno-sémantického hľadiska platí, že centrálnu ilokučnú funkciu (asertívnu) v tomto prípade vyjadruje formálne vedľajšia veta a hlavná veta plní subsidiárnu ilokučnú funkciu – jej funkciou je epistemicky kvalifikovať, resp. kvantifikovať propozičný obsah formálne vedľajšej vety (modifikovať „silu“ asertívnosti výpovede).

Najfrekvencovanejším postojovým predikátom je sloveso *myslím* (*si*), ktoré primárne označuje nepercepčne založenú inferenciu v rám-

²¹ Pozri bližšie IVANOVÁ, Martina: *O niektorých sémantických a syntaktických špecifikách evidenčných výrazových prostriedkov v slovenčine*. Slovenská reč, 81, 2016, č. 5 – 6, s. 282 – 303.

ci kategórie evidenciality, avšak zároveň je indikátorom epistemického hodnotenia výpovedného obsahu, preto ho možno charakterizovať ako evidenčno-epistemický marker.

Sloveso *myslieť* (*si*), ktoré primárne patrí do skupiny tzv. kognitívnych predikátov, môže v kontextoch nadobúdať pragmatické funkcie a vystupovať ako pragmatický marker epistemickej evaluácie:

(10) *Myslím si, že to bolo veľmi dobré rozhodnutie.* (Chorvátsko, C1)

Najčastejšie výraz *myslím* vystupuje vo funkcii epistemického markera v iniciálovej pozícii (frekvencia 980,36 na milión), z toho v 67 prípadoch v reťazci *Myslím si, že* a v 62 prípadoch v reťazci *Myslím, že*.

V medzijazyku hovoriacich v niektorých prípadoch dochádza k zámene slovesa *myslím* s inými kognitívnymi predikátmi, ktoré nevyjadrujú epistemickú evaluáciu, porov.

(11) *Niekedy **myslím**, či je potrebný prospech ľuďom?* TH: *Niekedy premýšľam, či je ľuďom potrebný prospech.*²² (Ukrajina, B2)

Dôležité je aj osvojenie si adekvátneho reflexívneho použitia verba *myslieť si*. To nemožno uplatniť v rovnakých významoch ako nereflexívne sloveso *myslieť*, ktoré sa používa aj v neepistemických kontextoch:

(12) *Človek, ktorý vymyslel vymyslel frazeologizmus „všade dobre, doma najlepšie“, asi vie, na čo **si** **myslím**.* TH: *Človek, ktorý vymyslel vymyslel frazeologizmus „všade dobre , doma najlepšie“, asi vie, na čo **myslím**.* (Poľsko, B1)

Signálom prehodnotenia statusu hlavnej a vedľajšej vety je aj fungovanie negácie. Napriek tomu, že sa vo výpovedi neguje kognitívne sloveso formálne riadiacej vety, v skutočnosti je negovaný obsah formálne vedľajšej vety. V takýchto prípadoch sa v teoretickej literatúre uvažuje o tzv. negatívnom raisingu.²³ V korpusových dokladoch na-

²² V prípadoch, keď analyzujeme chybné použitie pragmatického markera, uvádzame aj tzv. cieľovú hypotézu (target hypothesis, TH), ktorá sa vymedzuje ako rekonštrukcia autorovho zámeru. Porov. ROSEN, Alexandr – HANA, Jiří – HLADKÁ, Barbora – JELÍNEK, Tomáš – ŠKODOVÁ, Svatava – ŠTINDLOVÁ, Barbora: *Compiling and Annotating a Learner Corpus for a Morphologically Rich Language*. CZESL, a Corpus of Non-Native Czech. Praha : Univerzita Karlova, Karolinum, 2020, s. 28.

²³ Porov. LAKOFF, Robin: *A syntactic argument for negative transportation*. Chicago Linguistic Society, 5, 1969, s. 140 – 147.

chádzame iba tri doklady takéhoto použitia epistemického verba, čo poukazuje na postupnú pragmatickú expanziu postojového markera *myslieť* smerom k posilňovaniu epistemických funkcií:

(13) **Nemyslím si**, že žiadam príliš veľa o od ideálnu ideálnej dovolenku dovolenky, však? (= myslím si, že nežiadam príliš veľa) (Rumunsko, A2.2)

(14) Zlá rada mladým ľuďom, pretože **si nemyslím**, že by každý z nás po ukončení fakulty, musel odísť do zahraničia. (= myslím si, že nie každý z nás by po ukončení fakulty musel odísť do zahraničia) (Srbsko, B2)

(15) Ja osobne vôbec nesúhlasim s takymto názorom, lebo **si nemyslím**, že niekto z nás môže byť vďačný za svoj úspech iba seba sebe, a nikomu inému. (= myslím si, že nikto z nás nemôže byť vďačný za svoj úspech iba seba samému, a nikomu inému) (Poľsko, B1)

Signálom prehodnocovania statusu týchto konštrukcií sú procesy kontrakcie (stiahnutia) súvetnej štruktúry,²⁴ výsledkom ktorých je vznik parentetických konštrukcií. V prvom kroku dochádza k eliminácii spájacieho operátora a následne k novej zmene v slovoslede: z iníciaľovej pozície sa kognitívne, resp. perцепčné verbum presúva do mediálnej, prípadne finálnej pozície:

(16) *Prekladateľská práca, **myslím si**, je aktuálna.* (Rusko, B2)

Finálnou fázou kontrakcie súvetných štruktúr je slovnodruhovú transpozícia vyúsťujúca do vzniku jednotky s platnosťou partikuly. Medzi takéto uzuálne partikuly patria jednotky *myslím, hádam, tuším*, pri ktorých slovnodruhovú platnosť partikuly zachytávajú aj existujúce lexikografické zdroje.

(17) *Sloboda myslenia zostáva našou jedinou neochvejnou slobodou, ale, **myslím**, nebude to večne.* (Rusko, C1)

Epistemický predikát *myslím (si)* sa často používa v kontextoch, kde hovoriaci reviduje svoju pôvodnú alebo všeobecne platnú mienku:

(18) *Na prvý pohľad sa zdá, že je to výborná príležitosť, aby sme spoznali vlastnú kultúru. No, **myslím si**, že je to presne naopak.* (Poľsko, B2)

²⁴ K termínu kontrakcia pozri GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr: *Skladba češtiny*. Olomouc : Votobia, 1998, s. 400 n.

(19) *Aj keď nemám rada noci múzeí, **myslím si**, že hudobné a filmové festivale môžu byť naozaj výbornou zámenkou pre skutočný kontakt s kultúrou.* (Poľsko, B2)

Ďalšou oblasťou uplatnenia tohto markera sú kontexty, v ktorých sa realizuje ako súčasť výpovede po rečníckej otázke:

(20) *Jednou z takých vecí sú peniaze. Ako vplyvajú na správanie človeka a či kazia jeho charakter? Je to celkom zaujímavá otázka. **Myslím si**, že neexistuje na to jedná odpoveď.* (Poľsko, B1)

(21) *Je dôležité, aby sme boli solidárni s tými, ktorí nemali v živote toľko šťastia? **Myslím**, že je veľmi dôležité byť solidárni s tými, ktorí nemali v živote toľko šťastia.* (Chorvátsko, B1)

V takýchto prípadoch plní tento marker diskurzívne funkcie v rámci vnútorného dialógu, v procese akejsi subjektívnej internej negociácie hovoriaceho, čím sa podieľa na diskurzívnom manažmente výpovedí.

Epistemický postojový predikát *myslím (si)* sa často uplatňuje vo výpovediach s ďalšími epistemickými markermi, často ide o markery vysokej miery istoty. Takéto epistemické „klastre“ umožňujú hovoriacemu epistemicky „manažovať“ výpoveď: ide o akúsi uzmierujúcu stratégiu medzi subjektívnym presvedčením (hovoriaci si je istý platnosťou komunikovaného obsahu) a intersubjektívne platnou mienkou:

(22) *Keď o tom teraz premýšľam, som si istý, ale **myslím**, že to nikdy nebude jednoduché.* (Kórejská republika, A1.1)

(23) *Nepochybne, nevýhodou novostaub je drahé ceny, ale **myslím**, že to nie je problém.* (Rakúsko, A2.2)

V týchto kontextoch daný marker vystupuje ako „uzmierovateľ“ nesúlady medzi princípom zdvorilosti a zámerom produktora vysloviť svoju mienku.

Percepčný predikát *vidím* sa vo funkcii evidenčného markera v korpusových dátach neuplatňuje takmer vôbec. Ojedinele sme zaznamenali jeho použitie vo význame „byť o niečom presvedčený“:

(24) *Ako ja to **vidím** tak, že len v rodine dieťa ziskavá dôležité návyky a znalosti.* (Rusko, B2)

3.3 Modálne verbá

Dáta z akvizičného korpusu ukazujú, že modálne slovesá sa vo funkcii epistemických markerov v medzijazyku študentov neuplatňujú. Ojedinelým príkladom je použitie modálneho verba *mať* v kondicionállovej forme, ktorým sa vyjadruje slabá epistemická nutnosť:

(25) *Letný čas by mal priniesť viac príležitostí pre voľnočasové aktivity alebo prácu počas večerov, keď je ešte svetlo.* (Bulharsko, A2.2)

Pragmatické funkcie modálnych relátorov sú v korpusových dátach doložené len v prípadoch, keď sa dané verbá vyskytujú ako súčasť explicitných performatívnych formúl, a to najmä v rámci asertívnych, zriedkavejšie direktívnych rečových aktov:

(26) **Musím** priznať, že nemám ideálny byt. (Rakúsko, A2.2)

(27) **Musím** uznať, že si bola naša modelka v triede. (Rakúsko, B1)

(28) *Bohužiaľ, musím povedať, čo si myslím o tejto teme.* (Poľsko, B1)

(29) **Musím** Vás požiadať oradu, lebo mám veľký problém so svojím dieťaťom. (Srbsko, B2)

Modálne relátory v týchto prípadoch participujú na interpersonálnom manažmente výpovede, avšak ich uplatnenie ako epistemických markerov je v medzijazyku študentov zriedkavé.

4. Závery

Parciálna sonda do dát akvizičného korpusu priniesla niekoľko zaujímavých zistení. V prvom rade sa ukazuje, že evidenčné postoje sa v medzijazyku študentov vyjadrujú zriedkavo. Evidenčné partikuly a adverbá v skupine najčastejšie používaných jednotiek nenachádzame, výnimku predstavovala len reportívna partikula *vraj*. Korpusové dáta takisto nedokladajú použitie percepčných slovies vo funkcii evidenčných postojových predikátov.

Pokiaľ ide o epistemické markery, dáta zo slovenských textov potvrdzujú, že významy epistemickej evaluácie sa v medzijazyku študentov vyjadrujú primárne prostredníctvom partikul a postojových prediká-

to, naopak, zriedkavo sa v tejto funkcii uplatňujú modálne relátory. To koreluje so zisteniami z iných teoretických výskumov.²⁵

Zriedkavé uplatnenie modálnych relátorov na vyjadrenie postojov v rámci epistemickej evaluácie možno vysvetliť na základe viacerých faktorov. Jednou z možných príčin ich výrazného podreprezentovania v medzijazyku študentov je, že partikuly a postojové predikáty vyjadrujú epistemicú informáciu explicitnejšie a jednoznačnejšie, čo výrazne uľahčuje ich uplatnenie v textoch L2.²⁶ Ďalším možným vysvetlením je, že epistemicke funkcie modálnych relátorov predstavujú sekundárne významy týchto jednotiek. Na základe prirodzeného poriadku osvojovania možno predpokladať, že hovoriaci si osvojujú ako prvé prototypické funkcie modálnych relátorov (významy deontickej modálnosti) a až neskôr neprototypické funkcie (významy epistemickej modálnosti). Formovanie pragmatických funkcií možno v prípade modálnych relátorov sledovať prostredníctvom ich uplatňovania ako modifikátorov ilokučných slovies, s ktorými sa podieľajú na explicitnom signalizovaní asertívnych, resp. direktívnych rečových aktov v rámci interlokútorského manažovania výpovedí.

Pokiaľ ide o epistemicke partikuly, najvyššiu frekvenčnú distribúciu mala v textoch partikula epistemickej istoty *určite* a partikuly strednej miery istoty *možno* a *asi*. Použitie týchto epistemických markerov sa nespája len s vyjadrovaním postojov v rámci epistemickej evaluácie, ale týka sa aj ďalších pragmatických funkcií v oblasti interpersonálneho a diskurzívneho manažmentu výpovede. Zároveň však výskum

²⁵ Porov. SALSBUURY, Tom – BARDOVI-HARLIG, Kathleen: *Oppositional talk and the acquisition of modality in L2 English*. In: *Social and Cognitive Factors in Second Language Acquisition*. Eds. B. Swierzbin – F. Morris – M. Anderson – C. Klee – E. Tarone. Somerville : Cascadilla Press, 2000, s. 57 – 76; FORDYCE, Kenneth: *A comparative study of learner corpora of spoken and written discursive language: Focusing on the use of epistemic forms by Japanese EFL learners*. Hiroshima Studies in Language and Language Education, 2009, 12, s. 135 – 150.

²⁶ SALSBUURY, Tom – BARDOVI-HARLIG, Kathleen: *Oppositional talk and the acquisition of modality in L2 English*. In: *Social and Cognitive Factors in Second Language Acquisition*. Eds. B. Swierzbin – F. Morris – M. Anderson – C. Klee – E. Tarone. Somerville : Cascadilla Press, 2000, s. 57 – 76.

potvrdil obmedzený repertoár epistemických partikul a ich uplatnenia v medzijazyku študentov.

V skupine postojových predikátov je frekvenčne najzaťaženejším sloveso *myslím* (*si*), pri ktorom možno v medzijazyku študentov pozorovať postupný proces pragmatikalizácie a prehodnocovanie jeho statusu smerom od postojového predikátu k parentéze a napokon k partikule. V rámci vývinových vzorcov dochádza niekedy k zamieňaniu predikátu *myslím* s inými kognitívnymi predikátmi, ktoré však epistemické funkcie v textoch nesignalizujú (napr. *premýšľať*, *myslieť na niečo*).

Na základe korpusových dát možno tiež porovnať frekvenčnú distribúciu postojového predikátu *myslím* (*si*) a epistemických a evidenčných partikul v písaných textoch v závislosti od dosiahnutých jazykových úrovní študentov (porov. Tabuľku 2).

Tabuľka 2 Relatívna textová frekvencia postojového predikátu *myslím* (*si*) a epistemických a evidenčných partikul v závislosti od jazykovej úrovne

Postojový predikát <i>myslím</i> (<i>si</i>)		Epistemické a evidenčné partikuly	
spk.level	Rel	spk.level	Rel
A2.1	2 171,73	B2	1 865,87
A2.2	1 577,29	C1	1 749,24
B1	1 143,07	C2	1 444,44
B2	1 040,58	B1	1 181,18
C1	677,12	A2.2	1 126,63
A1.2	486,38	A2.1	668,23
A1.1	338,24	A1.2	364,79
C2	222,22	A1.1	338,24

Druhým aspektom je frekvenčná distribúcia týchto markerov z hľadiska príslušnosti hovoriacich do jazykových skupín (porov. Tabuľku 3).

Tabuľka 3 Relatívna textová frekvencia postojového predikátu *myslím (si)* a epistemických a evidenčných partikul v závislosti od jazykovej skupiny

Postojový predikát <i>myslím (si)</i>		Epistemické a evidenčné partikuly	
spk.l1_group	Rel	spk.l1_group	Rel
Non-Slavic	948,71	Slavic	805,89
Slavic	1 577,29	Non-Slavic	201,63

Výskum frekvenčnej distribúcie epistemických a evidenčných markerov z hľadiska jazykovej úrovne a z hľadiska príslušnosti hovoriacich do jazykových skupín (slovanské verzus neslovanské jazyky) ukazuje na odlišný prirodzený postup osvojovania jednotlivých skupín markerov. Postojový predikát *myslím (si)* sa vo funkcii epistemicko-evidenčného markera preferenčne používa na nižších a stredných jazykových úrovniach (A2.1, A2.2, B1 a B2) v skupine neslovanských hovoriacich a naopak, zriedkavo sa uplatňuje jednak na najnižších úrovniach (A1.1, A1.2), ako aj na najvyšších jazykových úrovniach (C1, C2). Naopak, v prípade epistemických a evidenčných partikul platí, že sú preferenčne uplatňované najmä na vyšších jazykových úrovniach (B2, C1, C2, B1, A2.2) v skupine slovanských hovoriacich a zriedkavejšie na nižších jazykových úrovniach (A2.1, A1.2, A1.1).

Nízku frekvenčnú distribúciu epistemických a evidenčných markerov na najnižších jazykových úrovniach možno vysvetliť nižšou úrovňou dosiahnutej pragmatickej kompetencie hovoriacich. V prípade najvyšších jazykových úrovní (C1, C2) možno nižšiu frekvenciu postojového predikátu *myslím (si)* vysvetliť na základe dvoch faktorov: (1) vo zvýšenej miere sa tu vo funkcii prostriedkov epistemickej evaluácie objavujú epistemické a evidenčné partikuly, ktoré umožňujú propozíciu epistemicke evaluovať jednoznačnejšie (z hľadiska presnejšej signalizácie miery istoty, ako aj informačného zdroja), tieto dve skupiny markerov sú tak, pokiaľ ide o ich frekvenčné zastúpenie na jazykových úrovniach, vo vzťahu komplementárnej distribúcie, (2) nižšie zastúpenie epistemicko-evidenčného markera *myslím (si)* na najvyšších jazykových úrovniach súvisí s mierou subjektívnosti: práve mentálnym predikátom vo funkcii epistemicko-evidenčných markerov sa v teore-

tických prácach prisudzuje najvyššia miera subjektívnosti (*myslím, že to tak bude aj u mňa*) a naopak, epistemická evaluácia epistemickými a evidenčnými partikulami sa postuluje ako intersubjektívne platná (*bude to tak pravdepodobne aj u mňa = je pravdepodobné, že to bude tak aj u mňa*), porov. „Modálna evaluácia je subjektívna, ak je prezentovaná ako výhradná zodpovednosť pôvodcu modálneho hodnotenia. Modálna evaluácia je intersubjektívna, ak sa týka pôvodcu modálneho hodnotenia a širšej skupiny ľudí.“²⁷ Tendencia postulovať propozičný obsah ako intersubjektívne platný súvisí na vyšších jazykových úrovniach s inou žánrovou skladbou textov, v ktorých sa redukuje subjektívne zdôvodňovanie v prospech objektívnejšie založenej argumentácie.

Celkovo možno konštatovať, že výskum výrazových prostriedkov epistemickej evaluácie umožňuje sledovať postupné budovanie pragmatickej kompetencie v medzijazyku študentov. Práve dôsledné zmapovanie uplatňovania pragmatických funkcií v rámci výpovede na základe jednej vybranej skupiny pragmatických markerov (napr. kategórie epistemicity) je predpokladom, ako poznatky, ku ktorým možno dospieť dôslednou analýzou materiálu z akvizičného korpusu, efektívne využiť pri príprave didaktických materiálov stimulujúcich rozvoj pragmatickej kompetencie hovoriacich osvojujúcich si slovenčinu ako L2.²⁸

Literatúra

AIJMER, Karin: *Modality in advanced Swedish learners' written interlanguage*. In: *Computer Learner Corpora, Second Language Acquisition and Foreign Language Teaching*. Eds. S. Granger – J. Hung – S. Petch-Tyson. Amsterdam : John Benjamins, 2002, s. 55 – 76.

²⁷ NUYTS, Jan: *Epistemic Modality, Language, and Conceptualization: A Cognitive-Pragmatic Perspective*. Amsterdam : John Benjamins, 2001, s. 58.

²⁸ Táto štúdia vznikla ako súčasť riešenia projektu APVV-19-0155 *Jazykové chyby v slovenčine ako cudzom jazyku na báze akvizičného korpusu*.

- AIJMER, Karin: *Understanding pragmatic markers: A variational pragmatic approach*. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2013.
- BARDOVI-HARLIG, Kathleen: *The interlanguage of interlanguage pragmatics: A research agenda for acquisitional pragmatics*. Language Learning, 49, 1999, č. 4, s. 677 – 713.
- BOYE, Kasper: *Epistemic Meaning: A crosslinguistic and functional-cognitive study*. Berlin, New York : De Gruyter Mouton, 2012.
- BUYSSE, Lieven: *Discourse marker 'so' in native and non-native spoken English (unpublished doctoral dissertation)*. Gent : Universiteit Gent, 2010.
- DOLNÍK, Juraj: *Lexikológia*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2003.
- DOWNING, Angela: 'Surely you knew!' Surely as a marker of evidentiality and stance. Functions of Language, 8, 2001, s. 253 – 285.
- EFSTATHIADI, Lia: *The use of epistemic markers as a means of hedging and boosting in the discourse of L1 and L2 speakers of Modern Greek: A corpus-based study in informal letter-writing*. Themes in Science and Technology Education, 3, 2010, č. 1 – 2, s. 181 – 206.
- FEDRIANI, Chiara – SANSÓ, Andrea: *Pragmatic Markers, Discourse Markers and Modal Particles. New perspectives*. Amsterdam : John Benjamins, 2017.
- FORDYCE, Kenneth: *A comparative study of learner corpora of spoken and written discursive language: Focusing on the use of epistemic forms by Japanese EFL learners*. Hiroshima Studies in Language and Language Education, 2009, 12, s. 135 – 150.
- FORDYCE, Kenneth: *The differential effects of explicit and implicit instruction on EFL learners' use of epistemic stance*. Applied Linguistics, 35, 2014, č. 1, s. 6 – 28.
- GABLASOVA, Dana – BREZINA, Vaclav – McENERY, Tony – BOYD, Elaine: *Epistemic Stance in Spoken English: The Effect of Task and Speaker Style*. Applied Linguistics, 38, 2017, č. 5, s. 613 – 637.
- GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr: *Skladba češtiny*. Olomouc : Votobia, 1998.
- HATZITHEODOROU, Anna-Maria – MATTHEOUDAKIS, Marina: *The Greek corpus of advanced learner English (GRICLE): An electronic database of written discourse. Paper presented at the 30th International Conference on Functional Linguistics*, Cyprus 2006.
- HIRSCHOVÁ, Milada: *HEDGE*. In: *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Brno : Masarykova univerzita, 2017. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/HEDGE>.

- HOLMES, Janet: *Hedges and boosters in women's and men's speech*. Language and Communication, 10, 1990, č. 3, s. 185 – 205.
- HUNSTON, Susan – THOMPSON, Geoff: *Evaluation in Text: Authorial Stance and the Construction of Discourse*. Oxford : Oxford University Press, 2000.
- HYLAND, Ken – MILTON, John: *Qualification and Certainty in L1 and L2 Students' Writing*. Journal of Second Language Writing, 6, 1997, č. 2, s. 183 – 205.
- IVANOVÁ, Martina: *O niektorých sémantických a syntaktických špecifikách evidenčných výrazových prostriedkov v slovenčine*. Slovenská reč, 81, 2016, č. 5 – 6, s. 282 – 303.
- KASPER, Gabriele – SCHMIDT, Richard: *Developmental issues in interlanguage pragmatics*. Studies in Second Language Acquisition, 18, 1996, č. 2, s. 149 – 169.
- KÄRKKÄINEN, Elise: *Stance taking in conversation: From subjectivity to intersubjectivity*, Text & Talk, 26, 2006, č. 6, s. 699 – 731.
- KOTKOVÁ, Radomila: *Čeština nerodilých mluvčích s mateřským jazykem neslovanským*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, 2017.
- LAKOFF, Robin: *A syntactic argument for negative transportation*. Chicago Linguistic Society, 5, 1969, s. 140 – 147.
- McENERY, Tony – KIFLE, Nazareth Amselom: *Epistemic modality in argumentative essays of second language writers*. In: *Academic Discourse*. Ed. J. Flowerdew. London : Longman, 2002, s. 182 – 195.
- MULLAN, Kerry: *Expressing opinions in French and Australian English discourse: A semantic and interactional analysis*. Amsterdam : John Benjamins, 2010.
- MÜLLER, Simone: *Discourse markers in native and non-native English discourse*. Amsterdam : John Benjamins, 2005.
- NUYTS, Jan: *Epistemic Modality, Language, and Conceptualization: A Cognitive-Pragmatic Perspective*. Amsterdam : John Benjamins, 2001.
- ROMERO-TRILLO, Jesús: *The pragmatic fossilization of discourse markers in non-native speakers of English*. Journal of Pragmatics, 34, 2002, č. 6, s. 769 – 784.
- ROSEN, Alexandr – HANA, Jiří – HLADKÁ, Barbora – JELÍNEK, Tomáš – ŠKODOVÁ, Svatava – ŠTINDLOVÁ, Barbora: *Compiling and Annotating a Learner Corpus for a Morphologically Rich Language. CZESL, a Corpus of Non-Native Czech*. Praha : Univerzita Karlova, Karolinum, 2020.

SALSBURY, Tom – BARDOVI-HARLIG, Kathleen: *Oppositional talk and the acquisition of modality in L2 English*. In: *Social and Cognitive Factors in Second Language Acquisition*. Eds. B. Swierzbin – F. Morris – M. Anderson – C. Klee – E. Tarone. Somerville : Cascadilla Press, 2000, s. 57 – 76.

Slovenský národný korpus – errkorp-pilot. Bratislava : Jazykovedný ústav E. Štúra SAV, 2021. Dostupné na: <http://korpus.juls.savba.sk>.

ZULOAGA, Margarita Borreguero: *Topic-shift discourse markers in L2 Italian: Paths of acquisition by Spanish speakers*. *Language, Interaction and Acquisition*, 8, 2017, č. 2, s. 173 – 203.

Výskum obdobia socializmu v slovenskej etnológii

Juraj Janto

Abstract

The Research of the Period of Socialism in Slovak Ethnology

The study focuses on the way of life and the cultural environment during the period of state socialism in Slovak ethnology. Culture – a set of shared beliefs, practices and their outcomes – is a central category of ethnological research. Until the 1990s, Slovak ethnology focused on the research of traditional folk culture, that is the way of life of not privileged social classes of pre-industrial society. Although there were declared intentions to research contemporary reality also in 1948 – 1989, they were never significantly followed up on. It was only after 1989 that the way of life in modern society became an field of research, and that mainly in the last two decades. In Slovak ethnology, dozens of texts have been written about the culture of socialism, including several monographs. Scientific research has been developing along two lines – reconstruction, description of past reality and social representation of the past.

Keywords: ethnology, research of socialism, culture, modern society, reconstruction of the past, representation of the past

Kultúra ako ústredná kategória etnologického bádania

Základnou oblasťou skúmania etnologickej vedy je kultúra alebo opisne tiež spôsob života ľudí. *Kultúru* charakterizujeme ako komplex zdieľaných predstáv a praktík (a ich výsledkov), ktoré sú späté s existenciou sociálnych skupín a spoločností ľudí. Ku kultúre patrí napríklad spôsob obživy, stravovanie, bývanie, obliekanie, doprava, obyčaje a sviatky, trávenie voľného času, život rodiny, lokálne vzťahy, sociálne

normy, obyčaje a pod., teda všetko, čo súvisí so životom ľudí a je (primárne) typické, zaužívané a zdieľané. V ostatnom období sa aj v etnológii stretávame s termínom *každodennosť*, resp. *každodenný život*. Používa sa v sociálnych vedách, najmä v sociológii a filozofii. Nejde však o presne a jednotne vymedzený pojem.¹ Preniká i do populárneho a verejného diskurzu, kde sa pod ním najvšeobecnejšie rozumejú rutinne, pravidelne sa vyskytujúce a opakujúce javy.² *Každodennosť* pritom nie je iba súkromie, opak verejného života. Žije v nej každý, bez ohľadu na pozíciu a rolu v spoločnosti. Je tvorená rutinnými aktivitami ako stravovanie, obliekanie, spánok, hygiena, obstarávanie vecí, bývanie, ale aj svadby, pohreby, oslavy. Teda viac-menej to, čo etnológia označuje pojmom *kultúra* či *spôsob života*. Ak sa *každodennosť* spája so všednosťou, bežným dňom, každodennými udalosťami, teda „ne-sviatočnosťou“, považujeme pojmy *spôsob života*, *kultúra* za širšie, keďže tie nevyklúčujú zo svojho záberu ani sviatočné, „nekaždodenné“ prejavy. Hoci aj v takýchto prípadoch máme na mysli typizované a „rutinizované“ rozšírené praktiky sviatočných dní (napr. pre ženícha a nevestu je svadba výnimočná a ojedinelá, ale pre sobášiaceho môže ísť o bežnú rutinu). Termíny *spôsob života*, *kultúra*, *každodennosť*, *každodenný život*, *životný štýl* môžeme približne používať ako synonymá. Okrem uvedených výrazov sa stretneme aj s pojmami *kultúrne* alebo *sociálne dejiny*, ktoré skôr označujú oblasť, (sub)disciplínu bádania.

Etnológia ako veda kultúru a jej jednotlivé prejavy nielen opisuje, ale usiluje sa ich aj vysvetliť, pochopiť, porovnať či inak analyzovať. Zameriava sa obyčajne na výskum konkrétnych tém a oblastí spôsobu života. Ak chceme jej hlavný predmet, teda kultúru, členiť chronologicky, môžeme identifikovať tieto etapy:

¹ PROFANTOVÁ, Zuzana: *Úvahy o každodennosti*. In: *Malé dejiny veľkých udalostí III. Naratívna každodennosť v kontexte sociálno-historickej retrospektivity*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2007, s. 51 – 68.

² *Každodennosť* [online]. In: *Encyclopaedia Beliana* [cit. 2022-06-07]. Dostupné na: <https://beliana.sav.sk/heslo/kazdodennost>.

1. tradičná kultúra – približne do polovice 20. storočia;
2. kultúra modernej spoločnosti – od cca 50. do 80. rokov 20. storočia;
3. kultúra súčasnej spoločnosti – od 90. rokov 20. storočia do súčasnosti.³

Tradičná kultúra bola spôsobom života predindustriálnej spoločnosti, v ktorej dominovala poľnohospodárska malovýroba, vidiecke osídlenie, viacgeneračné rodiny či pomalšie kultúrne zmeny. Na Slovensku ide o obdobie zhruba do polovice 20. storočia. Bádanie etnológie sa vymedzovalo záujmom o nepriviligované, neelitné spoločenské vrstvy, ktoré sa chápali ako autentickí nositelia etnickej špecifickosti. Na ich označenie sa zaužívalo adjektívum *ľudový*. To niekedy dopĺňa označenie termínu tradičná kultúra, príp. sa chápe ako jeho implicitná súčasť (alebo naopak v pojme *ľudová kultúra* je implicitne zahrnutý aj termín *tradičná*). Život spoločenských elít, slohová kultúra predmodernej spoločnosti sa prenecháva bádaniu umeleckej (výtvarnej, hudobnej) či sociálnej histórie. Výskum tradičnej ľudovej kultúry bol až do začiatku 90. rokov 20. storočia v slovenskej etnológii – vtedy pod názvom národopis – jej hlavnou náplňou. Vedecké bádanie bolo plne ponorené do základného výskumu tradičnej kultúry vidieka a sústredené na prípravu regionálnych, tematických monografií a neskôr syntéz. Smerovanie slovenskej etnológie k ťažiskovému výskumu tradičnej kultúry malo dve hlavné príčiny. Prvou bolo zaostávanie v bádanií za ostatnými (i stredoeurópskymi) štátmi. S tým súvisela snaha pripraviť materiál pre ucelenú syntézu, tematické i regionálne monografie, ako predpoklady pre novodobé etablovanie vedy. Druhým dôvodom bola aktuálna zásadná modernizácia slovenskej spoločnosti a potreba zdokumentovať „zanikajúci svet“, zachytiť prejavy tradičnej ľudovej kultúry v záverečných štádiách ich existencie, resp. ich rekonštruovať. Okrem toho ešte žili poslední pamätníci a nositelia väčšiny prejavov tradičného spôsobu života, od ktorých mohli etnológovia získať prostredníctvom hlavnej metódy výskumu – etnografického rozhovoru, informácie. Dôvodom bolo tiež pretrvávajúce

³ JANTO, Juraj: *Úvod do štúdia tradičnej ľudovej kultúry*. Bratislava : Stimul, 2022, s. 10.

historického prístupu k výskumu sociálnych javov posilnené teóriou historického materializmu. Diktát novej politickej moci podporoval aj výskum „pokrokových“ tradícií, ktoré sa hľadali v minulom živote neprivilegovaných vrstiev (zdôrazňovanie sociálneho a triedneho zápasu). Všetky tieto faktory viedli k tomu, že dominantou bádania slovenskej etnológie bol historický prístup skúmania tradičnej kultúry vlastného národa. Národopis (obsahujúci etnografiu a folkloristiku) sa definoval ako historická disciplína, ktorá sledovala vývin zmien ľudovej kultúry a usilovala sa o historickú rekonštrukciu jej podoby. Výskum tradičnej kultúry pokračuje aj v súčasnej etnológii, hoci už jej nedominuje. Orientuje sa na historické bádanie zaniknutých prejavov, na výskum prvkov, ktoré pretrvávajú do súčasnosti alebo existujú zmenené v podobe folklorizmu.⁴

Spôsob života socialistickej spoločnosti a jeho výskum v rokoch 1948 až 1989

Ďalšou vývinovou etapou je *kultúra modernej spoločnosti*. Tento spôsob života súvisí s industrializáciou, urbanizáciou, zvýšenou geografickou a sociálnou mobilitou, rýchlejšími kultúrnymi zmenami atď. Modernizačné prvky začali do slovenskej spoločnosti prenikať postupne už od polovice 19. storočia; zásadná zmena sa však udiala až o storočie neskôr. Súvisela s cieľným spriemyselnovaním, urbanizáciou a kolektivizáciou Slovenska po roku 1948, ktoré dovŕšili pozvoľné zmeny a zásadne zmenili charakter spoločnosti – premenili ju na modernú. Polovica 20. storočia sa tak konvenčne chápe ako („neostrý“) predeľ medzi prevažujúcimi prvkami tradičného a moderného spôsobu života na väčšine územia Slovenska. Obdobie rokov 1948 – 1989 bolo spojené s politicko-spoločenským monopolom komunistickej strany a označuje sa ako socialistické; prípadne, z dôvodu

⁴ JANTO, Juraj: *Úvod do štúdia tradičnej ľudovej kultúry*. Bratislava : Stimul, 2022, s. 18 – 20.

odlíšenia politického režimu od ideológie, ako obdobie *štátneho* či *reálneho socializmu*.

Výskum spôsobu života modernej spoločnosti sa začal v slovenskej etnológii už v tomto období; zostal však okrajový. Program výskumu *premien spôsobu života za socializmu* – družstevnej dediny a robotníckej triedy – sa plánoval už v roku 1952⁵ a opätovne sa deklaroval či už ako skúmanie *premien ľudových tradícií*, alebo *včleňovanie ľudových tradícií do súčasného spôsobu života* a pod. aj v nasledujúcich desaťročiach. Okrem niekoľkých výstupov (výskum tzv. nového folklóru – družstevných piesní a teoretických štúdií) však nepriniesol podstatnejšie výsledky. Plánované monografické výstupy, ktoré mali byť výsledkami aj takýchto výskumov (*Horehronie*, *Banícka dedina Žakarovce*), zostali (hoci obsažným) historickým spracovaním tradičnej ľudovej kultúry s klasickým členením. Okrem horeuvedených príčin zamerania na tradičnú kultúru boli dôvodom aj metodologické ťažkosti, ktoré sprevádzali skúmanie súdobých procesov. Prelom predstavoval až výskum Sebechlieb v druhej polovici 70. rokov, ktorý podstatne reflektoval modernizačné zmeny a vyústil v roku 1986 do monografického spracovania.⁶ Posunom boli aj urbánne výskumy, ktoré boli zamerané síce historicky, ale svoj záujem orientovali na nevidiecke a neroľnícke prostredie.⁷ Pravda, výskum aktuálnej kultúry musel v období socializmu rešpektovať aj politicky preferované témy (združšťevňovanie, priemyselní robotníci) a ideologicko-teoretické hranice historického materializmu. Celkovo sa výskum spôsobu života počas socializmu v tomto období, z vyššie uvedených dôvodov, v slovenskej etnológii výraznejšie nerozvinul.

⁵ ZAJONC, Juraj: *Národopisné pracovisko v Slovenskej akadémii vied a umení (1946 – 1953)*. In: *70 rokov Ústavu etnológie Slovenskej akadémie vied: kontinuity a diskontinuity bádania jednej inštitúcie*. Bratislava : Veda, 2016, s. 47 – 48.

⁶ PRANDA, Adam (ed.): *Spôsob života družstevnej dediny: z etnografických výskumov obce Sebechleby*. Bratislava : NÚ SAV, 1986.

⁷ JANTO, Juraj: *Etnológia v praxi. Vybrané oblasti*. Bratislava : ALEPH, 2021, s. 20.

Témy výskumu obdobia socializmu v súčasnosti

Politicko-spoločenské zmeny v roku 1989 umožnili bádateľom slobodne siahať aj po iných témach a prístupoch. Slovenskí etnológovia sa v 90. rokoch, okrem pretrvávajúceho záujmu o tradičnú kultúru, sústredili na obdobie prvej polovice 20. storočia najmä v meste, na problematiku Židov, Rómov, reflektovanie religiozity a pod. Rozvinulo sa tiež skúmanie aktuálnej sociálnej reality. Témy, ktoré súviseli so spoločenskými zmenami po roku 1989 na vidieku i v mestách, globalizácia a lokalizácia, etnické procesy a problematika menšín, migrácií a ďalšie aktuálne problémy sa stali štandardnou súčasťou záujmu dovtedy takmer výlučne historicky orientovanej disciplíny. Výskum aktuálnej spoločenskej reality tvorí v slovenskej etnológii v súčasnosti významnú a etablovanú časť jej vedeckého bádania.

Samotný výskum socialistického obdobia sa rozvíjal len pozvoľne. Bolo pochopiteľné, že sa nedal očakávať veľký záujem o skúmanie socializmu krátko po roku 1989 od generácie, ktorá ho poznala z vlastnej životnej skúsenosti.⁸ Výraznejšie skúmanie tohto obdobia sa začalo v slovenskej etnológii až po roku 2000.

Prehľadová štúdia Zuzany Beňuškovovej zaraďuje etnologické vedecké práce o socializme, ktoré boli publikované po roku 1989, do šiestich výrazných tematických oblastí.⁹ Prvou je oblasť práce, predovšetkým poľnohospodárstva v procese kolektivizácie. Z tejto problematiky vyšlo niekoľko textov už v 90. rokoch. Ďalšie štúdie si potom všímajú železničiarov, novinárov, brigádnikov; špecifickými sú témy socialistickej spotreby a čierneho trhu. Druhou veľkou témou sú prejavy hmotnej kultúry – stravovania, odevu, architektúry. Okrem niekoľkých štúdií vyšli v poslednom decéniu z uvedených tém aj monografické diela. Sviatky, občianske obrady, spartakiáda, rituály sú treťou veľkou oblasťou záujmu etnológov pri skúmaní socializmu. V štvrtej

⁸ RYCHLÍK, Jan: *Československo v období socialismu 1945 – 1989*. Praha : Vyšehrad, 2020, s. 32.

⁹ BEŇUŠKOVÁ, Zuzana: *Ethnological research into socialism in post-socialist (Czech) Slovakia*. *Narodopisná revue*, 31, 2021, č. 5, s. 33 – 44.

oblasti sociálnych vzťahov dominuje najmä téma etnicity (Židia, Maďari, Rusíni a problematika reoptantov), emigrácií; života rodín, žien, starnutia a pod. Špecifickou piatou oblasťou je podľa Z. Beňuškovcej život v urbánnom prostredí, ktorému sa venuje viacero textov. Napokon samostatnou (šiestou) oblasťou je mapovanie dejín etnológie a (etno)muzeologická dokumentácia a prezentácia obdobia.¹⁰ Slovenská etnológia vyprodukovala od roku 1989, najmä však po roku 2000, už desiatky vedeckých textov, z toho niekoľko monografií, k téme spôsobu života v období socializmu.¹¹ Medzi významné komplexnejšie práce o etnologickom bádani socializmu na Slovensku patria tri zborníky *Malé dejiny veľkých udalostí*,¹² ktoré sa zameriavajú na subjektívne interpretácie prelomových historických udalostí, a dva zborníky *Žili sme v socializme*,¹³ ktoré v štúdiách pokrývajú viacero vyššie uvedených tém. Texty v zborníkoch sa venujú aj niektorým teoreticko-metodologickým aspektom výskumu socializmu.

Zájum o obdobie rokov 1948 – 1989 pritom naďalej pokračuje a môžeme povedať, že popri výskume súčasnosti tvorí dominantnú oblasť záujmu dnešnej slovenskej etnológie. Dôvodom je, pravda, aj metodologická špecifickosť vedy, v ktorej hlavnou výskumnou metódou je etnografické interview (a pozorovanie), ktoré „limituje“ bádanie na žijúcich informátorov.

¹⁰ RYCHLÍK, Jan: *Československo v období socialismu 1945 – 1989*. Praha : Vyšehrad, 2020.

¹¹ V bibliografii svojej prehľadovej štúdie ich Z. Beňušková uvádza viac ako 90. BEŇUŠKOVÁ, Zuzana: *Ethnological research into socialism in post-socialist (Czecho) Slovakia*. *Narodopisná revue*, 31, 2021, č. 5, s. 41 – 44.

¹² PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.): *Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989 I*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2005; PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.): *Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989 II*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2005; PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.): *Malé dejiny veľkých udalostí III. Naratívna každodennosť v kontexte sociálno-historickej retrospektívy*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2007.

¹³ PROFANTOVÁ, Zuzana a kol.: *Žili sme v socializme I. Kapitoly z etnológie každodennosti*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2012; PROFANTOVÁ, Zuzana: *Žili sme v socializme II. Helena: Biografický prístup v etnológii každodennosti*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2015.

Výskum tradičnej ľudovej kultúry ako spôsobu života predindustriálnej spoločnosti tak prirodzene z etnológie ustupuje v prospech bádania novších historických etáp.

Okrem etnológie vstupujú do poznávania kultúry v období socializmu aj ďalšie vedné disciplíny. Problematike odievania, módy na Slovensku sa venuje napríklad kunsthistorička Zuzana Šidlíková.¹⁴ Početnejšie sú publikácie českých vedcov, najmä historikov, ktoré sa zaoberajú spôsobom života v socialistickom Československu, a teda sú dôležité a prínosné aj pre poznanie situácie na Slovensku. Spomeňme zborník *Každodenní život v Československu 1945/48–1989*¹⁵ a viaceré monografické práce, ktoré sa venujú jednotlivým oblastiam.¹⁶

Mapovaniu každodennosti socializmu sa venujú aj populárno-náučné projekty, ako je napríklad dokumentárny cyklus RTVS *Fetiše socializmu* alebo viaceré časti relácie *Noc v archíve*. Trend záujmu o život v socializme badať v súčasnosti aj v akejsi „retrovlne“ v spoločnosti – pripomínaní si javov minulého obdobia napr. prostredníctvom potravín a nápojov, organizovaní osláv historických Prvých májov, pionierskych sľubov a pod. Motívy sú najčastejšie nostalgické alebo spoločensko-zábavné, často s parodickým podtónom.

Rekonštrukcia minulosti alebo jej sociálna reprezentácia?

Výskum obdobia socializmu v etnológii sa zameriava na najrozšírenejšie praktiky celej populácie, nevymedzuje sa teda len na skúmanie *ľudu*, ako to bolo v prípade bádania o tradičnej kultúre. Tiež sa nesú-

¹⁴ ŠIDLÍKOVÁ, Zuzana: *Textilná tvorba a dizajn v 20. a 21. storočí*. Bratislava : Slovart – Vysoká škola výtvarných umení, 2013; ŠIDLÍKOVÁ, Zuzana: *Stratená móDA – Odevná kultúra na Slovensku v rokoch 1945 – 1989*. Bratislava : Slovart, 2017.

¹⁵ PAŽOUT, Jaroslav (ed.): *Každodenní život v Československu 1945/48 – 1989*. Praha : Ústav pro výskum totalitních režimů – Liberec : Technická univerzita v Liberci, 2015.

¹⁶ Prehľad viacerých monografických prác o spôsobe života v socializme uvádzame v JANTO, Juraj: *Etnológia v praxi. Vybrané oblasti*. Bratislava : ALEPH, 2021, s. 61 – 65.

stredí, na rozdiel od národopisnej etapy, na opisy výrob materiálnych produktov, ktoré sú v industriálnom období viac-menej globálne rozšírené.

V etnologických prácach, ktoré skúmajú minulé spôsoby života, sa v súčasnosti stretáme s dvoma prístupmi, bádateľskými zámermi, hoci len v implicitnom vyjadrení.

Prvým je úsilie o rekonštrukciu (objektívnej) reality, opis skutočných faktov tak, ako existovali. Tento historiografický prístup bol pre etnológiu (niekdajší národopis) typický do 90. rokov 20. storočia najmä pri skúmaní tradičnej ľudovej kultúry a uplatňuje sa aj v súčasnosti. Pri využívaní metódy etnografického interview sa kladie dôraz na overenie informácií od jednotlivých informátorov tak, aby sa dosiahla objektivita zistených údajov pre vernú rekonštrukciu. V tomto prístupe je tiež veľmi dôležité využitie ďalších historiografických metód – analýzy písomných a hmotných prameňov, ktoré sú zdrojom dát pre opis spôsobu života.

Druhý prístup je zameraný na výskum sociálnych reprezentácií, intersubjektívnych predstáv. Ten sa uplatňuje najmä pri skúmaní prítomnosti, ale využíva sa aj pri bádaní o minulosti. V takomto prípade ide o výskum sociálnych reprezentácií (interpretácií) minulosti.¹⁷ Zámerom etnológie tu nie je rekonštruovať predchádzajúci spôsob života, ale skúmať názory na minulosť; predstavy o tom, aká bola minulosť, metodologicky presnejšie, ako je v súčasnosti verbálne deklarovaná. Uvedený prístup sa opiera primárne o metódu etnografického interview. Výskum sa môže zameriavať na interpretáciu konkrétnych historických udalostí a procesov, na spomienky ich účastníkov. Tento smer sa označuje aj ako *ústna história*, *oral history* a využíva špecializovanú metódu etnografického interview. Ak rozhovor s respondentom sleduje primárne jeho osobný život, personálnu históriu, hovoríme

¹⁷ Podľa českého etnológa Petra Lozoviuka etnológovia neašpirujú pri práci s výpoveďami informátorov na rekonštrukciu histórie, ale tematizujú spomienky ako význam minulého; skúmajú sociálne reprezentácie, ktoré vypovedajú o socialistickej každodennosti. LOZOVIUK, Petr: *Možnosti a limity etnologického studia reálného socialismu* [online]. Antropoweb, 2005. Dostupné na: http://www.antropoweb.cz/media/webzin/webzin_03_2005/01_lozoviuk.pdf.

o *biografickom interview*. Výskum skupinových (príp. individuálnych) interpretácií minulosti je čoraz viac populárny aj v historickej vede. Spomienky dopĺňajú „oficiálne“ vedecké poznanie o konkrétne príbehy; umožňujú poznávať „malé dejiny veľkých udalostí“. Aj vďaka „ľudskému rozmeru“ sú vhodným a vďačným edukačným nástrojom.¹⁸ Napríklad metodické materiály pre učiteľov vznikajú aj v rámci etnologického projektu *Súčasný obrazy socializmu*.¹⁹

Toto rozdelenie na dve základné línie súvisí, okrem iného, aj s teoreticko-metodologickými prístupmi, ktoré sa snažia empiricky zachytiť a skúmať objektívnu realitu (pozitivismus, realizmus, naturalizmus) alebo sa orientujú na jej chápanie a interpretovanie ľuďmi (konštruktivizmus). Ako sme uviedli, národopis ako historická veda sa v minulosti usiloval o rekonštrukciu spôsobu života v minulosti. Od 90. rokov 20. storočia do slovenskej etnológie čoraz viac prenikajú výskumy zamerané na sledovanie predstáv o minulosti i súčasnosti.

Ako má etnológia pristupovať k výskumu tohto obdobia (ale aj iných období), je dôležitou teoreticko-metodologickou otázkou vedy. Pri výskume obdobia socializmu využívajú slovenskí etnológovia oba prístupy. V skúmaní dejinných udalostí a zvrátov sú to najmä subjektívne pohľady na ne (keďže ich objektívne skúmanie je cieľom historickej vedy). Pri mapovaní jednotlivých oblastí spôsobu života sa usilujú predovšetkým o opis, rekonštrukciu ich reálneho fungovania. Obidve línie sa dopĺňajú a kombinujú.

Okrem pochopiteľného zamerania na historické udalosti, zlomy a procesy, resp. na „osobné príbehy“, ktoré sú s nimi spojené, je potrebné pre komplexné pochopenie obdobia rozšíriť záujem aj o bežný život ľudí. Väčšina obyvateľov totiž nežila politikou, ale svojimi dennými „starosťami a radosťami“. Preto poznanie spôsobu života je dôležité pre celkové porozumenie historickej epochy i toho, čo je jej dedičstvom do súčasnosti. Výskum spôsobu života zdôrazňuje namiesto udalostí

¹⁸ Spomienky ľudí, ktorí boli perzekvovaní režimom, dokumentuje a zverejňuje napr. o. z. Post Bellum SK (www.postbellum.sk). Združenie ponúka aj vzdelávacie i zážitkové workshopy a k filmovým dokumentom tiež metodický materiál pre učiteľov.

¹⁹ Viac na: www.obrazysocializmu.net/aplikacia-vyskumu.

a „veľkých dejín“ iný pohľad na históriu; sústreďuje sa na skúsenosť a sociálnu prax; na odpoveď danej spoločnosti na politicko-hospodárske a prírodné podmienky, v kontexte ktorých táto existuje. Výskum spôsobu života je interdisciplinárnou oblasťou, a je doménou etnológie.

Ústrednou výskumnou otázkou etnologického bádania o socializme je, či reálny socializmus môžeme vnímať ako špecifickú kultúru, kultúrne formatívnu silu.²⁰ *Socialistický životný štýl*²¹ tvoria charakteristické rysy, ktorými sa daná etapa odlišuje od predchádzajúcich i nasledujúcich. Pojem však predstavuje isté zjednodušenie a generalizáciu javov masovo rozšírených. Nesmieme samozrejme zabúdať, že aj v rámci socialistickej spoločnosti existovali viaceré životné stratégie v závislosti od pracovného, spoločenského zaradenia, regiónu bydliska, vzťahu k režimu a pod.

Odpovede na otázky o spôsobe života v období socializmu na Slovensku môže poskytnúť len pokračujúce bádanie (predovšetkým) vedy, ktorej ústrednou kategóriou je kultúra ako komplex zdieľaných predstáv a praktík. Výskum rokov 1948 až 1989, ktorý sa v slovenskej etnológii výraznejšie rozvíja po roku 2000, predstavuje šancu na ich zodpovedanie.²²

Literatúra

- BEŇUŠKOVÁ, Zuzana: *Ethnological research into socialism in post-socialist (Czecho)Slovakia*. *Narodopisná revue*, 31, 2021, č. 5, s. 33 – 44.
- JANTO, Juraj: *Etnológia v praxi. Vybrané oblasti*. Bratislava : ALEPH, 2021.
- JANTO, Juraj: *Úvod do štúdia tradičnej ľudovej kultúry*. Bratislava : Stimul, 2022.

²⁰ LOZOVIUK, Petr: *Možnosti a limity etnologického studia reálného socializmu* [online]. Antropoweb, 2005. Dostupné na: http://www.antropoweb.cz/media/webzin/webzin_03_2005/01_lozoviuk.pdf.

²¹ KNAPÍK, Jiří: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948 – 1967. Svazek I. A – O*. Praha : Academia, 2011.

²² Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 1/0187/20 *Obraz socialistickeho mesta*.

- Každodennosť* [online]. In: *Encyclopaedia Beliana*. Dostupné na: <https://beliana.sav.sk/heslo/kazdodennost>.
- KNAPÍK, Jiří: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948 – 1967. Svazek I. A – O*. Praha : Academia, 2011.
- PAŽOUT, Jaroslav (ed.): *Každodenní život v Československu 1945/48 – 1989*. Praha : Ústav pro výskum totalitních režimů – Liberec : Technická univerzita v Liberci, 2015.
- PRANDA, Adam (ed.): *Spôsob života družstevnej dediny: z etnografických výskumov obce Sebechleby*. Bratislava : NÚ SAV, 1986.
- PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.): *Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989 I*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2005.
- PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.): *Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989 II*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2005.
- PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.): *Malé dejiny veľkých udalostí III. Naratívna každodennosť v kontexte sociálno-historickej retrospektívy*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2007.
- PROFANTOVÁ, Zuzana a kol.: *Žili sme v socializme I. Kapitoly z etnológie každodennosti*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2012.
- PROFANTOVÁ, Zuzana: *Žili sme v socializme II. Helena: Biografický prístup v etnológii každodennosti*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2015.
- PROFANTOVÁ, Zuzana: *Úvahy o každodennosti*. In: PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.): *Malé dejiny veľkých udalostí III. Naratívna každodennosť v kontexte sociálno-historickej retrospektivity*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2007, s. 51 – 68.
- RYCHLÍK, Jan: *Československo v období socialismu 1945 – 1989*. Praha : Vyšehrad, 2020.
- ŠIDLÍKOVÁ, Zuzana: *Textilná tvorba a dizajn v 20. a 21. storočí*. Bratislava : Slovart – Vysoká škola výtvarných umení, 2013.
- ŠIDLÍKOVÁ, Zuzana: *Stratená móda – Odevná kultúra na Slovensku v rokoch 1945 – 1989*. Bratislava : Slovart, 2017.
- ŽAJONC, Juraj: *Národopisné pracovisko v Slovenskej akadémii vied a umení (1946 – 1953)*. In: *70 rokov Ústavu etnológie Slovenskej akadémie vied: kontinuity a diskontinuity bádania jednej inštitúcie*. Bratislava : Veda, 2016, s. 21 – 53.

Pohľad do súkromia v pamiatkach staršej slovenskej literatúry

Zuzana Kákošová

Abstract

A Look into Private Life in Older Slovak Literature

The article takes a look at private life in the Middle Ages, during the Renaissance and the baroque periods mainly from the perspective of literature written at the time (9th – 18th centuries). As the overview reveals, every period had its own attitude towards privacy and intimate life, which was reflected in contemporary literary production. It turns out that even in literary texts that we perceive as marked by conventions, rules, and contemporary restrictions, we find out something about the privacy of their actors. A medieval text presents private life in accordance with the customs of the age as a public matter. In texts written during the Renaissance, in the relationship to private life the gesture dominates. Baroque literature is the most open to private attitudes, mainly in the form of such genres as autobiographies and diaries.

Keywords: private life, intimate life, Slovak medieval, Renaissance and baroque literature

V dnešných časoch je súkromie človeka predmetom ochrany najrôznejších právnych noriem, je prísne stráženým, ale paradoxne možno aj najzverejňovanejším fenoménom našej doby. Prispeli k tomu určite aj sociálne siete, na ktorých ľudia zverejňujú vo veľkej miere svoje súkromie. V príspevku sa sústredíme na staršie vývinové obdobia dejín slovenskej literatúry, teda na obdobie do roku 1800. Pozrieme sa postupne na stredovek, renesanciu i barok a na to, aký mali postoj k súkromiu a ako sa to prejavovalo v literárnych pamiatkach z týchto

období. Sústredíme sa výberovo na texty, ktoré v najreprezentatívnejšej miere môžu odhaliť pohľad do súkromia svojich autorov či adresátov.

V latinčine slovo *intimus* znamená dôverný priateľ, blízky spoločník, ale aj najvnútornejší, najdôvernejší.¹ Z toho potom máme odvodené pojmy ako *intimita* (dôvernosť, súkromie, útulnosť prostredia) či adjektívum *intímny* (dôverný, súkromný, telesne alebo pohlavne blízky).² *Krátky slovník slovenského jazyka* pojem súkromie definuje veľmi podobne: súkromie sú podľa neho predovšetkým osobné súkromné veci (trochu tautológia), intímny život, ale aj spôsob ľudského života mimo verejnosti, ústranie, samota a za synonymá pokladá slová ako dôvernosť, *intimita*, útulnosť.³ Všeobecne jednoznačná definícia súkromia predstavuje neľahký problém, keďže sa len veľmi ťažko dá exaktne vymedziť jednoznačnými a absolútne uplatniteľnými pravidlami. Jeho definícia alebo vymedzenie môže závisieť od prostredia či spoločenského postavenia osoby, ktorej sa týka, navyše na vnímanie hraníc súkromia môže mať vplyv tiež jeho vnímanie samotnou osobou.

Pri premýšľaní o tom, ktoré literárne žánre a texty nám umožňujú pohľad do súkromia pisateľa a adresáta, nám príde na um najskôr korešpondencia, teda súkromná listová komunikácia, ktorá prináša snahu „podeliť sa o videné, počuté, zažité, napremýšľané s adresátom na druhej strane.“⁴ Aj keby sa zdalo, že korešpondencia má výhradne neliterárny charakter, opak je pravdou. Už od antických čias je v dochovanej korešpondencii zjavné úsilie o určitú literárnu podobu, ktorá zodpovedala dobovým predstavám o literatúre a o poetike. Preto môžeme hovoriť o type antickej (resp. latinskej) korešpondencie, o type stredovekej, renesančnej či barokovej podobe listu. Zaoberá sa nimi epistolografia, avšak skôr z formálneho a vecného hľadiska. Lis-

¹ PRAŽÁK, Josef M. – NOVOTNÝ, František – SEDLÁČEK, Josef: *Latinsko-český slovník A – K*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1955, s. 722.

² Pozri aj *Velký slovník cudzích slov*. Dostupný na https://www.vsvu.sk/workspace/media/documents/velky_slovník_cudzích_slov-5e862893addf8.pdf.

³ *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava : Veda, 1987, s. 432.

⁴ HEVIER, Daniel: *Listovanie v listoch*. Dostupné na www.tyzden.sk/casopis/1272/listovanie-v-listoch.

ty nám však dokážu pomôcť pri skúmaní dobovej podoby literatúry, keďže v korešpondencii sa môže vysvetliť mnohé z toho, čo autor napísal do svojich umeleckých diel, ale aj prečo a ako to napísal. Už humanisti 16. storočia, ktorí povýšili korešpondovanie na vysokú úroveň a písali o tvorbe listov aj metodické príručky (napríklad Ján Sambucus),⁵ preniesli podľa vzoru antických básnikov (Ovídius, Horácius)⁶ formu listu do poézie, najmä do jej príležitostných žánrov.⁷

Nazrieť do súkromia v staršej slovenskej literatúre nám umožňujú aj ďalšie žánre ako autobiografie, memoáre, denníky a cestovné denníky, opisné a výkladové žánre prózy i poézie či baroková didakticko-reflexívna poézia, ba dokonca aj humorné dialógy či dialogické scény.

Stredovek – súkromie, vec verejná

Vzťah stredoveku k súkromiu sa nám niekedy môže javiť tak, že v stredoveku súkromie nebolo. Postavy v literárnych dielach nemajú bežný súkromný život, súkromie človeka nepatrilo do zorného uhla stredovekého autora, súkromie zohrávalo úlohu najmä vtedy, keď išlo o intímnu komunikáciu s Bohom.

V staroslovienskej literatúre (9. – 10. storočie) legendy *Život Konštantína* i *Život Metoda* prerastajú rámec bežného života svätých, sú to skôr obranno-politické diela, prípadne historicko-monografické texty. Spolu predstavujú pomerne podrobný historický dokument o živote a pôsobení Konštantína a Metoda, ale i o spoločensko-historickom začlenení ich činnosti do priestoru vtedajšej kultúrnej Európy (východnej i západnej). Vypelá byzantská legendistická tradícia sa odráža najmä v Klimentovom *Živote Konštantína* v sujetovo-kompozičnej premyslenosti, kompaktnosti a proporčnosti, v posilnení intelektuálnej roviny textu a vo vyspelom rétorickom štýle. Staroslovienske životy sa teda

⁵ SAMBUCUS, Ján: *Epistolarum conscribendarum methodus* (Spôsob ako písať listy). Bazilej, 1552, 1558.

⁶ Ovídiove *Listy heroín*, *Listy od Čierneho mora* a Horáciove *Listy*. Práve u Horácia bol list usporiadaný do súboru v poézii novinkou.

⁷ SAMBUCUS, Ján: *Poemata quaedam* (Rozličné básne). Padova, 1555.

v súlade s legendickým žánrom nezameriavajú na súkromný či bežný život hlavných postáv, do súkromia sa utiekajú najmä v rozhodujúcich momentoch svätcovho života, v ktorých sa odohráva rozhodovací proces o dôležitých otázkach (Konštantínovo rozhodnutie ísť na Veľkú Moravu a zostavenie písma).

V duchovnom živote preto do súkromia patrili predovšetkým intímne, dôverné kontakty s Bohom. V Maurovej *Legende o svätom Svoradovi a Benediktovi* sa Svorad-Andrej uchýlil „do samoty lesnej“, aby tam konal veci, ktoré mali zostať len medzi ním a Bohom. Zveril sa s nimi len svojmu dôvernému, ba priam intímnemu druhovi Benediktovi, ktorého však zaviazal sľubom, že ich „zverejní“ až po jeho smrti. Išlo predovšetkým o mimoriadne asketický spôsob života sprevádzaný mimoriadnym (aj na tú dobu) pôstom a sebatrýznením:

Keď tam jedného dňa prílišnou robotou a pôstom oslabený, na tele i na duchu zmorený ležal, prišiel k nemu nejaký mladík prekrásny na pohľad ako anjel, a naložiac ho na vozík, zaviezol ho do jeho cely; no keď vytrženie, v ktorom bol, pominulo, a keď prišiel k sebe, poznal, čo s ním spravilo milosrdenstvo Božie, priznal sa spomenutému učeníkovi svojmu Benediktovi – ktorý mi to rozprával – a prisahou ho zaviazal, aby o tom pred smrťou nikomu nič nepovedal.⁸

Je zrejmé, že takéto momenty mali inú funkciu než priblížiť reálny intímny život človeka. Bola to funkcia legendická, pohľad do súkromia sa podriaďuje legendickej funkcii: pred očami bežných smrteľníkov mali zostať skryté mimoriadne prejavy svätosti, mohli byť zverejnené až po smrti hlavného hrdinu legendy. Ale predsa len nám ukazujú, ako tvrdo pracoval mních v lese, aby sa priblížil Bohu.

V ostatných legendách nájdeme tiež náznaky alebo skryté pohľady na súkromie. Prípadne sa v nich zo súkromia robí „vec verejná“, čo zodpovedalo dobovým konvenciám. *Legenda svätého Štefana kráľa napísaná biskupom Hartvikom*⁹ akoby vyvažovala jednostrannosť pred-

⁸ MAURUS: *Legenda o svätom Svoradovi a Benediktovi*. In: MARSINA, Richard: *Legendy stredovekého Slovenska*. Budmerice : RAK, 1997, s. 41 – 43.

⁹ Tamže, s. 103 – 119.

chádzajúcich dvoch verzií, *Väčšej* a *Menšej legendy svätého Štefana kráľa*. Kompletizuje život Štefana-svätca podľa hagiografického kánonu, podčiarkuje zázračnosť Štefanových činov a pridáva obraz umierania, svätorečenia a posmrtné zázraky. Takto môžeme v tejto legende vidieť priam spektakulárny obraz umierania nielen panovníka, ale aj svätca:

Teda prišiel ten šťastný deň, ktorý mala svätcova smrť urobiť čoskoro ešte šťastnejším; okolo stáli všetci biskupi s duchovenstvom a zbor panovníkových županov s množstvom služobníkov, a tu Bohom milovaný kráľ, ktorý ležal v ich strede, prijímajúc sviatosť svätého pomazania, svoju svätú dušu, posilnenú na cestu telom a krvou nášho Pána, odovzdal v roku 1033 od Vtelenia Pána nášho Ježiša Krista do rúk stále Panny a svätých anjelov, ale aj ten nárek sa potom premenil na večnú veselosť budúcich aj súčasných.¹⁰

Podobne ani pôrod nebol súkromnou či intímnu záležitosťou, najmä ak išlo o šľachticnú alebo kráľovnú. Svedčia o tom obrazy znázorňujúce narodenie svätej Alžbety, kráľovskej dcéry.¹¹

Ani v svetskej stredovekej literatúre to so súkromím nie je inak ako v duchovej. Vo vagantskej poézii by sme mohli hovoriť o štylizovanej podobe súkromia, ktoré funguje ako opozícia voči uznávaným a oficiálnym hodnotám. V 12. – 15. storočí vznikol celý rad kroník,¹² avšak už z podstaty žánru neposkytovali priestor pre prenikanie prvkov intimity a pre pohľady do súkromia panovníkov či šľachty. V *Kronike Jána z Turca* (1488) autor venuje veľkú pozornosť osobnosti kráľa Mateja Korvína. V kronikárovom portréte sa demonštrujú vlastnosti Mateja Korvína nielen ako panovníka a vojvodu, ale aj ako človeka. Nedeje sa to síce cez vnútorné prežívanie, ale cez vonkajšie znaky, cez jeho sprá-

¹⁰ Tamže, s. 116 – 119.

¹¹ GERÁT, Ivan: *Obrazové legendy sv. Alžbety*. Bratislava : Veda, 2009, s. 24 – 27.

¹² *Anonymova kronika, Činy Uhrov* (Gesta Hungarorum okolo 1200), *Kronika Šimona z Kézy* (Gesta Hungarorum, 1282 – 1285), *Zložená kronika* (viacerí autori, 14. storočie), *Obrázková alebo Viedenská kronika* Marka Kálthiho (Chronicon pictum, 1358), *Budínska kronika* (prvá tlačená kniha v Uhorsku, 1473), *Dubnícka kronika* (neznámy autor, 1479), *Uhorská kronika Jána z Turca* (Chronica Hungarorum, Brno a Augsburg, 1488).

vanie sa počas väčších akcií, ako sú hostiny či boje alebo vyjednávanie s nepriateľmi: „*Pán kráľ Matej voviedol poľského kráľa do svojho stanu so všetkými jeho grófmi, s Poliakmi i Rusínmi, s Litovcami i Tatármi a vystupoval pohostinne, takže obdivovali jeho vznešenú veľkomyselnosť a spôsob správania.*“¹³

Zo stredoveku sa v hojnejšom počte zachovali pamiatky vecnej mestskej literatúry: mestské knihy, mestské kroniky, rôzne súpisy, korešpondencia, právne predpisy a záznamy. Mestské knihy (najmä *Žilinská mestská kniha* z rokov 1378 – 1524) predstavujú svojou skladbou typický stredoveký zložený nadžánrový útvar, v ktorom sa popri právnych predpisoch vyskytujú aj komentáre, záznamy súdnych rokovaní, sporov, dokumentov, súkromných listov, testamentov a pod. *Žilinská mestská kniha* okrem iného obsahuje zápisy o udalostiach najmä právnej povahy, ktoré sa týkajú rôznych právnych úkonov. Týkali sa závetov (ich tvorby, ale aj realizácie), zložených záloh za tovar, dedičských vyrovnaní medzi pozostalými, vyrovnania, ale aj priznania dlhov, rôznych overení, zápisov o vraždách a pod. Väčšmi ako umelecká literatúra nám táto mestská kniha dáva možnosť nahliadnuť do súkromného života obyvateľov danej lokality.

Renesancia – súkromie ako gesto

Renesancia oproti stredoveku znamená výraznú zmenu, sústreďuje sa na človeka (antropocentrizmus), na jeho potreby (individualizmus). Napriek tomu v literárnych pamiatkach tohto obdobia, ktoré sa nám zachovali, nie je veľa priestoru pre pohľady do súkromia. Najrozsiahlejší a poetologicky najvyhranenejší súbor textov v období renesancie predstavuje latinská literárna produkcia našich humanistov, ktorí písali svoje literárne diela temer výlučne po latinsky.¹⁴ Latinsky píšuci autor

¹³ SOPKO, Július: *Kroniky stredovekého Slovenska*. Budmerice : RAK, 1995, s. 219.

¹⁴ K výnimkám môže patriť napríklad Ján Bocatius (pôvodom Lužický Srb), ktorý písal aj po nemecky, či pôvodom Čech Jakub Jakobeus, ktorý má významnú časť svojho diela napísanú po česky.

necítil príliš potrebu vyjadrovať osobné city a stavy, a tak vlastne subjektívnu lyriku medzi latinskými žánrami hľadáme ťažko. Nazrieť do súkromia nám humanisti umožnili len výnimočne. Napríklad v príležitostnej poézii adresovanej priateľom, blízkym ľuďom, či príbuzným. Nájdeme tu čriepky súkromia autora či adresáta. Zo žánrov ide o epicédiá (kondolenčné básne), gratulácie k osobným úspechom (získanie akademického titulu, úradu a pod.). Ale napríklad v epithalamiách (gratulačné básne k sobášu), ktoré sa niekedy zvykli na svadbách aj čítať, narážky súkromného či intímneho charakteru boli nevhodné.

Výnimku môže predstavovať cyklus lúbostných básní Jána Bocatia venovaný Rubelle (Červenolice), ktorý je však doslova ukrytý medzi gratulačnými básňami k sobášu (epithalamiá) v tretej kapitole jeho knihy *Päť kníh uhorských básní* (Hungaridos libri poematum V, 1599) nazvanej *Nuptialia* (Svadobné básne) a majú erotický a zdanlivo osobný ráz. Prečo zdanlivo? Ukazuje sa, že Rubella bola fiktívna milenka, skutočnou láskou Jána Bocatia bola Elsula Belsiová, jeho budúca manželka. Príznačne pre humanistického autora zverejňuje detailnejšie fiktívny intímny vzťah k Rubelle, ktorý nedopadne dobre, oveľa menej pozornosti a detailov venuje reálnej osobe, svojej budúcej manželke, Elsule Belsiovej. Ide tu o demonštrované (manifestované) „súkromie“ versus akési gesto básnika, ktorým ukazuje tie pravé hodnoty v živote muža. Súčasťou tohto gesta je aj fakt, že svoju správnu voľbu životnej partnerky oznamuje v básni Sauterovi, kňazovi, ktorý ich neskôr sobášil:

*Pučí sa, plače, Sauter, tá Rubella, kedysi naša,
že som si skutočnú lásku našiel a vyhladal už.
No ja sa nestarám vôbec, že pučí sa, plače. Veď naša
Elsula Belsiová je. Rubella, puč sa a plač.¹⁵*

Rovnako Ján Sambucus sa v svojej najznámejšej a najoceňovanejšej básnickej zbierke *Emblemata* (Emblémy, 1564) zmieňuje o spôsobe svojho cestovania po Európe, na koni len v sprievode svojich verných

¹⁵ Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva 2. Bratislava : Slovenský Tatran, 1997, s. 170 – 171.

psov Bomba a Madela. Emblém s mottom *Príklad psej vernosti* (Fidei canum exemplum)¹⁶ síce na prvý pohľad vyzerá ako výraz autorovej vďačnosti verným sprievodcom na cestách po Európe, interpretovať sa však dá a pravdepodobne aj má nielen ako výpoveď o autorovej povahe a názoroch na spôsob života, ale aj o jeho osobných vlastnostiach, ako je nenáročnosť, skromnosť, schopnosť znášať nepohodlie cesty za vzdelaním.¹⁷

Ďalší autor tohto obdobia, Martin Rakovský, patrí k našim najvýznamnejším humanistom. Jeho výnimočné filozofické básnické diela majú parametre porovnateľné s európskymi latinskými humanistickými básnickými dielami. Je autorom aj zaujímavej opisno-oslavnej básne *Descriptio urbis Lunae Boiemicae* (Opis českého mesta Louny, 1558), napísanej síce podľa vzorov v tej dobe obľúbených topografií (opisov či osláv miest, krajín, regiónov), ale založenej na vlastnej skúsenosti. V Lounoch pôsobil ako rektor školy už od roku 1557 a dôverne poznal nielen mesto a kraj, v ktorom sa nachádza, ale najmä jeho obyvateľov a ich spôsob života. Toto mu umožnilo aj dôverný pohľad do lounskej domácnosti, do jej fungovania.

*Sú tu i matky i nevesty ich i slobodné devy,
takže z nich môžu si muži niektorú za ženu vziať.
Ony sťa ostrážité slimáky držia sa svojho
prahu a s umením veľkým spleťajú nejakú vec,
alebo pradá, tkajú a vreteno zvrátajú palcom,
dokonca vedia sťa pavúk hodvábné nite tiež priať,
z ktorých robia si stužky tak jemné, že uniknú zraku,
vedia tiež krásne plátno pre svoju potrebu tkať.*¹⁸

Môžeme si všimnúť, že Rakovský zobrazuje najmä hodnoty, ktorými sa môžu prezentovať lounske ženy navonok, čo obrazne povedané

¹⁶ SAMBUCUS, Ján: *Emblemata*. Antverpy, 1564, s. 164 – 165.

¹⁷ Emblém a obrázok sú dostupné na: <https://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/facsimile.php?id=sm947-l2v>.

¹⁸ RAKOVSKÝ, Martin: *Zobrané spisy*. Bratislava : Veda, 1974, s. 100.

„zvyšuje ich hodnotu“. Iný skutočnejší a súkromnejší pohľad do domácnosti nám poskytne Rakovský o niečo ďalej:

*Nemenej mierne sú výdavky ľudu, keď vystrojí hody,
pretože hotoviť drahé pokrmy nie je tu zvyk.
Mäso keď uvaria v hrnci, hneď na dva ho rozdelia chody:
polievku dávajú najprv, mäso až potom sa je.
Dávajú k tomu buď kel, buď fazuľku náchylnú k vetrom,
ako posledné jedlo zvykol sa podávať syr...
... Takéto jedlá a takéto nápoje používajú,
pravda, keď zostanú doma, cez svoj keď neprejdú prah...¹⁹*

Z obrazu súkromia sa môže v literárnom spracovaní stať aj symbol, symbol odporu a najmä prevahy nad krutým nepriateľom. V anonymnej protitureckej historickej piesni *Píseň o sigetském zámku* (1566) je turecký sultán zasiahnutý padajúcim stanom pri jedle, pri hostine. V kontraste s hrdinským zomieraním kresťanských obrancov pevnosti ide o dehonestujúcu smrť od ľaku pre nepriateľa, pre nekresťana, pre útočníka:

*I hned puškár Jeroným
dobré dělo nabil,
cisárův šátor zmířil,
kdež Soliman seděl,
vesele pil, jedel.*

*Práve v ten stlúp prostřední,
jenž v prostredku stojí –
hned ho vpoly ustrelil,
Solimana zmámil
a strachem podmanil.*

¹⁹ Tamže, s. 101.

*Hned ho na zem, veliká
nemoc uhodila,
do tretieho dne držela,
až mu duši vzala –
tá vec byla tajná.²⁰*

Zo 16. storočia máme zachovaných niekoľko denníkov významných uhorských/slovenských šľachticov. Ide najmä o denníkové záznamy ich ciest po Európe.²¹ Ostali väčšinou v rukopise, ale časti jedného z nich sú preložené do slovenčiny a vydané tlačou.²² Ide o cestovný denník Jána Dernschwama, ktorý si písal po nemecky počas cesty do Konštantínopolu a Malej Ázie, s názvom *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien* (Denník cesty do Konštantínopolu a Malej Ázie, 1553 – 1555). Je obsiahlym a podrobným opisom cesty, ktorú vykonal ako šesťdesiatročný na vlastné náklady s vyslancami cisára, päťkostolským biskupom Verančičom a Františkom Zayom. Dernschwamov denník je plný veľmi cenných správ pre kultúrne, sociálne a hospodárske dejiny Balkánu a Malej Ázie. Jeho dojmy sú veľmi bezprostredné, zaznačoval si ich vraj aj počas cesty. S bezprostrednosťou súvisia niektoré osobné príbehy: o zajatých uhorských chlapcoch, o Cigánoch, ktorí nevládali zaplatiť dane. O súkromí počas putovania a o tom, ako znášal on sám strasti neľahkej cesty, sa dozvedáme len veľmi málo, najmä zo strohých a opakujúcich sa poznámok ku kvalite cesty, k ubytovaniu a pod.

Centrálnym dramatickým žánrom našej renesancie je **biblická dráma**, ktorá dosiahla svoj vrchol v diele Pavla Kyrmezera (*Komedia*

²⁰ *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva* 2. Bratislava : Slovenský Tatran, 1997, s. 199.

²¹ Denník Juraja Thurzu z cesty do Benátok, denník Jána Dernschwama, Denník Lochmanovcov, Denník magistra Jána Bocatia. Bližšie informácie pozri: MINÁRIK, Jozef: *Renesančná a humanistická literatúra. Svetová, česká, slovenská*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1985.

²² *Putovanie po súši a po mori. Zo slovenskej cestopisnej literatúry 16. – 18. storočia*. Bratislava : Tatran, 1975, s. 7 – 36.

česká o Bohatci a Lazarovi, 1566 a *Komedia nová o vdově*, 1573, menej už *Komedia o Tobiašovi*, 1581). Námet má biblicko-náboženský a cieľ etický. Vystupujú v nej obyčajné postavy, nie vznešeného pôvodu, rieši sa tu „prízemný“, ľudský problém. Z hľadiska našej témy je zaujímavá najmä Kyrmezerova *Komedia o Bohatci a Lazarovi*, ktorá je napísaná podľa konkrétneho novozákonného podobenstva (Luk. 16, 19). Keď si oba texty porovnáme, zistíme, že sa Kyrmezer bezvýhradne pridŕžoval biblického textu, dokonca v piatom dejstve skoro doslova reprodukuje záverečný rozhovor Abraháma a Boháča. Čo tam autor drámy pridáva, je práve rozšírenie spracovania námetu o domácnosť Boháča. Má manželku Annu, sluhov Parmena a Syrusa. Dáva nám nahliadnuť, ako boháčova domácnosť funguje, aký je napríklad rozdiel u sluhov medzi ich oficiálnym, navonok prezentovaným vzťahom k boháčovi a ich súkromnými názormi na pomoc chudobným a biednym. Podľa svedectva znalkyne Kyrmezerovho diela Mileny Michalcovej Cesnakovej Kyrmezer „postupoval vo svojej práci celkom samostatne...“²³.

Barok – súkromie ako téma literatúry?

17. a 18. storočie bolo ťažkou a komplikovanou dobou, plnou politických, mocenských i náboženských bojov s ťažkými dôsledkami na život ľudí. Barokový človek sa musel vysporiadať s dobovými rozpormi, z ktorých ako základné vystupujú protiklad medzi túžbou po mieri a realitou dlhodobého vojnového stavu, medzi upevňujúcim sa katolicizmom a protestantizmom otvárajúcim priestor pre ľudské každodenné potreby, ale aj úplne všeobecne medzi ideálom viery a „špinavosťou“ života, prípadne na individuálnej úrovni protiklad medzi dušou túžiacou po harmónii a splynutí s Bohom a telom túžiacom po hriechu a pozemskej radosť. Svet sa ľuďom javí ako hriešny, veria, že bude mať skorý koniec, že speje do záhuby, čo sa prejavilo v zosilnenom chiliaz-

²³ CESNAKOVÁ MICHALCOVÁ, Milena: *Pavel Kyrmezer*. In: *Divadelné hry Pavla Kyrmezera*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1956, s. 41.

me. Alebo to malo úplne opačný efekt: koniec sveta je blízko, a tak si užime, kým sa dá, však sa budeme kajať. Humanistický optimizmus skončil v slepej uličke, svet sa človeku javí ako labyrint, ako bludisko, v ktorom už rozum nie je tou lampou ukazujúcou cestu. Človek si musí hľadať nové „lampy“, ktorými sú pre neho viera a srdce.

Do tematického spektra slovenskej barokovej literatúry prenikala bezprostredná skúsenosť, a to v biografických žánroch, cestopisných a zábavných prózach, ale i v poézii orientovanej zábavne alebo sociálno-kriticky. A práve v týchto žánroch sa pokúsime identifikovať pohľady do súkromia barokového človeka.

Zo širokého spektra diel sa sústredíme len na niektoré, a to na tie, v ktorých môžeme vidieť najzreteľnejší posun vo vnímaní súkromia v období baroka. Barok, aj zameraním sa autorov na osobné vyznania, na sprostredkovanie vlastných, často veľmi súkromných zážitkov, bol súkromiu pomerne dosť otvorený. Tým, že lyrické žánre ešte ani v poézii baroka nemajú dominantné postavenie a hovoríme skôr o istom stupni lyrizácie v niektorých žánroch či u niektorých autorov, nájdeme obrazy súkromia skôr v barokovej próze. Umožňovali to aj obľúbené žánre biografického, autobiografického či memoárového charakteru.

Ani baroková poézia nám ešte neumožňuje nahliadnuť do vnútra lyrického subjektu, dominujú v nej také žánre ako duchovná pieseň a modlitba, didakticko-reflexívna báseň, alamódová poézia a historická epika. Autori na vyjadrenie osobných myšlienok využívajú obvyklé postupy zobrazenia inšpirované v Písme (žalmy, *Pieseň piesní*) alebo európskej tradícii (epigramy antického básnika Martiala, Vergíliova *Eneida* či *Bukoliky*, Horáciova poézia a pod.).

Peter Benický, autor, ktorý tvoril úplne na začiatku slovenského baroka v polovici 17. storočia, odhalil vo svojich *Slovenských veršoch* aj niektoré aspekty svojho súkromia: cez tematizovanie názorov na ženy sa môže do istej miery prejavovať jeho staromládenectvo, cez názory na šľachtu zasa kritický pohľad aj do vlastných radov (sám bol zeman, teda príslušník nižšej šľachty), cez názory na vzťah bohatých a chudobných zasa naznačil svoje sociálne cítenie, cez nedokonalé informácie vzdelaneckého charakteru poukáže na svoje nesystematické vzdelanie. A preto mimoriadne sympaticky vyznievajú aj jeho prvé verše zo zbierky *Slovenské verše* (1652), ktoré majú priam programový charakter:

*Nemajúce práce
panské na prekážce,
lenivý nechťíc býti,
umínal jsem sobe
k vůli všakže tobe
čtenáři neco vzíti.*

*Co me přirození
prineslo myšlení
krátce vyložiti,
abys' v posezení
v častém rozmlouvání
mohl víc mluvit.*

Vyššie sme spomínali, že baroková poézia ešte nie je osobnou, intímnu lyrikou v modernom slova zmysle, stretneme sa tu skôr len s lyrizáciou. Intímnosť nemôžeme spájať ani s lúboštnou poéziou, keďže v baroku dominovala tzv. alamódová poézia, štylizovaná, vymelkovaná, v ktorej sa prezentuje láska ako póza. Zaujímavým dielom barokovej literatúry je však rozsiahla báseň galantného a kurtoázneho charakteru Štefana Ferdinanda Seleckého *Obraz panej krásnej, perem malovaný, která má v Trnave svoje prebývání*. Selecký nemá ambíciu nahliadať do jej súkromia, len naznačí, že je síce vydatá, ale ešte nemá deti. Pri prezentovaní detailov krásy Trnavčanky si Selecký vyberá konvenčné motívy známe zo žánru „na chválu ženy“ (lupienky kvetu ľalie, perie labute na vyjadrenie hebkosti a belosti pokožky, zlaté vlasy a pod.). Najintímnejší detail predstavujú verše o kráse krvi tejto panej, čo však svedčí skôr o vedomej hyperbolizácii pri vymenúvaní predností a obdivuhodných vlastností krásnej Trnavčanky:

*Žila každá plná krvi kráse velkej,
jesli víru dáme rozprávce barvírskej,
který vyprávíajíc dušú potvrđoval,
že jak živ krvi tak peknej nevídal,
jak videl sekajíc žilu tejto pani,
na kterou pro peknost hledel půl hodiny.²⁴*

²⁴ SELECKÝ, Štefan Ferdinand: *Obraz panej krásnej perem malovaný, která má v Trnave svoje prebývání*. In: *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva* 3. Bratislava : Slovenský Tatran, 1997, s. 269.

Historické udalosti 17. a 18. storočia zasiahli do života stoviek, ba tisícov reálnych ľudí a niektorí z nich sa rozhodli podať o tom písomné svedectvo formou dokumentárnych zápiskov (denníky, autobiografie, kroniky), prípadne prozaických diel polodokumentárneho charakteru. Prevažnú väčšinu týchto diel vytvorili protestanti (predovšetkým duchovní) ako svedectvo o utrpení, ktoré museli podstúpiť v mene svojho náboženského presvedčenia.

Barokoví autori autobiografií – Štefan Pilárik: *Currus Jehovae mirabilis, to jest Podivuhodný voz najvyššieho* (Wittenberg, 1678) a Samuel Hruškovíc: *Vlastný životopis* (Vita Samuelis Hruskovic, 1720) predstavujú dve podoby pohľadu do svojho súkromia.

Pilárik píše klasickú dobovú autobiografiu, ktorá aj bola publikovaná tlačou. Jej obsahom je autorov život na pozadí náboženských pomerov a spoločenskej situácie v prvom rade spojenej s náboženským prenasledovaním. Postupuje ako v životopise chronologicky: začína narodením a detstvom, ďalej sa venuje svojim prvým pôsobiskám, svadbe, ale aj smrti svojho predčasne narodeného prvého syna, ďalej opisuje vysvetlenie a nastúpenie do kňazského úradu, následné prenasledovanie a trest, venuje sa prvému vyhnanstvu, opisuje rôzne nebezpečenstvá, ktoré mu hrozili, a nešťastia (búrka a vietor), približuje svoje vizionárstvo, upadanie do bezvedomia, píše i o tom, ako sa mu zjavovali neobyčajné veci a pod. Pomedzi jednotlivé epizódy umiestňuje informácie o svojich vydaných dielach či prekladoch. Kapitoly jeho autobiografie obsahujú ďalšie dôležité životné medzníky (sťahovanie sa na úrad dvorného kazateľa, matkinu smrť a pohreb, ale najmä nádasdyovskú perzekúciu a prenasledovanie, opis pálenia Pilárikovej knižnice). Svoje miesto tam má aj tatárske zajatie a záver je situovaný do exilu v Nemecku. V centre Pilárikovej pozornosti stoja osobné zážitky a náboženské i cirkevné problémy. Realitu vníma krajne metafyzicky, len miestami sa mu darí skomponovať cenné realistické dobové detaily, obrazy, scény a epizódy: plavba na plti po Váhu či pálenie Pilárikovej knižnice grófom Františkom Nádasdym. Z formálnej stránky má próza veľmi blízko ku kázňovej literatúre. Nájdeme tu veľké množstvo náboženských reflexií, vzdychov, biblických citácií a exempli, ktoré prerušujú súvislý tok rozprávania. Záverom teda musíme konštatovať, že autobiografia Štefana Pilárika nám poskytuje len obmedzený pohľad do jeho súkromia.

Hruškovic zvolil iný postup, jeho autobiografia je rukopisná a napísaná špecifickým spôsobom. Text je formálne rozdelený na „základnú“, prípadne „hlavnú“, a „vedľajšiu“ časť. V rukopise sa líšia veľkosťou písma a štruktúrovaním samotného textu: hlavná časť je rozdelená do kapitol a vedľajšia predstavuje akýsi poznámkový aparát označený písmenami abecedy a tvorí vždy druhú časť kapitoly (subjektívnejší a emocionálnejší výklad, doplnenie, prípadne komentár toho, čo bolo v oficiálnom životopise). Sledujeme tak oficiálnu (verejnú) líniu jeho života a súkromnú („odvrátenú“). V hlavnom texte sa portretuje v podobe muža pevného v mravoch, vzdelaného, s pevným úsudkom a najmä neochvejného vo viere. Poznámky ozrejmujú fakty a udalosti uvedené v oficiálnej časti, spresňujú ich alebo aj relativizujú ich jednoznačnosť. Takto poznámky predstavujú súkromnú, dôvernú časť jeho života, sú poznačené až dojemnou úprimnosťou, pravdivosťou a intimitou (pasáž o predstieraní šialenstva). Nájde tu obraz života chudobného študenta, jeho zážitky s vojakmi a zbojníkmi (zbojnícky vodca Ordáš), opis spolužiakov, či učiteľov, názory na aktuálne otázky (pietizmus, Matej Bel).

Ďalšiu, pomerne veľkú skupinu barokových textov tvoria rôzne denníky, väčšinou rukopisné. Autori v nich písali aj o svojom súkromí, o dôverných myšlienkach, aké sa zverujú len osobným denníkom a blízkym ľuďom.

Joachim Kalinka napísal svoj *Denník* (Diarium) počas väzenia v Bratislave v češtine a v latinčine. Je to zaujímavý dobový dokument, výstižný obraz vtedajších spoločenských, politických a náboženských pomerov, ale aj obraz jeho súkromného života (manželka, dcéra, spoluväzni a ich súkromný život). Autor tu opisuje svoje zážitky zo súdneho vyšetrovania a väzenia v Prešporku (Bratislave v rokoch 1671 – 1672). Bol obvinený, že je odpadlíkom a zradcom, vyhrážali sa mu smrťou, ale usilovali sa ho tiež získať na stranu katolíkov a prinútiť ho ku konverzii. V jeho denníku nájdeme typické zápisky denných drobných i závažných udalostí či zaujímavé príbehy z každodenného spoločenského, kultúrneho, politického, náboženského i cirkevného života vo vtedajšej Bratislave/Prešporku. Väčšinu zápisiek predstavujú záznamy rozhovorov v kruhu priateľov (spoluväzňov), listy príbuzným a známym a tiež prosbopisy za prepustenie na slobodu. Záznam roz-

hovorov (najmä pri jedle) nám umožňuje nazrieť do súkromného života súdobého človeka, do jeho myslenia, zvykov a správania. Okrem spomínaných záznamov života v meste a v komunite väzňov tu nájdeme zachytené populárne poviedkové, anekdotické a facetické príbehy a tiež spôsob ich šírenia. Pre skrátenie dlhej chvíle si ich rozprávali samotní väzni napríklad pri cestovaní, pri jedle a najmä po večeroch. V denníku nájdeme aj bohatú korešpondenciu v latinčine i slovákizovanej češtine (slovenčine): okrem oficiálnych listov sa tu nachádza tiež korešpondencia s priateľmi, ale najmä s manželkou.²⁵ Zo súkromných listov adresovaných manželke sa zračí až dojemná starosť Kalinku o prosperovanie jeho malej dcéry Katarínky, či sa dobre učí, či je zdravá. Myslí na ňu aj vo svojom ťažkom položení väžňa a posiela jej darček, psíčka, spolu s „návodom“, ako sa má o neho starať: „*Katarine odsílám jedného psíčka, ktorý se jmenuje Kanikel, nech ho často myje, aby neoblchavel.*“²⁶

Rukopisným dielom je aj *Itinerarium. Cestovný denník* Daniela Krmana ml. (asi 1709 – 1711). Tak ako Hruškovcova rukopisná autobiografia, ani Krmanov *Cestovný denník* nebol určený na verejné publikovanie. Krman ho písal pre príbuzných, rodinu či potomkov, mal v ňom byť zachovaný jeho odkaz. Tlačou a v preklade vyšlo toto dielo až v roku 1969. Jeho základom sú vlastné denníkové zápisky (1708 – 1709) z cesty za švédskym kráľom Karolom XII., ktorý v tom čase bojoval proti cárovi Petrovi Veľkému v Bielorusku. Z poverenia slovenských evanjelikov Krman podnikol vlastne diplomatickú cestu, ktorej cieľom bolo získať podporu švédskeho kráľa pre evanjelikov vôbec, najmä však získať prostriedky na pozdvihnutie prešovského kolégia na univerzitu s teologickou, právnickou, lekárskou a filozofickou fakultou. Denníková forma zápiskov a cieľ autora podať podrobné svedectvo o svojej ceste výrazne podmienili dokumentárny charakter celého textu. Autor sa v ňom snaží zaznamenať aj epizodické udalos-

²⁵ Podrobnejšie v antológii *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva* 3. Bratislava : Slovenský Tatran, 1997, s. 52 – 53.

²⁶ Tamže, s. 56 – 57.

ti, podrobnosti o krajine, ľuďoch a ich zvykoch. Aj preto Krmanov text nie je homogénny, zaraďuje sem dôležité dokumenty (poverenie delegácie, odporúčajúce listy), rôzne nápisy (cirkevné i svetské) v origináli i preklade, ale napríklad aj piesne, ktoré ho zaujmú (latinské i nelatinské). Je veľmi dôsledný práve pri zaznamenávaní zvykov a obyčajov ľudí krajín, cez ktoré prechádza, a v tých najchudobnejších sa neubráni ani podrobnému opisu biedy, ktorá tam vládne (Poľsko a Litva). Denník obsahuje množstvo informácií aj zo súkromia, ako sú problémy s ubytovaním, s jedlom, s chorobami (dyzentéria, jej priebeh a liečenie), neznesiteľný mráz v zime a neznesiteľné teplo v lete, špina, nepohodlie a pod.

Baroková korešpondencia nám zanechala aj množstvo súkromných listov, z ktorých však je spracovaný len zlomok. Výnimočne nám literárne pamiatky umožnia aj pohľad do domácnosti, do prostredia súkromného domu. Takými sú zachovaná súkromná korešpondencia žien a paradoxne rozlúčkové pohrebné reči.

Široké dobové tematické a štýlové spektrum divadla máme v baroku doložené už aj jednotlivými textami. Okrem školskej hry oboch konfesií jeden z jeho pólov tvoria stredoveké spory a polemiky a opačný pól zasa veselé dialógy a dialogické scény žartovného a inotajne erotického charakteru, ktoré máme zaznamenané v zborníkoch z druhej polovice 18. a zo začiatku 19. storočia. Predstavujú ich veršované spory muža a ženy o zlých a nešetrných ženách, o mužoch opilcoch, o dcérach starých dievkach, o nemravnom správaní sa duchovných a pod. Ich dej je až samopašne veselý, no niekedy sa dotýka aktuálnych otázok spoločenského života a v satirickej podobe kritizuje mnohé stránky súčasných pomerov z hľadiska záujmov plebejských, neurodzených vrstiev. Takými sú aj dialógy o intímnych problémoch vzťahov muža a ženy (nevera, nedostatok morálky a pod.), ktoré sú situované práve do súkromia.²⁷

²⁷ *Dialógy poučné i rozmarné*. Zost. Milena Michalcová-Cesnaková. Bratislava : Tatran, 1989, s. 223 – 266.

Záver

Pokúsili sme sa nazrieť do súkromia ľudí (autorov, hrdinov, literárnych postáv) tak, ako nám to umožňujú literárne pamiatky starších vývinových období (9. – 18. storočie). Ako z tohto prehľadu vidno, každá doba mala svoj postoj k súkromiu a k intímite, a to sa potom prejavovalo aj v jej literárnej produkcii. Priestor prednášky nám neumožňuje venovať sa do detailov tejto problematike, len výskum korešpondencie by si vyžiadal samostatnú štúdiu. Je však potešiteľné, že aj v literárnych pamiatkach, ktoré vnímame ako poznačené konvenciami, pravidlami a dobovými obmedzeniami, možno nájsť aj čosi zo súkromia ich aktérov.²⁸

Literatúra

Antológia staršej slovenskej literatúry. Zost. Ján Mišianik. Bratislava : Veda, 1981.

Dialógy poučné i rozmarné. Zost. Milena Michalcová-Cesnaková. Bratislava : Tatran, 1989.

Divadelné hry Pavla Kyrmezera. Bratislava : Veda, 1956.

HEVIER, Daniel: *Listovanie v listoch*. Dostupné na www.tyzden.sk/casopis/1272/listovanie-v-listoch.

KÁKOŠOVÁ, Zuzana: *Latinská humanistická poézia 16. storočia v kontexte slovenskej literatúry*. Bratislava : Univerzita Komenského Bratislava, 2010.

KÁKOŠOVÁ, Zuzana: *Zo staršej slovenskej literatúry I. – II*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2014.

Krátky slovník slovenského jazyka. Bratislava : Veda, 1987.

KRMAN, Daniel, ml.: *Itinerarium. Cestovný denník*. Prel. Tatiana Kusá. Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2008.

MARSINA, Richard: *Legendy stredovekého Slovenska*. Budmerice : Vydavateľstvo RAK, 1997.

²⁸ Štúdia vznikla v rámci grantu VEGA 1/0315/21 *Poetika slovenskej prózy 18. – 20. storočia 2*.

- PRAŽÁK, Josef M. – NOVOTNÝ, František – SEDLÁČEK, Josef: *Latinsko-český slovník A – K*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1955.
- Putovanie po súši a po mori*. Zost. Jozef Minárik. Bratislava : Tatran, 1975.
- RAKOVSKÝ, Martin: *Opera omnia. Zobraňé spisy*. Prel. Miloslav Okál. Bratislava : Veda, 1974.
- RATKOŠ, Peter: *Veľkomoravské legendy a povesti*. Bratislava : Tatran, 1990.
- SAMBUCUS, Ján: *Epistolarum conscribendarum methodus*. Bazilej, 1552, 1558.
- SAMBUCUS, Johannes: *Poemata quaedam*. Padova, 1555.
- SAMBUCUS, Johannes: *Emblemata*. Antverpy, 1564.
- SOPKO, Július: *Kroniky stredovekého Slovenska. Stredoveké Slovensko očami kráľovských a mestských kronikárov*. Budmerice : Vydavateľstvo RAK, 1995.
- Veľký slovník cudzích slov* dostupný na: https://www.vsvu.sk/workspace/media/documents/velky_slovník_cudzich_slov-5e862893addf8.pdf.
- Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva 1 – 3*. Zost. Jozef Minárik. Bratislava : Slovenský Tatran, 1997.

Ako rozvíjať multilingválnu a multikultúrnu kompetenciu vo výučbe cudzieho jazyka

Jana Pekarovičová – Jana Výškrabková

Abstract

Application of Multilingual and Multicultural Activities in the Teaching of a Foreign Language

The article deals with the understanding of the concept of multilingualism and multicultural character mainly on the individual level. The multilingual repertoire of individual speakers and their ability to communicate effectively in multilingual and multicultural settings can produce a positive impact also on the process of learning another language. The inclusion of multilingual activities in the teaching of a foreign language has the potential to benefit the development of linguistic and communicational skills not only in the target language, in Slovak in this case, but it can also enhance multilingual and multicultural competences in general. Individual activities are introduced against the background of courses of multilingual communication and intercultural communication which are offered as part of the Slovak Studies program. The outcomes of these courses reveal the resulting efficient usage of multilingual and multicultural tasks for self-reflection, self-presentation and the widening of the students' own communicational skills.

Keywords: multilingualism, multilingual communication, multicultural competence, multilingual activities, multilingual dialogue

Úvod

V súvislosti s neustále rastúcou mierou globalizácie a internacionalizácie, ktoré prirodzene ovplyvňujú aj univerzitné prostredie, sa zvyšuje

je aj potreba poznania rôznych aspektov interakcie v multilingválnom a multikultúrnom kontexte. Ovládanie komunikačných stratégií pomáha v ľahšej orientácii v multilingválnych komunikačných situáciách a vďaka nim môžu účastníci komunikácie efektívne využiť všetky svoje jazykové znalosti na dosiahnutie želaného komunikačného zámeru.

Aj v kontexte výučby slovenčiny ako cudzieho jazyka sa vo výučbových skupinách často stretávajú študenti s multilingválnym pozadím. Čím je skupina heterogénnejšia, tým sa môže zvyšovať škála jazykov vyskytujúcich sa v jednotlivých jazykových repertoároch študentov. Zapojenie „multilingválnych aktivít“ aj na hodinách slovenčiny ako cudzieho jazyka má potenciál podporiť aj rozvoj kompetencií v slovenčine. Súčasné trendy vo výučbe jazykov sa zameriavajú najmä na rozvíjanie komunikačnej kompetencie, pričom v rôznej miere môže zahŕňať aj rozvíjanie interkultúrneho porozumenia v duchu hesla *myslieť globálne, konať lokálne*¹ s prihliadnutím na národné či regionálne špecifiká. Práve uplatňovanie domácich pravidiel môže najmä cudzincov prekvapiť, ba zaskočiť aj vtedy, keď sú na komunikáciu štandardne jazykovo vybavení. V príspevku sa venujeme možnostiam rozvíjania multilingválnej komunikačnej kompetencie prostredníctvom aplikácie multilingválnych aktivít vo výučbe. Úlohy prezentované v príspevku boli doposiaľ využité predovšetkým v kurze *Multilingválna komunikácia*, ktorý bol celofakultným výberovým predmetom². Viaceré aktivity však môžu nájsť uplatnenie aj v základných jazykových kurzoch s cieľom podporiť rozvíjanie jazykových zručností i komunikačnej kompetencie študentov v slovenskom jazyku.

¹ PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Interkultúrna komunikácia dnes alebo Myslieť globálne, konať lokálne*. In: *Studia Academica Slovaca* 32. Ed. J. Mlacek. Bratislava : Stimul, 2003, s. 75 – 89.

² V zimnom i letnom semestri akademického roka 2021/2022 bol na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave ponúkaný celofakultný výberový kurz s názvom *Multilingválna komunikácia*, ktorý viedla Mgr. Jana Výškrabková.

Teoretické aspekty multilingvizmu a multilingválnej komunikácie

Multilingvizmus je objektom mnohých sociolingvistických či psycholingvistických štúdií, rovnako však predstavuje oblasť záujmu jazykovej politiky. V tejto súvislosti je potrebné rozlišovať medzi tromi doménami používania jazyka, a to v štátnom, verejnom a súkromnom priestore, ktoré sa však prirodzene môžu do istej miery prekrývať.³ Otázky multilingvizmu a multilingválnej komunikácie v intenciách štátneho či verejného priestoru sa jednoznačne odlišujú od jeho fungovania v súkromnej sfére.

Keďže ťažiskom príspevku je multilingválna komunikácia a jej vplyv na jazykové zručnosti jednotlivcov, multilingvizmus chápeme predovšetkým na individuálnej úrovni v súlade s teóriou J. Blommaerta,⁴ ktorý navrhuje zameranie sa na tzv. „skrátенý“ alebo „oklieštený“ multilingvizmus. Vychádza z faktu, že nikdy neovládame jazyk komplexne, poznáme len jeho isté časti, preto aj poznanie viacerých jazykov predstavuje repertoár zložený z viacerých nerovnomerne rozvinutých semiotických zdrojov. Tento prístup je dôležitý aj v kontexte výučby (cudzích) jazykov, kde môže lektor stavať na získaných čiastkových, „oklieštených“ vedomostiach študentov z iných jazykov a využiť ich v prospech rozvíjania zručností v cieľovom jazyku. Takto vnímané jazykové repertoáre jednotlivcov lepšie poukazujú na to, čo znamená skutočná viacjazyčná kompetencia v dobe globalizácie, pretože vysvetľuje neukončený charakter komunikácie, ako aj početné problémy, ktoré sa môžu vyskytnúť v procesoch mobility.

Za multilingválnu je vo všeobecnosti považovaná osoba, ktorá je schopná používať tri a/alebo viac jazykov. Rozličné jazyky často používa na rozličné účely a kompetencia v jednotlivých jazykoch variuje

³ MAMADOUH, Virginie – el AYADI, Nesrin: *Should municipalities regulate language use in public space?* In: *The MIME Vadamecum: Mobility and Inclusion in Multilingual Europe*. Ed. F. Grin at al. Grandson : Artgraphic Cavin, 2018, s. 112.

⁴ BLOMMAERT, Jan: *The Sociolinguistics of Globalization*. Cambridge – New York : Cambridge University Press, 2010, s. 23.

vplyvom rôznych faktorov a v čase sa mení.⁵ V niektorých zdrojoch sa na označenie jednotlivca ovládajúceho či používajúceho viac ako tri jazyky používa pojem **plurilingválny** v snahe vymedziť sa voči spoločenskej **viacjazyčnosti/multilingválnosti**.

Individuálne multilingválne znalosti a zručnosti sú často prepájané so spoločenským, verejným priestorom práve v školách. Mnohé školy zavádzajú viacjazyčné vzdelávanie, ktoré je definované používaním iných jazykov ako L1 ako prostriedku výučby (okrem jazykov, ktoré sa vyučujú ako školské predmety) s cieľom komunikačnej zdatnosti vo viac ako dvoch jazykoch. Multilingválne vzdelávanie môže mať rôzne formy, pretože je nevyhnutne spojené so sociolingvistickým kontextom rešpektujúc charakter prostredia, v ktorom sa uskutočňuje. Okrem toho musí brať do úvahy relatívny status a používanie príslušných jazykov vyžadujúce diferencované formy výučby vedúce k multilingválnosti.⁶

V súčasnosti je aktuálny trend zavádzania či rozširovania multilingválneho vzdelávania v dôsledku mnohých aktivít na podporu viacjazyčnosti, napríklad zavedenie výučby cudzieho jazyka v ranom veku detí a postupné pridávanie ďalších jazykov na základných i stredných školách. Zásadne sa menia prístupy k menšinovým jazykom, vplyvom migrácie obyvateľov prichádzajú do škôl deti cudzincov, ktoré treba jazykovo pripraviť, aby sa mohli postupne zaradiť do školského života. Sprievodným znakom procesu integrácie je viacjazyčnosť a jej modifikácie v závislosti od aktuálnej situácie na jednotlivých typoch škôl.

⁵ Na tieto charakteristiky odkazuje niekoľko zdrojov venujúcich sa multilingvizmu: KEMP, Charlotte: *Defining multilingualism*. In: *The Exploration of Multilingualism: Development of research on L3, multilingualism and multiple language acquisition*. Ed. L. Aronin – B. Hufeisen. Amsterdam – Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2009, s. 15; *The Oxford Companion to the English Language*. Ed. T. McArthur. Oxford : OUP, 1992, s. 673; EDWARDS, John: *Multilingualism*. London : Routledge, 1994.

⁶ CENOZ, Jasone – JESSNER, Ulrike: *The study of multilingualism in educational contexts*. In: *The Exploration of Multilingualism: Development of research on L3, multilingualism and multiple language acquisition*. Ed. L. Aronin – B. Hufeisen. Amsterdam – Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2009, s. 122.

Avšak na univerzitách je oveľa prirodzenejšou súčasťou, keďže vďaka možnostiam výmenných pobytov či vďaka kontaktom s medzinárodnou vedeckou komunitou, sa študenti i pedagógovia oveľa častejšie ocitajú v multilingválnom prostredí. Na nižších typoch škôl sú možnosti bezprostredného viacjazyčného kontaktu viac-menej diferencované. Vidieť to aj v súvislosti s momentálnou situáciou na Ukrajine, keď sa učitelia a žiaci na mnohých školách ocitli v bezprostrednom kontakte s ukrajinskými deťmi, ktoré sa potrebujú začleniť do triedneho kolektívu, a napriek tomu, že ide o blízky jazyk, pociťujú bezmocnosť a uvedomujú si bezprostredné bariéry. Ukazuje sa, že nestačí len rozvíjanie komunikačných zručností v existujúcej bilingválnej či multilingválnej komunite, ale kľúčom k úspechu môže byť predchádzajúca príprava žiakov na komunikáciu v prostredí, kde sa používajú viaceré jazyky.

V príspevku chceme poukázať na to, že vo výučbe slovenčiny ako cudzieho jazyka je náležité využívať multilingválne pozadie študentov v prospech rozvíjania jazykových a komunikačných zručností v cieľovom jazyku, implementovať aktivity, ktoré sú zamerané na komunikáciu vo viacjazyčnom prostredí.

Multilingválna a multikultúrna kompetencia

Multilingválnu kompetenciu možno interpretovať na pozadí komunikačnej kompetencie, ktorá je jedným z hlavných cieľov výučby cudzích jazykov. Východiskom súčasnej lingvodidaktickej koncepcie je komunikatívny prístup, ako to deklaruje aj séria učebníc pre cudzincov *Krížom-krážom. Slovenčina A1 – B2*.⁷ A práve „z tohto dôvodu má

⁷ KAMENÁROVÁ, Renáta a kol.: *Krížom-Krážom. Slovenčina A1*. 2. doplnené a prepracované vydanie. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2018; KAMENÁROVÁ, Renáta a kol.: *Krížom-krážom. Slovenčina A2*. 2. doplnené a prepracované vydanie. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2012; KAMENÁROVÁ, Renáta a kol.: *Krížom-krážom. Slovenčina B1*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2011; GABRÍKOVÁ, Adela a kol.: *Krížom-krážom. Slovenčina B2*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2014.

prevahu rozvíjanie rečovej aktivity v situačno-tematickom zameraní jednotlivých lekcí“, ako uvádzajú autorky metodickéj príručky.⁸ Zameranie výučby na rozvoj komunikačnej kompetencie súvisí so zmenou paradigmy vzdelávania, ktorá sa posunula z teoretickej orientácie zameranej na formu smerom k pedagogike zameranej na význam. Táto zmena je na základe tvrdenia Kyeong-Ouk Jeong⁹ výsledkom konštruktivistického hnutia, ktoré zdôrazňuje dôležitosť sociálnej interakcie pri učení sa jazykov a hodnotu zmysluplného kontextu a komunity kooperatívneho učenia. V tomto zmysle môžeme komunikačnú kompetenciu definovať ako „komplex organicky spojených, vzájomne súvisiacich a podmieňujúcich sa znalostí, zručností, návykov a schopností umožňujúcich komunikantom zapájať sa do rečových činností v cudzom jazyku v rozličných komunikačných situáciách.“¹⁰ Avšak predpokladom efektívnej komunikácie medzi predstaviteľmi rozličných kultúr je **interkultúrna/multikultúrna kompetencia**, ktorá slúži ako orientačná báza a umožňuje ľahšie vstupovať do medzikultúrnych vzťahov a chápať ich v kontexte existujúcich kultúrnych dimenzií. Medzikultúrna konfrontácia neustále testuje komunikačných partnerov, či sú schopní interaktívne, kooperatívne a bezkonfliktne riešiť kultúrne motivované či rituálové problémy vzájomného kontaktu. Preto didaktickým cieľom cudzojazyčnej výučby je rozvíjanie interkultúrnej/multikultúrnej kompetencie prostredníctvom znalosti reálií cieľovej kultúry a ich konfrontáciou s modelmi správania, typickými pre vlastnú kultúru, prípadne hľadaním podobností i rozdielov medzi kultúrami ovplyvnenými znalosťou iných jazykov.¹¹

⁸ KAMENÁROVÁ, Renáta a kol.: *Krížom-krážom. Metodická príručka – slovenčina A1*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2018, s. 5.

⁹ JEONG, Kyeong-Ouk: *Developing EFL Learners' Communicative competence through multimedia-assisted language learning*. Journal of theoretical and Applied Information Technology. 2018 (marec), 96, č. 5, s. 1367.

¹⁰ PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slovenčina ako cudzí jazyk. Predmet aplikovanej lingvistiky*. 2. upravené a doplnené vydanie. Bratislava : Stimul, 2020, s. 125.

¹¹ PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Kultúrne a sociálne špecifiká slovenčiny ako cudzieho jazyka*. In: *Praktická didaktika slovenčiny ako cudzieho jazyka pre študentov slovakistiky*. Ed. M. Sedláková. Košice : UPJŠ, 2015, s. 41.

Z uvedených charakteristík vyplýva úzka prepojenosť medzi fungovaním jazyka v praxi a kultúrnym pozadím komunikačných partnerov, nevynímajúc interkultúrne porozumenie. Okrem interkultúrnej podmienenosti komunikácie treba brať na vedomie aj jej multilingválny či plurilingválny aspekt, ktoré sa však navzájom odlišujú, ako to deklaruje *Spoločný európsky referenčný rámec pre jazyky*.¹² Súčasne sa zdôrazňuje, že učiaci si rozvíja vlastné **komunikačné kompendium** spájajúce všetky poznatky a zručnosti získané z rozličných osvojovaných jazykov, ktoré sa navzájom ovplyvňujú. To znamená, že v rôznych situáciách učiaci sa môže využívať celú šírku svojho jazykového repertoáru s cieľom dosiahnuť efektívnu komunikáciu. Komunikačný a interakčný jazykový repertoár jednotlivca, ktorý sa neustále dynamicky mení a vyvíja, je tak jedným z hlavných aspektov **multilingválnej komunikačnej kompetencie**. S tým súvisí aj vnímanie konceptu multilingvizmu primerane aplikovaného v didaktickej praxi.

Multilingválna a multikultúrna komunikácia v rámci slovenčiny ako cudzieho jazyka

Výučba slovenčiny ako cudzieho jazyka často prebieha v heterogénnych skupinách z hľadiska etnickej štruktúry študentov. K dôležitým didaktickým parametrom patrí interkultúrne povedomie, schopnosť registrovať kultúrne artefakty všetkých účastníkov kurzu, citlivo vnímať ich mentalitu a odlišné správanie a adekvátne sa zapájať do komunikácie v multikultúrnom kontexte. V skupine sa stretávajú študenti s odlišným prvým jazykom (L1), ktorí väčšinou ovládajú minimálne jeden cudzí jazyk (L2) a učia sa slovenčinu ako ďalší jazyk. Tak sa na kurzoch vytvára **multilingválna komunita** umožňujúca multilingválnu komunikáciu zameranú na rozvíjanie komunikačnej kompetencie v slovenčine ako cieľovom jazyku študujúcich. Z rečovej praxe je známe, že jazyky u multilingválnych ľudí sú vždy v kontakte a navzájom sa

¹² *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching and Assessment*. Dostupné na: <https://rm.coe.int/1680459f97>.

ovplyvňujú. Ich nositelia vo svojom repertoári podľa potreby používajú všetky kódy. Poznanie a využitie týchto medzijazykových kontaktov môže uľahčiť výučbu cieľového jazyka, na čo podrobnejšie upozorňujú Suresh A. Canagarajah a Adrian J. Wurr v publikácii *Multilingual Communication and Language Acquisition: New Research Directions*.¹³ Pri výučbe slovenčiny ako cudzieho jazyka je však potrebné myslieť aj na známy fakt, že „nenáležité využívanie jazykového aparátu východiskového, najčastejšie materinského jazyka, sa v teórii vyučovania cudzích jazykov interpretuje ako **jazyková interferencia** alebo **negatívny medzijazykový transfer**“¹⁴. S tým súvisí aj vnímanie a **hodnotenie jazykových chýb** v procese výučby zo strany študenta aj lektora cudzieho jazyka. Preto sa môže javiť, že identifikácia, interpretácia a didaktická reflexia jazykových chýb, najmä so zámerom ich redukcie i profylaxie, sú v istom rozpore s prezentovaným multilingválnym konceptom. Pri didaktickej charakteristike jazykových chýb sa možno oprieť o teóriu tzv. **medzijazyka** alebo prechodného jazyka (angl. interlanguage), ktorý jazykovú chybu definuje ako prirodzenú súčasť osvojovania si iného jazyka. Táto teória upúšťa od negatívneho vnímania chýb a pozornosť zameriava na chybovú analýzu (error analysis).¹⁵

Preto je vhodné v tomto koncepte nechápať multilingválne prvky ako negatívny transfer, ale naopak využiť ich na vedomé rozvíjanie kompetencie v cieľovom jazyku – v slovenčine. Tento prístup umož-

¹³ CANAGARAJAH, A. Suresh – WURR, Adrian J.: *Multilingual Communication and Language Acquisition: New Research Directions*. In: *The Reading Matrix*. Dostupné na: https://www.readingmatrix.com/articles/january_2011/canagarajah_wurr.pdf.

¹⁴ PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slovenčina ako cudzí jazyk. Predmet aplikovanej lingvistiky*. 2. upravené a doplnené vydanie. Bratislava : Stimul, 2020, s. 130.

¹⁵ Problematiku jazykových chýb skúma spoločný projekt APVV-19-0155 centra Studia Academica Slovaca a Oddelenia Slovenského národného korpusu Jazykovedného ústavu L. Štúra Slovenskej akadémie vied v Bratislave. Projekt podaný v spolupráci s dvoma slovakistickými pracoviskami Univerzity Mateja Bela v B. Bystrici a Prešovskej univerzity s cieľom vytvoriť elektronický korpus písaných textov študentov učiacich sa SakoCJ je zameraný na špecifikáciu jazykových chýb. Bližšie: MOŠAŤOVÁ, Michaela: *Jazykové chyby v slovenčine ako cudzom jazyku v pripravovanom akvizičnom korpuse*. In: *Studia Academica Slovaca* 47. Ed. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského, 2018, s. 344 – 350.

ňuje prehodnotiť teóriu, že jeden jazyk negatívne „zasahuje“ do používania druhého jazyka. Stopy jedného jazyka na druhom sú kreatívne, umožňujú a ponúkajú viaceré možnosti. V tomto zmysle multilingválni používatelia nemajú osobitné kompetencie pre samostatne označené jazyky (ako to predpokladá tradičná lingvistika), ale **integrovanú kompetenciu**, ktorá sa svojím druhom (nielen stupňom) líši od jednojazyčnej kompetencie. Takto môžeme rozpoznať zmenu paradigmy výučby cudzích jazykov, ktorú S. A. Canagarajah a A. J. Wurr¹⁶ vo svojej publikácii definujú naznačujúc novovznikajúcu viacjazyčnú paradigmu zameranú na rôzne jazyky. Ide predovšetkým o bežné používanie jazyka v sociálnej interakcii s dôrazom na pragmatiku, stratégie vyjednávania a jazykové povedomie. V tomto zmysle funguje heterogénne spoločenstvo, nadväzujúc vzájomné vzťahy získava multimodálne skúsenosti a interkultúrnu senzitivnosť v celej stupnici dynamických procesov.

Heterogenosť jazykových skupín sa ešte viac prehĺbila počas pandémie, keď sa výučba presunula do online priestoru. Tým sa rozšírila možnosť študovať slovenčinu aj tým záujemcom, ktorí nemohli kurzy absolvovať prezenčne. Hoci multilingválny aspekt komunikácie a komunikačnej kompetencie vo svojej podstate nesúvisí iba s online výučbou, ale je relevantný vo všetkých formách výučby jazykov, predpokladáme, že aj v rámci skúmania e-learningových výučbových foriem je jedným z dôležitých faktorov ovplyvňujúcich v konečnom dôsledku aj samotné výsledky študentov.

Multilingválna komunikácia – výberový kurz

V rámci pedagogického dizajnu kurzu *multilingválna komunikácia* sme sa opierali o dva pedagogické koncepty – a to **vzájomné učenie sa** (*peer-learning*) a **reflektívne učenie sa**. Pri plánovaní kurzu bolo

¹⁶ CANAGARAJAH, A. Suresh – WURR, Adrian J.: *Multilingual Communication and Language Acquisition: New Research Directions*. In: *The Reading Matrix*. Dostupné na: https://www.readingmatrix.com/articles/january_2011/canagarajah_wurr.pdf.

jedným z jeho cieľov vytvorenie multilingválnej komunity, a tak spojiť domácich a zahraničných študentov študujúcich na fakulte. Spoločný kurz im poskytol možnosti komunikácie vo viacerých jazykoch a efektívne používanie i rozvíjanie vlastného lingvistického repertoáru. Aktivity boli navrhnuté tak, aby študenti v čo najväčšej miere boli motivovaní používať všetky svoje jazyky, ktoré ovládali od začiatočnickej úrovne až po pokročilú znalosť. Študenti boli pri plnení úloh vedení k tomu, aby prepínali medzi viacerými jazykmi, vedeli sprostredkovať informáciu svojim partnerom, ktorí neboli schopní navzájom si porozumieť. Takto získavali **schopnosť jazykovej mediácie**, aby mohli naplno využívať receptívne i produktívne zručnosti svojho jazykového portfólia.

Semináre boli zamerané na rôzne aspekty multilingvizmu i multikultúrnej komunikácie, pričom študenti sa s nimi oboznamovali prostredníctvom rôznych písomných i ústnych úloh v menších skupinách či individuálne v súlade s princípmi vzájomného a reflektívneho učenia. Všetky aktivity na seminároch i v rámci domácej prípravy boli zamerané na rozvíjanie niekoľkých kľúčových zručností nadobudnutej multilingválnej komunikačnej kompetencie, receptívneho multilingvizmu a jazykovej mediácie. Hlavnými jazykmi inštrukcií bola angličtina a slovenčina, aby všetci porozumeli zadaniu, ale pri vypracúvaní úloh a v diskusiách študenti mohli využívať všetky jazyky svojho portfólia.

Výstupy vzdelávania na tomto kurze boli stanovené nasledovne:

- na konci kurzu študent vie identifikovať faktory, ktoré ovplyvňujú multilingválnu a multikultúrnu komunikáciu,
- na konci kurzu študent vie sumarizovať koncepty, ktoré sa týkajú multilingválnej a multikultúrnej komunikácie,
- na konci kurzu študent rozumie vplyvu kultúry na komunikáciu a interpretáciu informácií,
- na konci kurzu študent vie efektívne komunikovať v multilingválnom a multikultúrnom kontexte využívajúc vlastný jazykový repertoár.

Jeden zo všeobecných cieľov kurzu prepojiť domácich a zahraničných študentov sa nenaplnil, pretože v zimnom semestri sa na kurz

prihlásilo štrnásť študentov, z toho len jedna študentka bola zo Slovenska, ostatní študenti boli z rôznych krajín (Srbsko, Ukrajina, Maroko, Čína, Turecko, Taliansko, Rusko). Niektorí absolvovali len semestrálny pobyt, iní sú riadnymi študentmi fakulty. Vznikla tak výrazne heterogénna multilingválna skupina, s miernou prevahou študentov zo slovanských krajín. Otvorila sa tým pre študentov možnosť naplno využívať všetky jazykové zručnosti a podľa okolností ich primerane rozvíjať. Práve heterogénnosť bola jedným z významných faktorov, ktoré ovplyvnili celkovú úspešnosť študentov i efektívnosť jednotlivých vzdelávacích aktivít. To sa prejavilo aj v druhom, letnom semestri, keď si kurz vybralo len sedem študentov, opäť prevažne zo zahraničia (Ukrajina, Indonézia, Srbsko, Rumunsko), ale nižší počet študentov a s tým súvisiaca menšia variabilita používaných jazykov do istej miery sťažili podmienky na rozvíjanie kľúčových kompetencií. Keďže aj v tomto prípade išlo o pomerne heterogénnu skupinu, študenti mali príležitosť využívať jazykové a komunikačné zručnosti vo viacerých jazykoch.

V oboch semestroch výrazne ovplyvnila vyučovací proces forma výučby. Kurz bol pôvodne plánovaný na prezenčnú výučbu, ale vzhľadom na okolnosti súvisiace s pandémiou COVID-19 v zimnom semestri výučba prebiehala najskôr hybridnou formou, aby sa mohli pripojiť aj študenti, ktorí nemohli pricestovať na Slovensko, a neskôr len online v dôsledku zhoršenej pandemickej situácie. V letnom semestri sa zase najskôr kurz začal online a neskôr sme v súvislosti so zlepšujúcou sa pandemickou situáciou prešli na hybridnú formu. Jednotlivé aktivity teda museli byť realizované tak, aby sa mohli zapojiť všetci študenti.

Ako však dosvedčujú aj výsledky študentov, očakávané výstupy vzdelávania sa vo veľkej miere naplnili a vybrané pedagogické koncepty sa v tomto type kurzu ukázali ako veľmi efektívne.¹⁷ Primárnym výstupom boli **learning logy** – **učebné denníky**, v ktorých študenti

¹⁷ Efektívnosť kurzu a jeho výsledky budú podrobnejšie predstavené v príspevku: VÝŠKRABKOVÁ, Jana: *Enhancing students' multilingual communicative competence through peer-learning and reflective learning-based course*. Rukopis, 2022.

reflektovali nielen priebeh a obsah jednotlivých seminárov, ale na základe posúdenia úspešnosti v jednotlivých aktivitách a diskusiách aj hodnotili vlastnú schopnosť komunikovať v multilingválnom internacionalizovanom prostredí. Na ilustráciu predkladáme niekoľko príkladov z denníkov študentov v oboch semestroch. Študenti písali svoje denníky v rôznych jazykoch, uvádzame ich preklad do slovenčiny.

Prvý príklad je z úvodného denníka, v ktorom si študenti stanovovali vlastné ciele pre tento kurz. Poukazuje tiež na motiváciu viacerých študentov prihlásených na kurz, keďže podobné vyjadrenia sa vyskytovali aj v záznamoch iných študentov, pričom opakovane obsahovali tvrdenia, ktoré odkazovali na potrebu zlepšenia jazykových a komunikačných zručností v jednom alebo vo viacerých jazykoch: *„Moje ciele: Milujem byť v medzinárodnom prostredí. V takomto prostredí je možné ľahko spoznať nové kultúry a jazyky. Veľmi rada by som si rozšírila obzory spoznávaním spolužiakov, ich príbehov a vzťahu k jazykom.“*

Na sebahodnotenie efektívnosti študentov v komunikácii v multilingválnom prostredí odkazuje druhý príklad. Študenti posudzovali svoju schopnosť interakcie na škále od 1 do 10 (10 = najlepšie), ale aj slovne, krátkou úvahou. Príklady sú len krátkou ukážkou z denníkov dvoch študentov: *„Svoju schopnosť komunikovať vo viacjazyčnom prostredí by som ohodnotil na 8 z 10. Myslím si, že ak venujeme pozornosť nášmu partnerovi a je snaha z každej strany, je možné vnímať, čo sa nám ten druhý snaží povedať.“*

„Moja schopnosť fungovať vo viacjazyčnom prostredí je pre mňa v súčasnosti celkom uspokojivá, pretože moja skupina bola schopná používať aspoň tri jazyky na úplnú komunikáciu, čo bolo podporené schopnosťami ostatných dosiahnuť takmer úplné vzájomné porozumenie.“

Ďalší príklad ilustruje krátke zhodnotenie jednotlivých výučbových aktivít: *„... Aktivita mi pomohla pochopiť, že potrebujeme v tomto kontexte premýšľať širšie a uvedomiť si, že je to o porozumení nielen jazyka, ale aj kultúry...“*

A napokon posledný úryvok prezentuje časť zo záverečného denníka, kde študenti zhodnotili aj kurz ako celok: *„Obsah kurzu bol primerane prezentovaný a obsahovo bohatý. Okrem špecifických informácií o multilingválnej komunikácii som si mohla zlepšiť svoje jazykové a komunikačné zručnosti v angličtine aj v slovenčine.“*

Posledný príklad opäť reprezentuje výroky podobne sa vyskytujúce vo viacerých denníkových záznamoch študentov. Ide o individuálne subjektívne zhodnotenie vlastného progresu pri nadobúdaní kompetencií v rôznych jazykoch, ktoré nemáme explicitne potvrdené kvantitatívnymi dátami. Keďže sme nemerali jazykové kompetencie študentov pred a po absolvovaní kurzu žiadnymi štandardizovanými testami aj vzhľadom na rôznorodosť používaných jazykov na seminároch, opakujúce sa vyjadrenia študentov v záverečnom sebahodnotení o zlepšení a rozvoji jazykových a komunikačných kompetencií na základe absolvovania daného kurzu naznačujú, že multilingválne aktivity majú potenciál pozitívne ovplyvniť jazykové a komunikačné kompetencie študentov aj v jazyku, ktorý si práve osvojujú. Na základe tejto skúsenosti sa otvárajú možnosti využitia uvedených aktivít aj v rámci iných jazykových kurzov nielen slovenčiny ako cudzieho jazyka.

Multilingválne aktivity

V aplikačnej časti chceme predstaviť niekoľko tipov na aktivity, ktoré sa dajú jednoducho implementovať do rôznych jazykových kurzov s primeranou modifikáciou podľa aktuálnych sociolingvistických okolností a podmienok. Rozhodujúcim faktorom sú vstupné jazykové zručnosti študentov a etnická štruktúra študijnej skupiny, od ktorých sa odvíja forma výučby a uplatňované jazyky. Ukázalo sa, že aj využitím multilingválneho pozadia študentov možno podporiť rozvoj ich jazykových zručností v cieľovom jazyku, v našom prípade v slovenčine. Úlohy, v ktorých študenti boli vedení k tomu, aby využívali svoj jazykový repertoár v celej jeho šírke, do istej miery vplývali na odstránenie individuálnych bariér či blokov v komunikácii. Niektorí študenti sa hanbili či báli používať jazyk(y), v ktorých mali len nízku kompetenciu, a to zo strachu pred chybami, nesprávnou formuláciou myšlienok a podobne. Zo začiatku boli tieto problémy aj na spomínanom kurze, ale vytvorením priaznivej a bezpečnej atmosféry sa študenti postupne zbavovali svojich strachov a tým, že každý bol v nejakom jazyku silný a v inom slabý, prestali sa obávať a boli otvorenejší v komuniká-

cii. Tento faktor bol nevyhnutným predpokladom ďalšieho rozvíjania zručností a schopnosti komunikácie v rôznych jazykoch, ako aj ich vzájomnej konfrontácie. Práve takto si študenti uvedomovali medzi-jazykové korelácie i kontrasty a registrovali aj skupinu zradných slov medzi geneticky blízkymi jazykmi, týkajúcu sa predovšetkým slovan-ských jazykov.

Prvá aktivita, ktorú predstavíme, má názov **multilingválne sociálne siete**. Úloha môže byť využitá ako aktivizačná a zoznamovacia aktivita na začiatku kurzu. Je vo svojej podstate blízka súčasným študentom, ktorí denno-denne používajú sociálne siete, a zároveň je už v princípe multilingválna, keďže sociálne siete poskytujú možnosti spojenia s ľuďmi z akejkoľvek krajiny na vytváranie multilingválnych komunít. Táto aktivita má dve časti. V prvej fáze sú študenti vyzvaní k tomu, aby napísali krátky fiktívny príspevok na sociálne siete v akomkoľvek jazyku, pričom lektor môže zadať konkrétnu tému alebo nechať študentom voľnosť výberu. Druhá časť spočíva zase v komentovaní príspevkov iných študentov v rôznych jazykoch, pričom sú povzbudení k tomu, aby sa v prípade, že nerozumejú, pýtali na vysvetlenie, snažili sa využívať rôzne jazyky a podobne. Aktivita sa dá aplikovať tak v prezenčnej, ako aj v hybridnej či online forme využitím rôznych aplikácií a digitálnych nástrojov.

Ďalšou aktivitou je **jazykový portrét**, ktorý neslúži priamo na rozvíjanie konkrétnych produktívnych či receptívnych jazykových zručností, ale podporuje uvedomenie si vlastných schopností a kompetencií v rôznych jazykoch. Študentom môžeme poskytnúť pomocné otázky, napríklad: (1) *Ktorými jazykmi/dialektami hovorím (a ktorým rozumiem?)* (2) *Čo pre mňa moje jazyky znamenajú?* (3) *Kedy používam ktorý jazyk?* (4) *Kde/ako/od koho som sa naučil jazyky?* (5) *Čo vyjadrujem konkrétnymi jazykmi?* (6) *Ktorý jazyk by som sa chcel naučiť? (Prečo?)* Tieto otázky môžeme podľa potreby modifikovať, prípadne doplniť o ďalšie podnety, relevantné v danom kontexte.

Viacjazyčný dialóg je ďalšia aktivita, ktorá vyjadruje spôsob interakcie a zároveň umožňuje používanie dvoch alebo viacerých jazykov simultánne. Účastníci najčastejšie používajú jeden zo svojich silných jazykov produktívne a rozumejú jazykom, ktoré používajú iní

účastníci rozhovoru.¹⁸ Aktivita tak umožňuje súčasné precvičovanie a rozvíjanie produktívnych zručností v jednom jazyku a receptívnych v druhom jazyku. Na základe skúseností môžeme konštatovať, že túto úlohu je vhodné zadať študentom opakovane, keďže prvýkrát je zadanie pomerne náročné najmä pre študentov, ktorí nemajú toľko skúseností s komunikáciou v multilingválnom prostredí a charakter úlohy si vyžaduje zapojenie vyšších kognitívnych procesov. Aj samotní študenti vo svojich učebných denníkoch poukazovali na náročnosť úlohy, predovšetkým po tom, ako si aktivitu vyskúšali prvýkrát. Na druhý pokus študenti hodnotili aktivitu pozitívnejšie a vo väčšej miere ju považovali za efektívnu, keďže už mali predchádzajúcu skúsenosť s viacjazyčným dialógom. Vo výučbe slovenčiny ako cudzieho jazyka môžeme túto úlohu aplikovať v prípadoch, keď sa chceme zamerať na rozvíjanie tak produktívnych, ako aj receptívnych zručností, prípadne úlohu modifikovať podľa aktuálnych potrieb študentov. V prípade spoločných aktivít pokročilejších študentov a začiatočníkov si jedni môžu precvičovať hovorenie v slovenčine a druhí zasa počúvanie s porozumením.

Poslednou aktivitou, ktorú v príspevku predstavíme, je **vytvorenie spoločného triedneho jazyka**.¹⁹ Je potrebné zdôrazniť, že ide výlučne o zábavnú aktivitu, ktorej cieľom nie je vytvoriť nový umelý jazyk, ale používaním a zmiešavaním všetkých jazykov, ktoré študenti v triede do istej miery ovládajú, podporiť poznanie týchto jazykov a ich precvičovanie. Študenti teda nevymýšľajú nové gramatické pravidlá, slovnú zásobu a podobne, ale využívajú znalosti z rôznych jazykov a zahrnú ich do výsledného predovšetkým písomného, v prípade modifikácie, aj ústneho prejavu. Táto úloha môže byť prínosná pri odstraňovaní komunikačných bariér, ale aj pri uvedomovaní si podobností rôznych

¹⁸ Viacjazyčný dialóg je podrobnejšie predstavený napríklad v publikácii: LENZ, Peter – BERTHELE, Raphael: *Assessment in Plurilingual and Intercultural Education. Satellite study no. 2 for the Guide for the development and implementation of curricula for plurilingual and intercultural education*. Dostupné na: <https://rm.coe.int/16805a1e55>.

¹⁹ Pri tejto úlohe vychádzame z: MOSER, Wolfgang a kol.: *Kinder entdecken Sprachen : Erprobung von Lehrmaterialien. 3.2. Europanto*. Dostupné na: http://www.oesz.at/download/publikationen/3.2_europanto_17_12_2007.pdf.

jazykov. Študenti majú najskôr za úlohu vytvoriť krátky text, v ktorom budú rôzne používať viaceré jazyky, ktoré aspoň niektorí študenti v triede poznajú. Následne si študenti navzájom čítajú vytvorené texty a snažia sa pochopiť ich celkový význam aj napriek tomu, že nerozumejú všetkým slovám. Pri snahe o porozumenie textu môžu komunikovať s ostatnými a diskutovať o možných významoch jednotlivých slov, uvedomia si podobnosti, ale aj rozdiely medzi rôznymi jazykmi, prípadne spoznajú aj tzv. „falošných priateľov“ a zábavnou formou si môžu osvojiť novú slovnú zásobu. Na ilustráciu pripájame dva príklady, v ktorých sa striedajú informácie v rozličných jazykoch.

Text 1: „*Vstal som early in the morning a отишао на faculty. Тамo som mal just one prednášku koje je было fun. After ъеза som odišiel y mepemany and там cvičil. Имао сам добрый трéning u good som sa cítil. Odišiel som y dormitory u легао v posteli u узео phone y pyke. Pozeral som y phone u pochopil som да i can't лено да прочитам that which was napísané, јер слова behajú no screen. Ođjednom ce phone искључио a ja woke up v posteli. Pochopil som да je všetko био само спáнок u да мек всёто мо мора да ce децу alebo just a little bit different.*“

Text 2: „*Valencia. Uno of the legszebb und más velké città de Ispanía. Eu have been allí kétszer. Ein volta in kétezertizennyolc a naposledy este kalikaíri. I gusta passare čas there. Ez a ciudad hat tutto. Playas, Zentrum histórico, parte moderný, many üzlet and bulik. Es unmöglich aburrirse. Io sempre have a maravilloso idõ ott. In Spagna mindig je algo neu to descubrir. Egõ não posso kivárni to ir oda otra time.*“

Uvedené príklady aktivít sú len výberom zo širokého spektra úloh realizovaných vo viacerých jazykoch podľa vlastného výberu. Interpretácia úloh preveruje receptívne aj produktívne zručnosti účastníkov kurzu, aktualizuje lingvistické znalosti a aktivizuje schopnosť porovnávať jazykové systémy. Zároveň pomáha uvedomovať si spoločnú lexikálnu bázu i vzájomné odlišnosti, ale aj motivuje objavovať iné lexikálne či gramatické prostriedky na pomenovanie neznámych reálií či stimuluje zrozumiteľnejšie sémantizovať použité výrazy, aby ostatní účastníci pochopili zmysel textu. Multilingválna komunikácia je jednou z osvedčených foriem, ako prekonávať potenciálne komunikačné bariéry a postupne pripraviť študentov na komunikáciu a efektívnu

interakciu v multilingválnom internacionalizovanom prostredí a zároveň rozvíjať jednotlivé jazykové a komunikačné zručnosti v konkrétnom jazyku, ktorý si študenti práve osvojujú.

Literatúra

- BLOMMAERT, Jan: *The Sociolinguistics of Globalization*. Cambridge – New York : Cambridge University Press, 2010.
- CANAGARAJAH, A. Suresh – WURR, Adrian J.: *Multilingual Communication and Language Acquisition: New Research Directions*. In: *The Reading Matrix*. Dostupné na: https://www.readingmatrix.com/articles/january_2011/canagarajah_wurr.pdf.
- CENOZ, Jasone – JESSNER, Ulrike: *The study of multilingualism in educational contexts*. In: *The Exploration of Multilingualism: Development of research on L3, multilingualism and multiple language acquisition*. Ed. L. Aronin – B. Hufeisen. Amsterdam – Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2009, s. 121 – 138.
- Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching and Assessment*. Dostupné na: <https://rm.coe.int/1680459f97>.
- EDWARDS, John: *Multilingualism*. London : Routledge, 1994.
- GABRIKOVÁ, Adela a kol.: *Krížom-krážom. Slovenčina B2*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2014.
- JEONG, Kyeong-Ouk: *Developing EFL Learners' Communicative competence through multimedia-assisted language learning*. Journal of theoretical and Applied Information Technology. 2018 (marec), 96, č. 5. s. 1367 – 1376.
- KAMENÁROVÁ, Renáta a kol.: *Krížom-krážom. Metodická príručka – slovenčina A1*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2018.
- KAMENÁROVÁ, Renáta a kol.: *Krížom-krážom. Slovenčina A1*. 2. doplnené a prepracované vydanie. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2018.
- KAMENÁROVÁ, Renáta a kol.: *Krížom-krážom. Slovenčina A2*. 2. doplnené a prepracované vydanie. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2012.
- KAMENÁROVÁ, Renáta a kol.: *Krížom-krážom. Slovenčina B1*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2011.

- KEMP, Charlotte: *Defining multilingualism*. In: *The Exploration of Multilingualism: Development of research on L3, multilingualism and multiple language acquisition*. Ed. L. Aronin – B. Hufeisen. Amsterdam; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2009, s. 11 – 26.
- LENZ, Peter – BERTHELE, Raphael: *Assessment in Plurilingual and Intercultural Education. Satellite study no. 2 for the Guide for the development and implementation of curricula for plurilingual and intercultural education*. Dostupné na: <https://rm.coe.int/16805a1e55>.
- MAMADOUH, Virginie – EL AYADI Nesrin: *Should municipalities regulate language use in public space?* In: *The MIME Vadamecum: Mobility and Inclusion in Multilingual Europe*. Ed. F. Grin at al. Grandson : Artgraphic Cavin, 2018, s. 112 – 113.
- MOSER, Wolfgang a kol.: *Kinder entdecken Sprachen : Erprobung von Lehrmaterialien. 3.2. Europanto*. Dostupné na: http://www.oesz.at/download/publikationen/3.2_europanto_17_12_2007.pdf.
- MOŠAŤOVÁ Michaela: *Jazykové chyby v slovenčine ako cudzom jazyku v pripravovanom akvizičnom korpuse*. In: *Studia Academica Slovaca* 47. Ed. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského, 2018, s. 344 – 350.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Interkultúrna komunikácia dnes alebo Myslieť globálne, konať lokálne*. In: *Studia Academica Slovaca* 32. Ed. J. Mlacek. Bratislava : Stimul, 2003, s. 75 – 89.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Kultúrne a sociálne špecifiká slovenčiny ako cudzieho jazyka*. In: *Praktická didaktika slovenčiny ako cudzieho jazyka pre študentov slovakistiky*. Ed. M. Sedláková. Košice : UPJŠ, 2015, s. 40 – 41.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slovenčina ako cudzí jazyk. Predmet aplikovanej lingvistiky*. 2. upravené a doplnené vydanie. Bratislava : Stimul, 2020.
- The Oxford Companion to the English Language*. Ed. T. McArthur. Oxford : OUP, 1992.
- VÝŠKRABKOVÁ, Jana: *Enhancing students' multilingual communicative competence through peer-learning and reflective learning-based course*. Rukopis, 2022.

Koncept žánru v jazykovej a sociálnej interakcii

Daniela Slančová

Abstract

The Concept of Genre in Linguistic and Social Interactions

The genre is understood as a generalized, abstract concept created by inductive generalization, abstraction, a generalization of the awareness of texts showing similar thematic, functional, compositional, linguistic and formal signs. The article characterizes the term of genre norm and genre competence and defines the parameters (thematic, functional, compositional, linguistic and formal) based on which genre norms can be determined. Concrete realization and usage of genre concepts as texts the production and reception of which follow similar rules – this is one of the factors defining verbal interaction within individual communicational spheres. In its conclusion, the article characterizes the term genre landscape, which is a metaphorical name of for the genre system and classification. The genre map provides a graphical illustration of the genre landscape.

Keywords: genre, communicational sphere, genre norm, genre competence, genre norm description parameters, genre landscape, genre map

Úvod: základné pojmy

Sociálna interakcia predstavuje dynamický, meniaci sa reťazec sociálnych činností, akcií medzi indivíduami alebo medzi skupinami, ktorých akcie a reakcie sa menia pod vplyvom ich interakčného partnera alebo partnerov. Ak sa interakčné procesy vo všetkých svojich formách a typoch uskutočňujú pomocou jazyka, hovoríme o verbálnej interakcii. Tá sa realizuje prostredníctvom komunikačných aktov, ktoré sú

súčasťou komunikačných situácií. Komunikačné situácie podobného charakteru formujú komunikačnú sféru a zároveň sa stávajú jej súčasťou. Tak v komunikačných sférach, ako aj v komunikačných situáciách sa verbálna komunikácia realizuje prostredníctvom textov ako základných komunikačných jednotiek, produkovaných a vnímaných v konkrétnom komunikačnom akte. Vzniká ako „permanentná premiéra“¹, je stále jedinečný, existujúci „tu a teraz“. Napriek tomu môžeme v množstve textov, ktoré sa už vo verbálnej komunikácii realizovali, ktoré sa práve v danej chvíli realizujú, resp. ktoré sa potenciálne budú realizovať, identifikovať niektoré spoločné tendencie ich využitia, spoločné charakteristiky, spoločné znaky, spoločné vzorce, na základe ktorých jednotlivé texty vznikajú a na základe ktorých sú vnímané. Na takejto noetickej báze sa utvoril aj koncept žánru.

Koncept žánru

Hoci existujú viaceré jeho chápania, bazálne vedomie existencie „relatívne stabilných typov výpovedí“² je prítomné v rozličných teoretických prístupoch k tomuto pojmu. Niektoré preferujú taký prístup, podľa ktorého by sa pomenovanie žánrov malo používať viac-menej len pre oblasť literárnej komunikácie, pričom v takomto užšom, prísnejšom, chápaní sa používa aj dvojslovný termín literárny žánr³. V úsilí odlíšiť literárne a neliterárne „typy výpovedí“ používa M. Bachtin termín rečové žánre; iný bádateľ, T. Luckman⁴ používa dvojslovný termín komunikačný žánr. Obaja autori pristupujú k definícii tohto pojmu zo širšieho komunikačného a spoločenského pohľadu. Podľa M. Bachtina je žánr „spôsob myslenia, obsahujúci istý svetonázorový poten-

¹ MISTRÍK, Jozef: *Hľadanie profilu básne*. Bratislava : Obzor, 1972.

² BACHTIN, Michail: *Estetika slovesnej tvorby*. Bratislava : Tatran, 1988, s. 266.

³ VLAŠÍN, Štěpán a kol.: *Slovník literární teorie*. Praha : Československý spisovatel, 1977, s. 420 – 421. Citáty zo zdrojov v českom jazyku do slovenčiny preložila autorka.

⁴ Podľa AUER, Peter: *Jazyková interakce*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2014, s. 168.

ciál“; „je to zložitý systém prostriedkov a spôsobov zmocňovania sa a fixovania skutočnosti“. T. Luckman komunikačné žánre definuje ako „spoločensky predštruktúrované komplexné priebehy správania, ktoré nadobudli istý stupeň záväznosti a ktoré možno chápať ako historicky a kultúrne špecifické sedimentácie spoločenských riešení komunikačných problémov“. Títo autori sa líšia v názore na mieru regulatívneho pôsobenia vedomia rečových či komunikačných žánrov. Kým z pohľadu M. Bachtina „svet vnímame prostredníctvom žánrov,“⁵ pre T. Luckmana „nie všetka rečová činnosť sa odohráva v žánroch“⁶.

V slovenskej lingvistike, resp. štylistike sa teoretické vymedzenie žánru mimo literárnej komunikačnej sféry postupne formuje zhruba od 60. rokov minulého storočia, hoci, samozrejme, realita rozličných textových typov a ich fungovania sa nedala nebrať do úvahy aj skôr. Medzi základné žánrologické práce v 60. rokoch 20. storočia patrili v literárnovednej genológii predovšetkým publikácia N. Krausovej⁷ a v žurnalistickej komunikačnej sfére práca M. Marka a kol.⁸ V tomto období začína svoje práce publikovať aj J. Mistrík, u ktorého teoretické chápanie žánru prešlo istým vývojom, hoci nie vždy smerom k jeho presnejšiemu vymedzeniu. V *Štylistike slovenského jazyka*⁹ je preňho východiskovým pojmom útvar používaný na označenie „významovo a formálne uzavretej jednotky prehovoru“ – ako príklad uvádza štúdiu, recenziu, reportáž, úvodník, list, zmluvu, poviedku, román, pieseň; žáner vydeľuje len ako „nadradený pojem“ a pokladá zaň lyriku, epiku, drámu a pre publicistický štýl vydeľuje „žáner analytický, spravodajský, beletristický“. Žáner je podľa tohto chápania v podstate skupina útva-

⁵ Podľa ŠIDÁK, Pavel: *Úvod do studia genologie. Teorie literárního žánru a žánrová krajina*. Praha : Akropolis, 2013, s. 83.

⁶ AUER, Peter: *Jazyková interakce*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2014, s. 168.

⁷ KRAUSOVÁ, Nora: *Príspevky k literárnej teórii. Poetika románu*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1967.

⁸ MARKO, Miloš a kol: *Žurnalistika v tlači, rozhlase a televízii*. Martin : Matica slovenská, 1968.

⁹ MISTRÍK, Jozef: *Štylistika slovenského jazyka*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1970.

rov. V práci *Žánre vecnej literatúry*¹⁰ sa jeho prístup mení. Doslova sa v nej uvádza: „Žáner je abstraktný, formálne i obsahovo uzavretý kontextový celok.“ Okrem pojmu žáner uvádza ešte definíciu útvaru (odlišnú od tej predchádzajúcej): „Útvar je konkrétny, formálne i obsahovo uzavretý celok.“ Medzi pojmom žáner a pojmom útvar je teda vzťah medzi abstrakciou (žáner) a konkrétnou realizáciou (útvar). J. Mistrík ďalej uvádza analógie vzťahu medzi žánrom a útvarom aj z iných oblastí ľudského života. Podľa jeho názoru sa pojem žáner v mimojazykových a neliterárnych oblastiach uplatňuje dosť nepresne, najčastejšie ako „hromadné pomenovanie zaraďujúce jednotlivé útvary do spoločných rodov“, kým termín útvar má už dosť presné vymedzenie (pomenúva podobu, formu, uceleného javu s istou uzavretou konštrukciou). Uvádza také príklady útvarov, ako sú v geológii vrch, priepasť, dolina; v geometrii napr. kužeľ, guľa. Takto sa chápe vzťah žánru a útvaru aj v 2. vydaní *Štylistiky slovenského jazyka*,¹¹ kým v ďalšom jej rozpracovaní, v kompendiu *Štylistika* (vo všetkých štyroch vydaniach)¹² sa znova vzťah žánru a útvaru – k tomuto termínu sa pripája termín komunikát – poníma obrátene: komunikát sa chápe viac-menej ako abstraktum, žáner ako konkrétum: „Komunikát sa realizuje iba prostredníctvom konkrétneho žánru – analogicky ako veta iba prostredníctvom konkrétnej, aktualizovanej výpovede.“ A následne: „[...] komunikáty sú v podstate modely (vzorci) žánrov.“¹³ Situáciu znejasňuje ďalšie tvrdenie: „Pod pojmom komunikát sa rozumie predovšetkým obsahovo i formálne ucelená textová jednotka v abstraktnom zmysle slova. V praxi sa však vyvinuli a aj fixovali špecifické druhy komunikátov, ktoré sa v odbornej literatúre (najmä v teórii literatúry) nazvali žánrami. Keď teda sledujeme vývin špecifických komunikátov, vtedy eo ipso sledujeme aj vývin

¹⁰ MISTRÍK, Jozef: *Žánre vecnej literatúry*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1975, s. 18.

¹¹ MISTRÍK, Jozef: *Štylistika slovenského jazyka*. 2. vyd. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1977.

¹² MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. 1. 2. 3. 4. vyd. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1985, 1989, 1997, 2021.

¹³ MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. 3. vyd. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997, s. 371.

žánrov. Všimneme si ďalej, ako sa v rečovej komunikácii vyvíjali špecifické typy komunikátov, ktoré tu budeme nazývať žánrami¹⁴ – autor sa tu aspoň čiastočne vracia k predchádzajúcemu chápaniu, možno preto, že celá nasledujúca časť je v citovanom zdroji (s. 390 – 393) prevzatá z knihy *Žánre vecnej literatúry*. J. Findra¹⁵ chápe žáner ako modelovú štruktúru textu na najnižšej úrovni abstrakcie, ktorý predstavuje invariantnú kontamináciu vyšších modelových štruktúr, teda v podstate funkčného štýlu (v autorovej terminológii formálnej modelovej štruktúry) a slohového postupu (obsahovej modelovej štruktúry).¹⁶

Naše chápanie žánru je dynamické a procesuálne: **žáner** je zovšeobecnený, abstraktný koncept, ktorý sa utvoril induktívnou generalizáciou, abstrakciou, zovšeobecnením vedomia textov, vyznačujúcich sa podobnými tematickými, funkčnými, kompozičnými, jazykovými a formálnymi znakmi. Žáner je abstrakciou, je konceptom, zovšeobecneným pojmom. Je to invariant, ktorý v sebe obsahuje súhrn všetkých znakov daného typu textov; tvorí isté pozadie, na ktoré projektujeme všetky konkrétne texty. Má funkciu systematizačnú, priraduje konkrétny tvorený, resp. percipovaný text k iným podobným textom. Žánrovou charakteristikou istého konkrétneho textu tento text prepájame s ostatnými textami, zdôrazňujúc, čo je pre ne podobné, a odsúvajúc na okraj to, čím sa dané texty líšia.

Žánrová norma

Ak sa už takýto koncept vytvoril a ustálil, realizuje sa v podobe žánrovej normy. Žánrová norma tak predstavuje zovšeobecnený súbor pravidiel, ktorými sa riadi tvorba aj interpretácia konkrétnych textov.

¹⁴ MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. 3. vyd. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997, s. 389.

¹⁵ FINDRA, Ján: *Štylistika slovenčiny*. Martin : Osveta, 2004, s. 127.

¹⁶ Prehľadný komentovaný súhrn názorov na žáner v slovenskej a výberovo zahraničnej odbornej literatúre, najprv z pohľadu jazykovedy, potom zo žurnalistického hľadiska ponúka JENČA, Imrich: *Úvod do teórie žánrov*. Trnava : Fakulta masmediálnej komunikácie na Univerzite sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2015, s. 45 – 53.

Žánrové normy sú súčasťou komplexu noriem, pôsobiacich vo verbálnej interakcii. Primárne sú súčasťou komunikačných noriem, no vzájomnými vzťahmi sú prepojené s ďalšími normami: sociálnymi, jazykovými, registrovými.¹⁷

Žánrová norma je zachytená napríklad v slovníkoch, encyklopédiách, učebniciach a prejavuje sa v deskripcii jednotlivých žánrov, resp. aj v preskripcii, teda odporúčaniach, aké vlastnosti by mali texty patriace pod príslušný žánrový koncept spĺňať, ako by mali texty príslušného žánru „vyzerať“. Kodifikáciou žánrovej normy je napr. nasledujúca charakteristika textového modelu *abstraktu*:

„Abstrakt je konkrétna a výstižná charakteristika obsahu článku/dokumentu. Podľa normy ISO je to skrátené, presné vyjadrenie obsahu dokumentu bez dodatočnej interpretácie jeho výkladu alebo kritiky a bez hodnotiaceho stanoviska toho, kto je autorom abstraktu. [...] Abstrakt má byť zrozumiteľný (aj bez štúdia celého dokumentu), koncízny a kompletný. Ak je dobre vypracovaný, uľahčuje a zefektívňuje čítanie celej práce. [...] Jazyk abstraktu má byť z technického, zo štylistického i odborného hľadiska rovnaký ako jazyk a štýl celého článku. Výnimkou sú abstrakty pre nešpecifikovanú čitateľskú obec, v tomto prípade sa nemusí dodržať prísna technická jazyková čistota. Text abstraktu je výsledkom textotvornej operácie, v ktorej prevláda súhlasný, afirmatívny, nekontroverzný spôsob nadväzovania na text primárneho dokumentu.“¹⁸

Konkrétne komunikáty svojou podobou zväčša spĺňajú väčšinu pravidiel, ktoré sú súčasťou žánrovej normy, no môžu obsahovať aj od normy odlišné vlastnosti. Príčin tejto odlišnosti je viacero: môžu pôsobiť iné normy z celého komplexu noriem, napríklad na žánrovú normu pôsobí registrová alebo sociálna norma – je to napríklad prípad *recenzie*, keď sa žurnalistická recenzia líši od vedeckej a tá od reklamnej; na

¹⁷ SLANČOVÁ, Daniela: *Normy v jazykovej komunikácii*. In: *Aktuálne otázky slovenského jazyka*. Ed. J. Wachtarczyková. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, 2017, s. 39 – 49.

¹⁸ MEŠKO, Dušan – KATUŠČÁK, Dušan – FINDRA, Ján a kol.: *Akademická príručka*. Martin : Osveta, 2004, s. 19 – 20.

normy istého kultúrneho spoločenstva pôsobia normy importované z iného kultúrneho a sociálneho kontextu – je to napríklad prípad *editoriálu*¹⁹; alebo môže byť príčina individuálna: autor tvorivým spôsobom prekračuje pomyselné hranice žánrovej normy alebo jednoducho nedostatočne ovláda žánrovú normu.

Žánrová norma je ovplyvnená aj tradíciou príslušného kultúrno-komunikačného spoločenstva. Každé kultúrne spoločenstvo si vytvára vlastný súbor žánrových noriem. Tieto normy môžu byť na základe svojho historicky podmieneného utvárania viac-menej totožné, podobné alebo aj odlišné, prípadne môžu existovať žánre a žánrové normy, ktoré sú charakteristické len pre istú kultúrnu oblasť. Napríklad *román* je globálnym žánrom umeleckej literatúry s pomerne ustálenou globálne fungujúcou žánrovou normou, podobne je takýmto žánrom v súčasnosti pri vysokej miere globalizácie vedeckej komunikácie aj *vedecká štúdia*. Podobné vlastnosti žánrovej normy vykazuje napríklad *esej*. Na druhej strane za špecifický žánr japonskej poézie (s prienikom do západnej kultúry) sa pokladá *haiku*. Stáva sa aj to, že to isté pomenovanie označuje v rozličnej kultúrnej tradícii odlišné pojmy. Tak je to napríklad s pomenovaním *fejtón*. V žurnalistike východnej a strednej Európy, predovšetkým v slovanskom svete, sa pokladá za samostatný žánr; v západoeurópskej tlači sa za fejtón pokladá celá spoločenská alebo kultúrna časť novín alebo ich príloha – pod hlavičkou *Feuilleton* vychádzajú reportáže, kritiky divadelných predstavení, koncertov, múzeí, galérií. Za rubriku, nie za žánr boli fejtón aj jeho slovenský variant *besednica* považované až do druhej polovice 20. storočia.²⁰ Keďže sú žánre súčasťou kultúrneho vedomia istého spoločenstva, nie je vždy ľahké jednoducho ich koncept preniesť z jedného kultúrneho kontextu do iného. Zväčša takýto pohyb bezporuchovo nastáva vtedy, keď už v prijímajúcej kultúrnej tradícii existujú vnútorné predpoklady na takýto prenos. Tak sa to stalo napríklad pri žánri *editoriál* (porov. vyššie).

¹⁹ SLANČOVÁ, Daniela: *Editoriál ako žánr (z pohľadu prešovských mediálnych štúdií)*. In: *Médiá a text IV. 15 rokov štúdia médií v Prešove*. Ed. L. Regrutová – J. Rusnák. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2013, s. 201 – 214.

²⁰ FOLLRICHOVÁ, Mária: *Fejtón – novinársky priestor i novinársky žánr*. Otázky žurnalistiky, 44, 2001, č. 1 – 2, s. 50 – 59.

Žánrová kompetencia

Vedomie žánrov ako textových a komunikačných modelov je súčasťou interakčného subsystému verbálneho správania.²¹ Prejavuje sa ako **žánrová kompetencia**.²² Žánrovú kompetenciu chápeme ako schopnosť vnímať a produkovať texty ako súčasti modelových konceptov osvojených príslušníkmi interakčného spoločenstva. Vedomie žánru má vo verbálnej interakcii systemizačnú úlohu, teda vzťahuje jeden konkrétny text k ostatným textom toho istého žánru, no podieľa sa aj na formovaní zmyslu textu. Vedomie žánru „pomáha čitateľovi pri jeho stretnutí s textom“²³. Komunikanti – autor aj príjemca – pristupujú k tvorbe a percepcii textu v rámci daných žánrových pravidiel, aj autor, aj príjemca sú si vedomí, že napríklad žáner *žurnalistickej správy* sa líši od žánru *poviedky* (hoci aj v správe, aj v poviedke sa odráža príbeh); texty oboch žánrov vznikajú za odlišných podmienok, v iných komunikačných situáciách a v iných komunikačných sférach. Komunikanti zväčša prijímajú „pravidlá hry“, a ak sú dostatočne žánrovo kompetentní, vedia, ako dané texty tvoriť, resp. prinajmenšom pristupujú k vnímaniu a interpretácii ich významu a zmyslu odlišným spôsobom. Podobná situácia môže nastať aj v rámci jednej a tej istej komunikačnej sféry; analogicky sa komunikanti správajú napr. pri vzťahu *reportáže* a *glosy* v rámci žurnalisticko-mediálnej komunikačnej sféry či *žiadosti* a *oznámenia* v úradnej komunikačnej sfére. To, že texty sa tvoria a vnímajú na základe väčšej či menšej miery uvedomenia si existencie žánrových noriem, nie je špecifikom len žánrologickej oblasti. „Ľudské vnímanie každú vec okamžite zaraďuje do určitého pojmového rámca,

²¹ O koncepcii jazykového vedomia porov. HORECKÝ, Ján: *Jazykové vedomie*. In: *Človek a jeho jazyk 2. Človek ako pamäť kultúry. Výber z lingvistického diela prof. Jána Horeckého*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava : Veda, 2001, s. 109 – 116.

²² M. Marko hovoril pred viac ako polstoročím o žánrovom povedomí: MARKO, Miloš a kol: *Žurnalistika v tlači, rozhlase a televízii*. Martin : Matica slovenská, 1968.

²³ CULLER, Jonathan: *Structuralist poetics: Structuralism, linguistics and the study of literature*. London : Routledge – Kegan Paul, 1975, s. 136; in: ŠIDÁK, Pavel: *Úvod do studia genologie. Teorie literárního žánru a žánrová krajina*. Praha : Akropolis, 2013, s. 68.

priraduje ju k iným, už známym obdobným veciam a uvedomuje si – hoci niekedy skôr novo konštruuje – logické vzťahy medzi nimi.²⁴ Žánrovú kompetenciu nadobúda človek od raného veku. Už od útleho detstva sa dieťa stretáva s rozličnými typmi textov. Túto skúsenosť posilňuje aj jazyková výučba v škole. Žánrová kompetencia, tak ako akákoľvek iná kompetencia, je takto individuálne podmienená. Predpokladá sa napríklad, že ľudia pracujúci so slovom, spisovatelia, redaktori, novinári, mediálni pracovníci a pod. budú disponovať vyššou mierou žánrovej kompetencie. No nemusí to byť vždy pravidlom.

Žáner ako spoludefiničný faktor komunikačnej sféry

Konkrétnou realizáciou a využitím žánrových konceptov ako textov, ktorých tvorba a recepcia sa riadi podobnými pravidlami, je, ako jedným z faktorov, definovaná aj verbálna interakcia v rámci jednotlivých komunikačných sfér. Súbor textových typov, žánrov, je v jednotlivých komunikačných sférach odlišný – a je to práve súbor týchto žánrových konceptov, ktorý spolureprezentuje a spoludefinuje príslušnú komunikačnú sféru. A tak napr. vedecká komunikačná sféra sa definuje inou žánrovou systematikou ako náboženská komunikačná sféra a tá inou ako súkromná, právna, politická, športová a pod. Hranice medzi jednotlivými súbormi žánrov však nie sú tesne uzavreté. V niektorých prípadoch sú žánrové hranice medzi komunikačnými sférami priepustnejšie, v niektorých je prechod medzi nimi náročnejší. Napríklad *popularizačný článok* sa pohybuje na hranici vedeckej a mediálnej komunikačnej sféry a „prisvojuje“ si ho tak vedecká komunikácia, jej popularizačná odnož, ako aj žurnalistika.²⁵ Na hranici mediálnej a literárnej komunikačnej sféry sa nachádza napríklad *reportáž*. Ak reportáž využíva na komunikáciu viac prostriedky mediálneho komu-

²⁴ ŠIDÁK, Pavel: *Úvod do studia genologie. Teorie literárního žánru a žánrová krajina*. Praha : Akropolis, 2013, s. 67.

²⁵ Porov. napr. RONČÁKOVÁ, Terézia: *Žurnalistické žánre. Rozšírené vydanie*. Ružomberok : Verbum, 2019, s. 142, ktorá populárno-náučný text radí k veľkoformátovým žurnalistickým žánrom.

nikačného registra, resp. jeho žurnalistického subregistra, potom sa na presnejšie označenie takejto reportáže používa dvojslovný termín žurnalistická, resp. publicistická reportáž; ak v nej prevládajú vlastnosti a prostriedky literárneho komunikačného registra a posilňuje sa jej estetické pôsobenie, potom sa používa termín umelecká reportáž.

Parametre opisu žánrovej normy

K opisu žánrovej normy ako jednej zložky žánrologickej (genologickej) taxonómie sa dá pristupovať z viacerých hľadísk. Podľa J. Mistríka²⁶ kritériá klasifikácie vychádzajú z tektonických (kam patrí rozsah a vlastné kompozičné vlastnosti textov), jazykových vlastností a tematiky. V publikácii *Žánre vecnej literatúry* používa na klasifikáciu nelieterárnych žánrov komplex kvalifikátorov, ktoré člení na morfológické kvalifikátory, modifikačné číselné indexy a štýlové kvalifikátory. Ako príklad na odlišné uchopenie problematiky možno spomenúť spôsob typologizácie textov A. Wierzbickej, ktorá vytvorila formuly pre jednotlivé textové žánre pomocou svojho aparátu elementárnych významových jednotiek. Zápisy potom pozostávajú z reťazca viet označujúcich myšlienkové akty, predpoklady, intencie; fungujú v nich hlavne predikáty typu viem (neviem), myslím, chcem, cítim, usudzujem, hovorím (čo, prečo?). Tak napríklad formula pre žáner *autobiografia* znie: chcem písať o udalostiach vo svojom živote • píšem o nich, pretože chcem, aby ľudia môj život poznali a vedeli si ho predstaviť • usudzujem, že by ľudia chceli poznať a vedieť si predstaviť môj život.²⁷

V našom prístupe²⁸ využívame päť základných parametrov, ktoré tvoria záchytné body pri opise žánrovej normy a zároveň aj pri uvedomovaní si a následnej produkčnej aj percepčnej realizácii žánru. Zdô-

²⁶ MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. 3. vyd. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997, s. 372.

²⁷ Podľa HOFFMANNOVÁ, Jana: *Stylistika a... současná situace stylistiky*. Praha : Tri-zonia, 1997, s. 165 – tam aj ďalšie prístupy k typológii textov.

²⁸ Ide o rozpracovanie prístupu založeného na kritériách opisu žánrovej normy in SLANČOVÁ, Dana: *Praktická stylistika*. 2. vyd. Prešov : Slovacontact, 1996.

razňujeme, že ide skutočne o záchytné body, ktoré pomáhajú pochopiť konceptuálnu podstatu žánru a na charakteristike, uvedomovaní si a realizácii jednotlivých žánrov sa podieľajú ako vzájomne prepojený a podmieňujúci sa komplex. Pripúšťame však, že pri niektorých žánroch alebo ich variantoch vystupuje v definičnom zmysle výraznejšie do popredia jeden z parametrov (alebo skupina parametrov) na úkor iných. Ide o nasledujúce parametre: tematický, funkčný, kompozičný, jazykový, formálny.

Tematický parameter. Vychádzame z chápania témy ako „konkrétne určeného obsahu textu“²⁹. Dôležitosť tematického parametra, resp. témy ako takej zdôrazňuje aj M. Bachtin, keď tvrdí, že „každý žáner je schopný zmocniť sa len určitej stránky skutočnosti, disponuje len určitými princípmi výberu, určitými formami videnia a chápania tejto skutočnosti“³⁰. Pri opise žánrovej normy pristupujeme k tematickému parametru z troch základných hľadísk: ontologického, gnozeologického a axiologického. Z ontologického uhla pohľadu sa berie do úvahy charakter reality prítomnej v texte, teda na aký druh existencie sveta a ľudskej činnosti sa príslušný žáner zameriava. Obmedzuje sa na jeden takýto druh alebo je takýchto druhov vstupujúcich do žánrového sveta viac? Podľa J. Kořenského a kol.³¹ sa realita premieta do obsahu textu v podobe osobných objektov, predmetných objektov, informačných konzerv a metaobjektov, čo autori súhrnne označujú ako vecný obsah textu. Gnozeologicky nazeráme na tému ako na spôsob konceptualizácie reality, ktorú konceptualizujeme v zásade ako elementárnu referenčnosť, teda ako relatívne izolovaný fakt alebo súbor faktov; ako vlastnosť alebo súbor vlastností; ako udalosť, dej, teda súbor udalostí; a napokon ako vzťah (príčiny a následku) alebo súbor vzťahov. Gnozeologický aspekt tematického parametra sa prepája s kompozič-

²⁹ MIKO, František – POPOVIČ, Anton: *Tvorba a recepcia*. Bratislava : Tatran, 1978, s. 208.

³⁰ ŠIDÁK, Pavel: *Úvod do studia genologie. Teorie literárního žánru a žánrová krajina*. Praha : Akropolis, 2013, s. 79.

³¹ KOŘENSKÝ, Jan – HOFFMANNOVÁ, Jana – MÜLLEROVÁ, Olga – JAKLOVÁ, Alena: *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. České Budějovice : Jihočeská univerzita, Filozofická fakulta, 1999.

ným, funkčným a jazykovým parametrom. Axiologický aspekt odráža to, aký postoj k stvárneniu témy zaujmeme. Môžeme ju uchopiť v zásade zážitkovým alebo pojmovým spôsobom.

Funkčný parameter aplikujeme ako komunikačno-pragmatické chápanie textu, ktoré je prototypovo reprezentované konceptom jeho pragmatickej, resp. komunikačnej funkcie, a zároveň ho chápeme sociálno-kultúrne, teda tak, že vyplýva zo sociálnych a kultúrnych nárokov, ktoré spoločenstvo kladie na (verbálnu) interakciu v jednotlivých komunikačných sférach. Každá z týchto komunikačných sfér sa podieľa na napĺňaní cieľov interakcie v rámci sociálnej inštitúcie, ku ktorej prináleží. Špecifické sociálno-kultúrne ciele majú také inštitúcie, ako sú napríklad vzdelávanie, veda, politika, šport, právo, literatúra, náboženstvo, zdravotníctvo, médiá, v ktorých rámci sa príslušné žánre konceptualizovali. Funkčný parameter je úzko prepojený so všetkými ostatnými parametrami – o istej téme hovoríme/píšeme vždy s ohľadom na funkciu, ktorú daným textom sledujeme; intencia textu, alebo jeho časti, sa odráža v kompozičnej štruktúre textu, v použitých jazykových prostriedkoch a napokon aj vo formálnej podobe textu.

Kompozičný parameter sleduje preferenčne uplatňovanú kompozičnú štruktúru textu, do ktorej sa premieta tak tematický, ako aj funkčný parameter. Sleduje sa ním spôsob realizácie textovej štruktúry, ktorá je odrazom textotvorného procesu zo strany autora a následne špecifické štruktúrne vlastnosti textu sa stávajú impulzmi na adekvátnu interpretáciu príslušnej štruktúry a uvedomenie si strategického rámca textu pre príjemcu. V kompozícii textu sa odrážajú základné textové stratégie, ktoré sa môžu realizovať v príslušnej textovej štruktúre na ploche celého textu alebo len v istej jeho časti. Čím zložitejší je text, tým komplexnejšie sú jeho výstavbové stratégie. Preto popri textoch, v ktorých sa uplatňuje jednoliata stratégia, existujú – pravdepodobne oveľa častejšie – texty s kombinovanými stratégiami a ich štruktúrnymi realizáciami. Jedna zo základných stratégií býva zväčša dominantná. Ďalšie môžu byť vo vzťahu k základnej doplnkové alebo rovnocenné.

Jazykový parameter označuje preferenčné používanie istého typu jazykových prostriedkov. Do jazykového parametra sa projektujú všetky ostatné parametre, takže jazyková charakteristika žánru je ovplyvňovaná tematikou, funkciou, kompozíciou aj formou príslušných tex-

tov. Jazyková charakteristika sa však odvíja aj od komunikačnej sféry, ktorej sú jednotlivé žánre spoludefiničným faktorom. Jazyková zložka žánrovej normy je ovplyvňovaná normami príslušného makrosociálneho komunikačného registra a prostriedkami mikrosociálnych komunikačných registrov, ktoré sa v jeho rámci uplatňujú.³²

Formálny parameter môže byť nazeraný z viacerých strán. Jedným z uplatňovaných aspektov je rozsah (extenzita), ktorý je podľa J. Mistríka prvým orientačným kvalifikátorom žánru³³. Rozsah textu (počítaný napr. v stranách, slovách, znakoch) sa vo vzťahu k žánru nedá presne stanoviť, a preto sa vydeľuje skôr v relatívnom zmysle, keď sa jeden žánr vymedzuje vo vzťahu k inému (aj) za pomoci dĺžky. *Poviedka* sa napr. definuje ako kratší prozaický žánr, *novela* ako žánr spravidla stredného rozsahu a *román* ako veľký prozaický epický žánr.³⁴ Výnimkou sú situácie, keď sa z praktických dôvodov určuje alebo vyžaduje presný alebo orientačný rozsah textu. Napríklad pri *dizertáciách* sa predpokladá, že záverečné práce pri jednotlivých stupňoch vysokoškolského štúdia sa budú líšiť aj svojím rozsahom: doktorandská dizertačná práca je rozsiahlejšia ako diplomová a tá je rozsiahlejšia ako bakalárska. Podobne si napríklad jednotlivé redakcie vedeckých časopisov určujú rozsah textu na základe žánrov: *štúdia* je rozsiahlejšia ako *recenzia* a tá je rozsiahlejšia ako *správa*. Sú však aj situácie, keď je pri niektorých žánroch (napríklad pri *abstrakte*, *posudku*) určený presný rozsah znakov, ktorý sa napr. pri online realizácii a presnom nastavení rozsahu nedá prekročiť. Rozsahový parameter sa napája tak na tematický, funkčný, ako aj kompozičný a napokon aj na jazykový parameter. To, koľko priestoru má autor k dispozícii, sa odráža aj v kompozičnej štruktúre textu a využívaných jazykových prostriedkoch. Výkladová

³² O koncepcii komunikačného registra porov. napr. SLANČOVÁ, Daniela – SLANČOVÁ, Terézia: *Reč pohybu, autority a súdržnosti. Pragmatická analýza trénerského komunikačného registra v komunikácii s hráčmi kolektívnych loptových hier staršieho školského veku*. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta športu, 2014.

³³ MISTRÍK, Jozef: *Žánre vecnej literatúry*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1975.

³⁴ VLAŠÍN, Štěpán a kol.: *Slovník literární teorie*. Praha : Československý spisovatel, 1977.

stratégia si zvyčajne vyžaduje viac priestoru ako informačná. Dĺžka textu má vplyv aj na charakter genézy textu: primerane k zamýšľanej dĺžke textu nové slová pribúdajú v texte rýchlejšie (pri krátkom texte) alebo pomalšie (pri dlhšom). Neplatí to však, samozrejme, absolútne. Na druhej strane, dĺžka žánru môže predznačovať aj postoj a naladenie príjemcu k jeho percepcii, a to tak v prípade konkrétneho textu, ako aj v uvedomovaní si žánru ako abstrakcie.

Žánrová krajina a žánrová mapa

Žánrová krajina je metaforický termín pre žánrovú systematiku a klasifikáciu. Označuje rozmiestnenie žánrov v skupinách alebo izolovane v ostrejšie alebo jemnejšie vymedzených hraniciach. Naznačuje ich vzájomný vzťah daný práve ich umiestnením v krajine. „Metaforicky vyjadruje fakt, že hranica medzi žánrami nemá povahu jasnej línie, ale pozvoľna sa meniaceho pásma. Rovnako ako v reálnej krajine nie je žiadna ‚bodová‘ hranica, kde by sa les z bodu na bod premenil na lúku, lúka zďaleka ovplyvňuje les a, naopak, les zasahuje do lúky, tak aj žánre sa do seba vzájomne prelievajú [...]“³⁵ Grafické znázornenie žánrovej krajiny nachádza svoje miesto v žánrovej mape. Jej úlohou je grafickým spôsobom zachytiť pozície, ktoré jednotlivé žánre a skupiny žánrov v žánrovej krajine zastávajú.

Komplexná „žánrová mapa sveta“ sa podobne, ako je to v atlase, rozčleňuje na viac alebo menej detailne spracované čiastkové mapy jednotlivých žánrových krajín, pričom hlavným orientátorom je príslušná komunikačná sféra, ktorej je sústava žánrov jedným z definičných faktorov (porov. vyššie). A tak sú k dispozícii mapy žánrov literárnej, mediálnej,³⁶ právnej, administratívnej, športovej, náboženskej, vedeckej a v nepo-

³⁵ ŠIDÁK, Pavel: *Úvod do studia genologie. Teorie literárního žánru a žánrová krajina*. Praha : Akropolis, 2013, s. 98.

³⁶ Napr. žánrovú mapu žurnalistických žánrov v tlačových médiách porov. in: SLANČOVÁ, Daniela – MERGEŠ, Jozef – KLINGOVÁ, Jana – KIČURA SOKOLOVÁ, Jana: *Úvod do štúdia žurnalistických žánrov v tlačových médiách*. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2021.

slednom rade aj súkromnej komunikačnej sféry, dostupné vo viacerých komplexnejších aj čiastkových zdrojoch. Analogicky, ako sa rozličnými vplyvmi mení podoba reálnej krajiny, mení sa aj podoba žánrovej krajiny, keďže vedomie žánru je premenlivé v diachróonii a rozmanité v synchrónii. Menia sa súčasti žánrovej krajiny a mení sa aj jej celkový ráz. V istom období, v istom časovom úseku, je však podoba krajiny – reálnej aj metaforickej – predsa len viac-menej stála. Je úlohou „žánrových kartografov“, teda tých, ktorí sa žánrovou problematikou zaoberajú, aby ráz a pohyby krajiny čo najpresnejšie a najvýstižnejšie opísali.³⁷

Literatúra

- AUER, Peter: *Jazyková interakce*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2014.
- BACHTIN, Michail: *Estetika slovesnej tvorby*. Bratislava : Tatran, 1988.
- CULLER, Jonathan: *Structuralist poetics: Structuralism, linguistics and the study of literature*. London : Routledge – Kegan Paul, 1975.
- FINDRA, Ján: *Štylistika slovenčiny*. Martin : Osveta, 2004.
- FOLLRICHOVÁ, Mária: *Fejtón – novinársky priestor i novinársky žáner*. Otázky žurnalistiky, 44, 2001, č. 1 – 2, s. 50 – 59.
- HOFFMANNOVÁ, Jana: *Stylistika a... současná situace stylistiky*. Praha : Tri-zonia, 1997.
- HORECKÝ, Ján: *Jazykové vedomie*. In: *Človek a jeho jazyk 2. Človek ako pamäť kultúry. Výber z lingvistického diela prof. Jána Horeckého*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava : Veda, 2001.
- JENČA, Imrich: *Úvod do teórie žánrov*. Trnava : Fakulta masmediálnej komunikácie na Univerzite sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2015.
- KOŘENSKÝ, Jan – HOFFMANNOVÁ, Jana – MÜLLEROVÁ, Olga – JAKLOVÁ, Alena: *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. České Budějovice : Jihočeská univerzita, Filozofická fakulta, 1999.
- KRAUSOVÁ, Nora: *Príspevky k literárnej teórii. Poetika románu*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1967.

³⁷ Príspevok bol vypracovaný v rámci riešenia výskumnej úlohy KEGA 010PU-4/2020 *Interaktívna štylistika – analýzy a syntéza*.

- MARKO, Miloš a kol.: *Žurnalistika v tlači, rozhlase a televízii*. Martin : Matica slovenská, 1968.
- MEŠKO, Dušan – KATUŠČÁK, Dušan – FINDRA, Ján a kol.: *Akademická príručka*. Martin : Osveta, 2004, s. 19 – 20.
- MIKO, František – POPOVIČ, Anton: *Tvorba a recepcia*. Bratislava : Tatran, 1978.
- MISTRÍK, Jozef: *Hľadanie profilu básne*. Bratislava : Obzor, 1972.
- MISTRÍK, Jozef: *Štylistika slovenského jazyka*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1970.
- MISTRÍK, Jozef: *Žánre vecnej literatúry*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1975, s. 18.
- MISTRÍK, Jozef: *Štylistika slovenského jazyka*. 2. vyd. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1977.
- MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. 1. 2. 3. 4. vyd. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1985, 1989, 1997, 2021.
- RONČÁKOVÁ, Terézia: *Žurnalistické žánre. Rozšírené vydanie*. Ružomberok : Verbum, 2019.
- SLANČOVÁ, Dana: *Praktická štylistika*. 2. vyd. Prešov : Slovacontact, 1996.
- SLANČOVÁ, Daniela: *Editoriál ako žáner (z pohľadu prešovských mediálnych štúdií)*. In: *Médiá a text IV. 15 rokov štúdia médií v Prešove*. Ed. L. Regrutová – J. Rusnák. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2013, s. 201 – 214.
- SLANČOVÁ, Daniela: *Normy v jazykovej komunikácii*. In: *Aktuálne otázky slovenského jazyka*. Ed. J. Wachtarczyková. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, 2017, s. 39 – 49.
- SLANČOVÁ, Daniela – SLANČOVÁ, Terézia: *Reč pohybu, autority a súdržnosti. Pragmatická analýza trénerského komunikačného registra v komunikácii s hráčmi kolektívnych loptových hier staršieho školského veku*. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta športu, 2014.
- SLANČOVÁ, Daniela – MERGEŠ, Jozef – KLINGOVÁ, Jana – KIČURA SOKOLOVÁ, Jana: *Úvod do štúdia žurnalistických žánrov v tlačových médiách*. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2021.
- ŠIDÁK, Pavel: *Úvod do studia genologie. Teorie literárního žánru a žánrová krajina*. Praha : Akropolis, 2013.
- VLAŠÍN, Štěpán a kol.: *Slovník literární teorie*. Praha : Československý spisovatel, 1977.

Odstupňované čítanie v kontexte výučby slovenských kultúrnych reálií

Veronika Svoradová

Abstract

Graded Readers in the Context of Teaching Slovak Cultural Studies

The article focuses on graded readers and their purpose in the process of foreign language acquisition. The article studies the specifics and shared attributes of this type of linguodidactic material and points out its absence in the field of Slovak as a foreign language. The only Slovak publication so far, which can be included in the category of graded readers, is the textbook *Personalities of Slovak Literature in Crosscultural Contexts* (Osobnosti slovenskej literatúry v interkultúrnych kontextoch, Comenius University, 2021, note: the author of this article is the volume's editor). The article introduces some of the approaches and principles characteristic for foreign publications from the category of graded readers and their inclusion and usage in the aforementioned textbook.

Keywords: graded reading, level reading, reading in a foreign language, Slovak as a foreign language, foreign scholars of Slovak studies, cultural studies, extensive reading, intensive reading

Najlepší spôsob, ako sa zlepšiť v cudzom jazyku, je žiť medzi jeho rodenými hovoriacimi. Druhým najlepším spôsobom je veľa v ňom čítať.

(Christine Nuttall)¹

Odstupňované alebo levelové čítanie,² v anglosaskom kultúrnom priestore označované ako *graded readers*, je v procese učenia sa cudzieho jazyka jedným z mimoriadne populárnych a vo veľkej miere využívaných didaktických nástrojov. Ako naznačuje už samotný názov, resp. jeho preklady, ide o publikácie, ktoré sú prispôsobené a upravené podľa jazykovej úrovne/úrovní študentov, pričom zjednodušenie prebieha primárne na lexikálnej, syntaktickej a gramatickej úrovni³ a jeho miera závisí od konkrétneho jazykového levelu. Podľa Juliana Bamforda má odstupňované čítanie študentom umožniť relatívne plynulé čítanie bez toho, aby ich ochromilo množstvo neznámych gramatických štruktúr a lexiky.⁴ Proces simplifikácie prebieha zväčša dvomi spôsobmi, prípadne ich kombináciou: autor sa pri písaní/úprave textu riadi smernicami vydavateľstva (istý počet a typ slov) alebo postupuje intuitívne, to znamená, že materiál vytvára lektor, ktorý vie, čo by mali študenti na danej úrovni ovládať.⁵

¹ NUTTALL, Christine: *Teaching Reading Skills in a Foreign Language*. Oxford : Heinemann, 1996, s. 128.

² V texte používam tieto výrazy synonymne.

³ Zjednodušenie prebieha podľa V. Rodrigo aj v rovine deja – týka sa to najmä beletristických, resp. beletrizovaných textov: dej je lineárny, udalosti sú vyzozprávané v chronologickom poradí. Pozri: RODRIGO, Victoria: *Graded Readers: Validating Reading Levels Across Publishers*. Hispania, 99, 2016, č. 1, s. 67. Dostupné na: <https://www.jstor.org/stable/44112826>.

⁴ BAMFORD, Julian: *Extensive Reading By Means of Graded Readers*. Reading in Foreign Language, 2, 1984, č. 2, s. 218. Dostupné na: <https://nflrc.hawaii.edu/rfl/item/159>.

⁵ ALLEN, David – McNamara, Danielle: *Text simplification and comprehensible input: A case for an intuitive approach*. Language Teaching Research, 16, 2012, č. 1, s. 91. Dostupné na: https://www.researchgate.net/publication/257363757_Text_simplification_and_comprehensible_input_A_case_for_an_intuitive_approach#fullTextFileContent.

Zmyslom odstupňovaného čítania je podľa Roba Waringa vytvorenie série pomyselných „mostíkov“, ktoré študentov eventuálnevedú k čítaniu nezjednodušených autentických materiálov.⁶ Publikácie typu *graded readers* sa v prípade angličtiny využívajú najmä v rámci programov tzv. *extenzívneho*, ale aj *intenzívneho* čítania (*extensive/intensive reading*).⁷ Kým extenzívne čítanie sa vyznačuje čítaním veľkého množstva menej náročných textov, ktoré si študent volí podľa vlastného výberu a číta ich mimo triedy (dôraz sa kladie na plynulosť čítania, študenti čítanie neprerušujú overovaním si významu slov v slovníku; budujú si tak schopnosť odvodiť si ich význam z kontextu), pre intenzívne čítanie je charakteristická systematickejšia a analytickejšia práca s kratšími textami, ktoré zväčša vyberá pedagóg, zahrňajúca úlohy overujúce porozumenie prečítanému dielu a/alebo cvičenia zamerané na gramatiku a lexiku. Ako však upozorňuje Christine Nuttall, extenzívne a intenzívne čítanie nie sú dva kontrastné, ale vzájomne sa dopĺňajúce prístupy.⁸ Tretím spôsobom využitia odstupňovaného čítania je podľa Waringa práca s textom priamo v triede za účasti lektora (*class reading*). Tento prístup využíva niektoré z postupov typických pre intenzívne čítanie, ktoré sú však realizované priamo na hodine v skupine (príprava na čítanie, analyzovanie textu, diskusia, jazykové úlohy). Odstupňované diela však, samozrejme, možno používať aj v rámci samoštúdia bez toho, aby sa viazali na konkrétny učebný plán alebo program, alebo ako doplnkový výučbový materiál v rámci jazykových kurzov.

⁶ WARING, Rob: *Writing a Graded Reader*. Dostupné na: <https://www.er-central.com/authors/writing-a-graded-reader/writing-graded-readers-rob-waring/>.

⁷ Výskumy zamerané na benefity tzv. extenzívneho čítania sú rozsiahle a prekračujú rozsah tohto príspevku. Viaceré z nich sú zverejnené na stránke medzinárodného časopisu *Reading in a Foreign Language*: <https://nflrc.hawaii.edu/rfl/>. O hlavných zásadách extenzívneho čítania a rozdieloch medzi ním a intenzívnym čítaním pozri napr.: DAY, Richard – BAMFORD, Julian: *Top Ten Principles for Teaching Extensive Reading*. *Reading in a Foreign Language*, 14, 2002, č. 2, s. 136 – 141, dostupné na: <https://nflrc.hawaii.edu/rfl/item/61> a NUTTALL, Christine: *Teaching Reading Skills in a Foreign Language*. Oxford : Heinemann, 1996, s. 38 – 39.

⁸ NUTTALL, Christine: *Teaching Reading Skills in a Foreign Language*. Oxford : Heinemann, 1996, s. 38.

Typológia publikácií typu *graded readers* je rôznorodá: medzi dostupnými titulmi prevažuje už spomínaná beletria (od adaptovaných klasických a moderných literárnych diel po originálne diela vytvorené špeciálne na lingvodidaktické účely)⁹, v menšej miere sú zastúpené napr. biografie, cestopisy a texty faktografickej povahy informujúce napr. o dejinách a reáliách konkrétnej krajiny. Posledné spomínané žánre môžu byť pre študentov podstatným zdrojom informácií o kultúre krajiny, ktorej jazyk sa učí – ako konštatuje hispanistka Victoria Rodrigo, odstupňované diela umožňujú čitateľom dozvedieť sa viac napr. o „nových témach, miestach, tradíciách alebo situáciách v cieľovej kultúre.“¹⁰

Kultúrna zložka, ktorú spomína V. Rodrigo, sa stala kľúčovým komponentom aj v prípade publikácie *Studia Academica Slovaca* – centra pre slovenčinu ako cudzí jazyk (Filozofická fakulta UK v Bratislave) s názvom *Osobnosti slovenskej literatúry v interkultúrnych kontextoch (učebnica pre zahraničných slovákistov B1 – C1)*, na ktorej sa podieľal trojčlenný autorský kolektív (V. Svoradová, Ľ. Blažencová, M. Masaryk).¹¹ Ako to naznačuje už podtitul učebnice, ide o knihu z kategórie odstupňovaného čítania, určenú pre konkrétne – v tomto prípade viaceré – jazykové úrovne. Publikácia bola primárne zamýšľaná ako učebný materiál pre študentov na úrovni *mierne a stredne pokročilý* (B1 a B2 podľa Spoločného európskeho referenčného rám-

⁹ Ako konštatoval už v roku 1984 jeden z hlavných propagátorov extenzívneho čítania Julian Bamford, v prípade nižších úrovní prevažuje pôvodná tvorba, v prípade vyšších ide zväčša o adaptáciu známych literárnych diel. Rovnaká situácia pretrváva dodnes. Pozri BAMFORD, Julian: *Extensive Reading By Means of Graded Readers*. Reading in Foreign Language, 2, 1984, č. 2, s. 218. Dostupné na: <https://nflrc.hawaii.edu/rfl/item/159>.

¹⁰ RODRIGO, Victoria: *Graded Readers: Validating Reading Levels Across Publishers*. Hispania, 99, 2016, č. 1, s. 68. Dostupné na: <https://www.jstor.org/stable/44112826>. Pozn.: Cieľová kultúra, t. j. kultúra, národ, spoločenstvo, ktorej/ktorého jazyk sa učíme.

¹¹ SVORADOVÁ, Veronika – BLAŽENCOVÁ, Ľubica – MASARYK, Matej: *Osobnosti slovenskej literatúry v interkultúrnych kontextoch*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2021 (v tlači).

ca pre jazyky). Vzhľadom na jej široký tematický záber, ktorý môže zaujať aj pokročilých študentov, sa jej levelové vymedzenie napokon rozšírilo aj o úroveň C1. Pri zostavovaní učebnice boli zohľadnené viaceré z princípov charakteristických pre zahraničné publikácie typu *graded readers*.

Učebnica je rozdelená do desiatich, štruktúrou identických kapitol, pričom každá z nich približuje život a dielo jedného slovenského spisovateľa/spisovateľky. Súčasťou kapitol sú graficky odčlenené časti, ktoré čitateľov informujú o kontexte doby, v ktorej daní autori žili a tvorili, prípadne ozrejmuju niektoré skutočnosti zmienené v tzv. hlavnom texte. Takýto princíp „doplňkových informácií“ je typický aj pre zahraničné odstupňované čítanie, najmä to, v ktorom dominuje faktografický prístup.¹² Výber autorov aj tém týkajúcich sa kultúrnych reálií bol prispôbený autorskému zámeru, ktorým bolo predstavenie slovenskej literatúry a jej vybraných reprezentantov v širších interkultúrnych súvislostiach. Jednotlivé kapitoly preto cez osudy a tvorbu spisovateľov a spisovateľiek zároveň pokrývajú kľúčové udalosti slovenských dejín 20. a 21. storočia¹³ a približujú niektoré dobové tendencie v oblasti umenia (literatúra, film, výtvarné umenie, architektúra a i.). Podstatnou zložkou publikácie je rozsiahly obrazový materiál obsahujúci archívne fotografie samotných autorov a autoriek, ale aj v texte spomínaných ďalších osobností, pamiatok, pamätníkov, inštitúcií, publikácií atď.

Učebnicu možno vnímať ako stredoeurópsky pendant publikácií podobného typu z kategórie levelového čítania, vychádzajúcich napr. v španielskom vydavateľstve Difusión (edícia *Grades personajes*) alebo v talianskej Edilingue (edícia *Collana cultura italiana*). Obe vydava-

¹² WARING, Rob: *Writing a Graded Reader* [online]. Dostupné na <https://www.ter-central.com/authors/writing-a-graded-reader/writing-graded-readers-rob-waring/>.

¹³ Napr. zánik rakúsko-uhorskej monarchie, vznik Československej republiky, Február 1948, inscenované politické procesy v 50. rokoch 20. storočia, pražská/československá jar, okupácia Československa v auguste 1968, tzv. normalizácia, November 1989, rozdelenie Československa a vznik samostatnej Slovenskej republiky, vstup Slovenskej republiky do EÚ a iné.

telstvá sa zameriavajú na tzv. *non fiction* literatúru. Zatiaľ čo Difusión vydáva v rámci edície *Grandes personajes* odstupňované beletrizované životopisy známych osobností hispánskeho sveta, doplnené informáciami o reáliách danej krajiny, Edilingua sa orientuje na levelové čítane pre viaceré úrovne, najčastejšie v rozpätí B2 – C2, týkajúce sa talianskej literatúry, histórie a geografie. Pokiaľ ide o skupinu západoeurópskych jazykov, vytváraníu odstupňovaného čítania sa venujú hlavne poľskí a českí kolegovia – dominuje najmä adaptácia známych literárnych diel, či už klasických alebo súčasných,¹⁴ v poľštine však vyšlo aj niekoľko titulov zameraných na kultúru a reálie.¹⁵ V slovenčine zatiaľ publikácie z kategórie levelového čítania určeného pre zahraničných študentov slovenčiny absentujú.

Finálna desiatka autorov a autoriek zaradených do publikácie *Osobnosti slovenskej literatúry v interkultúrnych kontextoch* (Martin Kukučín, Ján Smrek, Ivan Horváth, Jozef Cíger Hronský, Leopold Lahola, Ladislav Mňačko, Dominik Tatarka, Irena Brežná, Etela Farkášová, Ivana Dobráková) bola vybraná na základe viacerých kritérií. Podstatnou požiadavkou bolo, aby išlo o známe osobnosti z oblasti literatúry, ktoré buď svojou tvorbou alebo v súvislosti so životnými okolnosťami (štúdium v zahraničí, emigrácia, exil) prekročili hranice Slovenska a zanechali stopu v inej kultúre či kultúrach (prípadne: iná kultúra sa zásadným spôsobom „odtlačila“ napríklad do ich života či tvorby). Autorský kolektív vychádzal z predpokladu, že takto zostavený výber má potenciál osloviť hlavnú cieľovú skupinu, ktorou sú najmä

¹⁴ Z poľskej produkcie stojí za zmienku séria trinástich adaptovaných literárnych diel pre cudzincov *Czytaj po polsku* vydávaná Sliezskej univerzitou v Katoviciach (úrovne A1/A2 až C1/C2), pôvodná tvorba pre cudzincov od autorky a lektorky Magdaleny Hiszpánskej vydávaná vydavateľstvom Anatta (úrovne A2/B1), séria krátkych príbehov *Czytaj krok po kroku* (autorka Anna Stelmach, vydavateľstvo Glossa). Českí vydavatelia sa zameriavajú na adaptovanú prózu súčasných aj starších českých autorov, ale aj adaptáciu známych českých i svetových rozprávok, pražských a brnenských legend či starých českých a moravských povestí (vydavateľstvo Czech Step By Step), prípadne adaptáciu svetových diel (Sova Libris).

¹⁵ Napríklad publikácia o poľskom umení a kultúre *Bliżej Polski (Wiedza o Polsce i jej kulturze)* pre úrovne B2 – C2 (Univerzita Marie Curie Skłodowskej).

študenti zahraničných univerzitných pracovísk, na ktorých sa vyučuje slovenčina ako cudzí jazyk.¹⁶

Lingvodidaktická úprava textov, zohľadňujúca percipientov (primárne študenti na úrovni B1/B2), prebiehala vyššie spomínanou tzv. intuitívnou metódou, ktorá sa javila ako logická voľba, keďže v kontexte slovenčiny ako cudzieho jazyka, na rozdiel od napr. anglických a amerických vydavateľstiev, neexistujú oficiálne štandardy presne určujúce počet a typ slov, ktoré by mali študenti na danej úrovni ovládať. Autorský kolektív tvorený z lektorov slovenčiny ako cudzieho jazyka a pedagógov vyučujúcich slovenskú literatúru na univerzitných pracoviskách na Slovensku a v zahraničí¹⁷ preto v procese simplifikácie textov využil svoje niekoľkoročné skúsenosti s vyučovaním národnostne zmiešaných i homogénnych (slovanských aj neslovanských) skupín študentov na rôznych jazykových úrovniach. Pomyselnými „vodiacími čiarami“ v oblasti lexiky a gramatiky, v rámci ktorých sa kolektív pohyboval, bola séria učebníc *Krížom-krážom* (najmä časti B1 a B2)¹⁸ a Spoločný európsky referenčný rámec pre jazyky.¹⁹

Autor viacerých diel z kategórie *graded readers* a odborník na odstupňované a extenzívne čítanie Rob Waring uvádza ako kľúčový

¹⁶ Napr. kapitola o M. Kukučínovi (chorvátski študenti na Univerzite v Záhrebe), I. Horváthovi a D. Tatarkovi (francúzski študenti z inštitútu INALCO v Paríži), L. Mňačkovi, I. Brežnej, E. Farkašovej (po nemecky hovoriaci študenti), I. Dobrakovovej (študenti Bolonskej univerzity vo Forlí) atď.

¹⁷ V. Svoradová pôsobila na Bolonskej univerzite so sídlom vo Forlí, L. Blažencová na Univerzite v Záhrebe, M. Masaryk na Užhorodskej národnej univerzite. Všetci autori majú skúsenosti s výučbou jazykových aj literárnych kurzov pre cudzincov.

¹⁸ KAMENÁROVÁ, Renáta – GABRÍKOVÁ, Adela – IVORÍKOVÁ, Helena – ŠPANOVÁ, Eva – MOŠAŤOVÁ, Michaela – BALŠÍNKOVÁ, Dorota – KLESCHTOVÁ, Zuzana: *Krížom-krážom B1*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2011.

GABRÍKOVÁ, Adela – KAMENÁROVÁ, Renáta – MOŠAŤOVÁ, Michaela – LOS IVORÍKOVÁ, Helena – ŠPANOVÁ, Eva – TICHÁ, Hana: *Krížom-krážom B2*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2014. Ide o momentálne najpoužívanější materiál na výučbu slovenčiny ako cudzieho jazyka, a to najmä na zahraničných univerzitách.

¹⁹ *Spoločný európsky referenčný rámec pre jazyky*. Bratislava : Štátny pedagogický ústav, 2017, najmä s. 30 – 31, s. 73 – 75. Dostupné na: https://www.statpedu.sk/files/sk/publikacna-cinnost/publikacie/serr_tlac-indd.pdf.

prvok každej „levelovej“ publikácie „a) príbeh, b) príbeh a príbeh“²⁰. O zásadnom význame „dobre napísaného textu“²¹ sa zmieňujú aj zahraniční vydavatelia odstupňovaného čítania a porotcovia cien udeľovaných tomuto typu publikácií. Element „príbehovosti“, prvok narácie, rozprávania je vo výraznej miere prítomný aj v učebnici *Osobnosti slovenskej literatúry v interkultúrnych kontextoch*: kultúrne reálie a informácie o literárnej tvorbe autorov/autoriek sú čitateľom sprostredkované v prvom rade cez osud, životný príbeh danej osobnosti a cez jeho prepojenie s inými, často mimoliterárnymi okolnosťami. Vnútna dynamika textov a do istej miery beletrizovaný štýl (avšak bez rezignácie na odbornosť) tak čitateľom umožňujú ponoriť sa do „deja“ a vnímať životnú situáciu a tvorbu spisovateľov/spisovateliek v širších kultúrnych aj medzikultúrnych súvislostiach. Publikácia sa preto dá vďaka svojmu širokému tematickému zameraniu využiť ako výučbový materiál nielen na kurzoch slovenskej literatúry, ale aj na seminároch zameraných na dejiny a kultúrne reálie Slovenska, a tiež na všeobecných jazykových kurzoch.

Štruktúra a koncepcia učebnice má jednotnú podobu: každú kapitolu otvára rozsiahly text o živote a tvorbe autora, rozdelený do menších tematických blokov, na ktoré v závere kapitoly nadväzujú cvičenia. Jeho súčasťou je aj výkladový slovník obsahujúci menej frekventované slová (napr. poetizmy, dialektizmy, archaizmy), resp. slová presahujúce úroveň B1/B2. Slovníkový aparát umiestnený mimo hlavného textu umožňuje študentom relatívne plynulé čítanie v súlade s princípmi spomínaného extenzívneho čítania.²² Učebnicu však možno používať

²⁰ WARING, Rob: *Writing a Graded Reader* [online]. Dostupné na <https://www.ter-central.com/authors/writing-a-graded-reader/writing-graded-readers-rob-waring/>.

²¹ CLARIDGE, Gillian: *What makes a good graded reader: Engaging with graded readers in the context of Extensive reading in L2*. Wellington : Victoria University of Wellington, 2011, s. 109. Dostupné na: <https://core.ac.uk/download/pdf/41337064.pdf>. V tomto kontexte sa pod „dobre napísaným textom“ myslí pútavý príbeh, po jazykovej stránke primerane prispôsobený danému levelu.

²² Christine Nuttall uvádza štyri hlavné kritériá, ktoré by mali spĺňať diela určené na extenzívne čítanie: texty by nemali byť „zastrašujúco“ rozsiahle, mali by byť vi-

v rámci tzv. intenzívneho čítania, ktoré predpokladá detailnejšiu prácu s textom, keďže súčasťou každej kapitoly sú už spomínané úlohy a cvičenia zamerané na porozumenie prečítaného, lexiku a gramatiku. Spôsob práce s publikáciou teda do veľkej miery závisí – v prípade individuálneho čítania mimo kurzu – od preferencií študentov (tréning plynulého čítania, resp. „čítanie pre potešenie“²³ vs. vnímanie textu ako študijného materiálu).

Autorský kolektív bral pri zostavovaní učebnice do úvahy skutočnosť, že novšie publikácie zamerané na slovenskú literatúru (resp. celkovo na slovenské kultúrne reálie), ktoré by sa dali kreatívne využiť aj v rámci vyučovacieho procesu v skupinách mierne a stredne pokročilých slovakistov, na súčasnom knižnom trhu v podstate neexistujú, čo lektorom slovenského jazyka a kultúry značne komplikuje výučbu. Fakt, že po učebnici budú pravdepodobne siahať nielen študenti, ale aj pedagógovia, do veľkej miery podmienil aj podobu jednotlivých kapitol: text o živote a tvorbe autora, rozdelený do viacerých tematických blokov, je možné napr. použiť v rámci skupinových úloh²⁴; spoločné čítanie ukážky z diela autora/autorky môže viesť k námetom na konverzáciu²⁵; lektor môže samostatne pracovať napr. len s lexikálnymi

zuálne atraktívne, obsahovo a tematicky rôznorodé a študent by si mal voľiť úroveň, ktorú dokáže prečítať bez problémov. (NUTTALL, Christine: *Teaching Reading Skills in a Foreign Language*. Oxford : Heinemann, 1996, s. 131.) Až na posledné kritérium, ktoré závisí od voľby študenta a jeho jazykovej kompetencie, spomínaná učebnica tieto požiadavky spĺňa.

²³ V kontexte anglosaského výskumu zameraného na čítanie ide o tzv. *pleasure reading*; pojem „čítanie pre potešenie“ sa objavuje aj v *Spoločnom európskom referenčnom rámci pre jazyky* (Bratislava : ŠPÚ, 2017, s. 50).

²⁴ Fotokópiu textu je možné rozstrihať: študenti môžu mať za úlohu napr. zoradiť jednotlivé celky v chronologickom poradí alebo priradiť k jednotlivým tematickým blokom lektorom odstránené podnadpisy; podkapitoly sa dajú využiť na nácvik ústnej reprodukcie prečítaného textu: študent (zjednodušene) referuje o svojom tematickom bloku pred zvyškom skupiny, v ktorej má každý člen pridelenú inú časť textu – pri referovaní sa študenti striedajú a životný príbeh daného autora si postupne prerozprávajú ústne a pod.

²⁵ Možnosti ako pracovať s ukážkami z diel sú uvedené v časti *Metodická inšpirácia pre lektorov*: námety na diskusie, eseje, skupinové a individuálne úlohy (SVORADO-

a gramatickými cvičeniami; obrazový materiál v učebnici možno využiť ako podnet na otázky, diskusiu (napr. fotografie konkrétnych osobností a pamiatok) atď. Publikácia teda vo viacerých ohľadoch korešponduje s postupmi typickými pre levelové čítanie, zároveň ich však vďaka zreteľu na osobu pedagóga ako jedného z jej častých používateľov presahuje. Takáto „hybridnosť“ študijného a didaktického materiálu má však – podľa nášho názoru – vzhľadom na nepočetnosť moderných výučbových materiálov svoje opodstatnenie. Učebnicu *Osobnosti slovenskej literatúry v interkultúrnych kontextoch* možno vnímať ako jeden z prvých (slovenských) pokusov o uplatnenie niektorých princípov a postupov charakteristických pre odstupňované čítanie v praxi. Azda bude slúžiť ako inšpirácia a impulz na vytvorenie ďalších, možno o čosi „štandardnejších“ publikácií (určených napr. pre jednotlivé jazykové úrovne) z kategórie levelového čítania.

Literatúra

- ALLEN, David – McNamara, Danielle: *Text simplification and comprehensible input: A case for an intuitive approach*. Language Teaching Research, 16, 2012, č. 1, s. 89 – 108. Dostupné na: https://www.researchgate.net/publication/257363757_Text_simplification_and_comprehensible_input_A_case_for_an_intuitive_approach#fullTextFileContent.
- BAMFORD, Julian: *Extensive Reading By Means of Graded Readers*. Reading in Foreign Language, 2, 1984, č. 2, s. 218 – 260. Dostupné na: <https://nflrc.hawaii.edu/rfl/item/159>.
- CLARIDGE, Gillian: *What makes a good graded reader: Engaging with graded readers in the context of Extensive reading in L2* (Dizertačná práca). Wellington : Victoria University of Wellington, 2011, s. 109. Dostupné na: <https://core.ac.uk/download/pdf/41337064.pdf>.

- CLARIDGE, Gillian: *Graded readers: How the publishers make the grade*. Reading in a Foreign Language, 21, 2012, č. 1, s. 106 – 119. Dostupné na: <https://nflrc.hawaii.edu/rfl/item/255>.
- DAY, Richard – BAMFORD, Julian: *Top Ten Principles for Teaching Extensive Reading*. Reading in a Foreign Language, 14, 2002, č. 2, s. 136 – 141. Dostupné na: <https://nflrc.hawaii.edu/rfl/item/61>.
- DAY, Richard R.: *Extending Extensive Reading*. Reading in a Foreign Language, 27, 2015, č. 2, s. 294 – 301. Dostupné na: <https://nflrc.hawaii.edu/rfl/item/332>.
- GABRÍKOVÁ, Adela – KAMENÁROVÁ, Renáta – MOŠAŤOVÁ, Michaela – LOS IVORÍKOVÁ, Helena – ŠPANOVÁ, Eva – TICHÁ, Hana: *Krížom-krážom. Slovenčina B2*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2014.
- KAMENÁROVÁ, Renáta – GABRÍKOVÁ, Adela – IVORÍKOVÁ, Helena – ŠPANOVÁ, Eva – MOŠAŤOVÁ, Michaela – BALŠÍNKOVA, Dorota – KLESCHTOVÁ, Zuzana: *Krížom-krážom. Slovenčina B1*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2011.
- NUTTALL, Christine: *Teaching Reading Skills in a Foreign Language*. Oxford : Heinemann, 1996.
- RODRIGO, Victoria: *Graded Readers: Validating Reading Levels Across Publishers*. Hispania, roč. 99, 2016, č. 1, s. 66 – 86. Dostupné na: <https://www.jstor.org/stable/44112826>.
- Spoločný európsky referenčný rámec pre jazyky. Bratislava : Štátny pedagogický ústav, 2017. Dostupné na: https://www.statpedu.sk/files/sk/publikac-na-cinnost/publikacie/serr_tlac-indd.pdf.
- SVORADOVÁ, Veronika – BLAŽENCOVÁ, Ľubica – MASARYK, Matej: *Osobnosti slovenskej literatúry v interkultúrnych kontextoch*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2021 (v tlači).
- WARING, Rob: *Writing a Graded Reader* [online]. Dostupné na: <https://www.er-central.com/authors/writing-a-graded-reader/writing-graded-readers-rob-warling/>.

Básnická tvorba Nory Preusovej

Peter Tollarovič

Abstract

The Poetry of Nora Preusová

The article introduces the poems of Nora Grajciarová on the occasion of the 100th anniversary of her birth. Literary scholar Andrea Bokníková brought renewed attention to her work in the anthology of female poetry *Drowning Souls* (*Potopené duše*). Preusová work is scattered in nearly twenty periodicals mainly from the turn of the 1930s and 1940s. Literary scholarship did not dedicate sufficient attention to her work until the publishing of the above-mentioned collection of poetry. However, Preusová played a part not only in Slovak poetry but also in cultural life in general, which is the focus of this article. Her poetry reacted to contemporary life, literary trends and tendencies. In the second half of the 1940s, she stopped being active in literature and her work from the later periods is not significant in the context of Slovak poetry.

Keywords: Nora Preusová-Grajciarová, female poetry, Catholic modern poetry, Slovak female poets, literary periodicals

Koncom mája 2022 uplynulo sto rokov od narodenia poetky Nory Preusovej-Grajciarovej (28. 5. 1922 – 11. 2. 2006). Jej tvorba zaujíma v kontexte slovenských poetiek nezanedbateľné miesto, o čom svedčí aj stúpajúci záujem o jej literárnu tvorbu v čase, keď sa poézia žien v slovenskej kultúre stáva čoraz výraznejším fenoménom. Príspevkom tiež nadväzujeme na tradíciu približovania ženskej poézie v zborníkoch *Studia Academica Slovaca*. V minuloročnom zväzku zborníka *Studia*

Academica Slovaca predstavila tvorbu poetky Maruše Juskovej Andrea Bokníková.¹

V časopisoch a novinách v 30. a 40. rokoch 20. storočia publikovalo množstvo najmä mladých žien, ktoré z rozličných príčin väčšinou nevydali vlastnú básnickú zbierku. Ak sa im to aj podarilo, postupom času sa na ich tvorbu aj tak zabudlo. Existovalo viacero ženských organizácií, napríklad Katolícka jednota žien a viacero výlučne ženských časopisov, v ktorých sa objavovala poézia i kratšie prozaické žánre: *Nová žena*, *Slovenská deva* a iné.

Badáme dva hlavné dôvody nerozvíjania, resp. opomínania tejto línie slovenskej poézie. Prvou príčinou je krušné politické obdobie. Na obdobie slovenského štátu a jeho kultúrne reálie sa muselo zabudnúť, takže sa nespomínalo ani na tieto poetky. Druhá príčina je apolitická a má spoločenský, resp. sociologický rozmer. Tieto poetky nemali ambíciu stať sa spisovateľkami z povolania, to znamená, že literatúru vnímali iba ako súčasť svojich študentských a mladíckych aktivít a po ukončení štúdií a vydaji sa už literatúre viac nevenovali, resp. vrátili sa k nej až veľmi neskoro.

Do tohto kontextu spadá aj literárna tvorba Nory Preusovej (občianskym menom sa volala Eleonóra), po vydaji Grajciarovej. Pod menom Grajciarová je evidovaná aj v *Slovníku slovenských spisovateľov 20. storočia*, a to vďaka svojim trom zbierkam zo 70. a 80. rokov, hoci do literatúry vstúpila o štyri desaťročia skôr, než samostatne knižne debutovala. Narodila sa 28. mája 1922 v obci Ratková. V *Sborníku najmladších slovenských autorov* je ako jej rodisko uvedené Rovné-Ratková.² Zrejme obec Rovné vtedy patrila k Ratkovej. Základné vzdelanie absolvovala v Jelšave. Neskôr žila v Banskej Štiavnici a potom v Bratislave, kde aj v roku 1941 maturovala na Učiteľskej akadémii. Spomínaný *Slovník slovenských spisovateľov 20. storočia* uvádza, že v rokoch 1949 až 1982 pôsobila ako učiteľka na rôznych základných školách

¹ BOKNÍKOVÁ, Andrea: *Poetka Maruša Jusková: jej konkrétny autorský príbeh a univerzálny čas lyriky*. In: *Studia Academica Slovaca* 50. Ed. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského, 2021, s. 55 – 77.

² KRNO, Miloš a ďalší: *Sborník najmladších slovenských autorov 1940*. Kežmarok : Samovzdelávací krúžok Tatran, 1941, s. 123.

v Bratislave. V roku 1942 absolvovala i novinársky kurz na Filozofickej fakulte Slovenskej univerzity (dnes Univerzita Komenského).

Priekopnícka antológia zabudnutých poetiek *Potopené duše* s podtitulom *Z tvorby slovenských poetiek v prvej polovici 20. storočia* (2017), ktorej zostavovateľkou je už spomínaná Andrea Bokníková, prináša poéziu a medailóny dvanástich takýchto autoriek. Jednou z nich je práve Nora Preusová. A. Bokníková tu uverejnila jej obsiahly životopis a výber z básní. Okrem spomínaného slovníka nájdeme o Preusovej stručnú zmienku aj v monografii Júliusa Pašteku *Tvár a tvorba slovenskej katolíckej moderny* (2002), ktorý ju spomína ako ženský talent v prostredí časopisov, v ktorých publikovali príslušníci tohto zoskupenia.³ V 40. rokoch 20. storočia sa N. Preusová vydala za právnicka Jozefa Grajciara, a po roku 1948 sa naddlho odmlčala. V jej prípade to nebolo ani tak kvôli zmene politickej situácie, ale najmä preto, že sa venovala malým deťom a rodine, o čom aj hovorí v básni *Svojmu dieťaťu*, ktorou sa ešte budeme zaoberať. A. Bokníková upozorňuje, že Preusovej tvorba najmä z rokov 1939 – 1941 je zastretá, hoci v tej dobe boli jej verše so záujmom komentované a oceňované.⁴

Slovník slovenských spisovateľov uvádza tieto periodiká, v ktorých Preusová publikovala: *Elán*, *Kultúra*, *Kultúrny život*, *Učiteľské noviny* a *Tvorba*. A. Bokníková rozširuje škálu periodík o ďalšie (*Rozvoj*, *Nová žena*, *Nové slovo*, *Slovák*, *Verbum*, *Nová práca*, *Štiavničan*). Ďalej A. Bokníková uvádza, že publikovala v zborníkoch *Z mladej ženskej poézie* (1941) a prispela aj do spomienkovej knihy zostavenej Jankom Silanom a Mikulášom Šprincom *Tak umieral básnik Paľo Oliva* (1942).⁵ Zistili sme, že N. Preusová publikovala aj v ďalších periodikách a zborníkoch: *Priateľ dietok*, *Nový svet*, *Politická škola*, v kalendároch Slovenskej ligy, v kalendároch Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, v stredoškolských zborníkoch *Žijeme* (1940) a v *Sborníku najmladších slovenských autorov* (1941). A. Bokníková uvádza, že N. Preusová má

³ PAŠTEKA, Július: *Tvár a tvorba slovenskej katolíckej moderny*. Bratislava : Lúč, 2002, s. 271.

⁴ BOKNÍKOVÁ, Andrea: *Potopené duše. Z tvorby slovenských poetiek v prvej polovici 20. storočia*. Bratislava : Aspekt, 2017, s. 201.

⁵ Tamže.

v Literárnom archíve Slovenskej národnej knižnice v Martine evidovaný útly cyklus básní *Ozveny* ako samostatnú zbierku. Avšak niektoré z týchto básní vyšli i časopisecky a nie sú iba rukopisnými.

V priereze časopisov, v ktorých N. Preusová publikovala, je vhodné na prvom mieste uviesť časopis *Priateľ dietok*. Bol to detský časopis, ktorý vydával františkán Libor Jozef Mattoška (1891 – 1958) v Kremnici. V 30. a 40. rokoch 20. storočia to bol najobľúbenejší a najrozšírenejší detský časopis na Slovensku. Mohli doň prispievať i žiaci základných škôl. Od roku 1940 vychádzal dokonca vo farbe, hoci v tom čase takmer všetky časopisy vychádzali iba ako čiernobiely. N. Preusová doň na prelome 30. a 40. rokov neprispievala ako bežný detský prispievateľ, ale bola jeho redaktorkou. V tomto časopise publikovala napr. i báseň *Vrany*,⁶ ktorú nájdeme i v antológii A. Bokníkovej *Potopené duše* evidovanú ako rukopisnú. Preusová pestovala osobitý žáner krátkych štvorverší, ktoré pôsobia ako lyrické impresie, improvizácie na ľudové motívy, no pritom sa javia ako originálne a nápadité. Takýmto básňam dala N. Preusová jednoduché, zväčša jednoslovné názvy: *Vrany*, *Večer*, *Vidiny*, *Mladosť*, *Májový lístok*, *Vetrík*, *Žblnk* a iné. Táto jedna z mnohých polôh Preusovej poézie bola vnímaná negatívne. Niektoré takéto básne uverejnené v stredoškolskom časopise *Rozvoj* hodnotil Ernest Petrík, ale i začínajúci Vojtech Mihálik ako nepodarené detské rýmovačky a vytýkali jej, že si mylí redakciu *Priateľa dietok* s redakciou *Rozvoja*. Obdobnú poéziu by sme v tom čase v našej poézii nenašli, no je zaujímavé, že oveľa neskôr podobné lyrické veršovačky písal aj básnik katolíckej moderny Rudolf Dilong a vydal ich v zbierkach lyrických improvizácií *Za krásu otčiny*, *Ruža lásky*, *Na pieseň srdca* a iné.

N. Preusová sa predstavila v oboch celoslovenských almanachoch *Žijeme a Sborník najmladších slovenských autorov*. V každom uverejnila po dve básne. V prvom básne *Sbohom Štiavnica* a *Sen o kvetinách*. Kvetinový motív je u Preusovej veľmi častý, sú to zväčša kvety voľne rastúce v prírode. V poetkinej obraznosti ku kvetom takmer neodmysliteľne patrí spev vtáctva:

⁶ PREUSOVÁ, Nora: *Vrany*. *Priateľ dietok*, 14, 1939, č. 13, s. 197.

*Aj tu, kde zeleň pučí od ciest jedlíc
sadíme lístky v črepy ako vy,
chodíme od lúk zbierať švitor vtáctva
retiazku jarnej púpavy.⁷*

Na citovanom úryvku možno reprezentatívne charakterizovať Preusovej verš. V. Mihálik a iní študenti oceňovali poetkin presný verš a objavné rýmy. Takmer vo všetkých básňach autorka využíva viazaný verš. V porovnaní s ostatnými poetkami svojej doby, aj v priereze, ktorý ponúka A. Bokníková v antológii *Potopené duše*, sa Preusová javí ako poetka, ktorá najviac využíva viazanú formu básne. Báseň *Sbohom Štiavnica*, druhá báseň zo zborníka *Žijeme*, je autobiografickou básňou: „*Mňa zlákal Dunaj, svižným vlniek hraním*“,“ znie incipit básne. V Banskej Štiavnici totiž absolvovala dva ročníky Učiteľského ústavu. V roku 1941 potom prestúpila do Bratislavy, kde na rovnakom type školy zmaturovala. Zrejme ako talentovanej a už vtedy hojne publikujúcej autorke jej bol ponúknutý prestup. V *Sborníku najmladších slovenských autorov* uverejnila básne *Óda* a *Verš jesenný*. V nich opäť využíva skromný motivický inventár zväčša prírodných obrazov. Toto jej tvorivé gesto možno vnímať ako tichú polemiku a opozíciu voči vtedy stále sa rozmáhajúcemu nadrealizmu v slovenskej poézii. Ten si zakladal na objavnej, prekvapivej a čo najoriginálnejšej obraznosti. Podobné tvorivé gesto ako N. Preusová asi 5 rokov po nej učinil mladý Viliam Turčány, ktorý vyhlásil podrealizmus. V básňach tohto svojho nového slohu potom využíval rovnako strohý poetický inventár ako N. Preusová, o čom svedčia už podobné názvy jeho básní *Dieťa*, *Kvety*, *Gladiola*, *Dievča*...

V ojedinelej a dovtedy vlastne jedinej antológii ženskej poézie, ktorú zostavila Lea Mrázová, uverejnila Preusová taktiež báseň venovanú Banskej Štiavnici nazvanú *Pozdrav Štiavnici*. Prvý verš básne znie takto: „*Nemožno nepozdraviť ťa Štiavnica krásna*.“⁸ Už z neho možno

⁷ PREUSOVÁ, Nora: *Sen o kvetínách*. In: *Žijeme*. Ed. Ivan Kunoš a ďalší. Nitra : Samovzdelávací krúžok sv. Metoda, 1940, s. 101.

⁸ PREUSOVÁ, Nora: *Pozdrav Štiavnici*. In: *Z mladej ženskej poézie*. Ed. L. Mrázová. Bratislava : Akčný výbor Katolíckej jednoty, 1940, s. 53.

vycítiť narážku na romantického básnika Andreja Sládkoviča a na asi najznámejší litotes v slovenskej poézii, keď A. Sládkovič vraví svojej *Maríne* v 41. strofe: „*nemožno mi ťa neľúbiť*.“ N. Preusová však Sládkoviča ani *Marínu* v básni vôbec nespomenie, no keďže je Marína s Banskou Štiavnicou neodmysliteľne spätá, poetka v básni viackrát zopakuje: „*nemožno nepozdraviť*“ alebo „*nemožno nevracať sa*“⁹. Takáto hra a odkazovanie na iných autorov prostredníctvom rôznych asociácií sú pre Preusovú typické.

Ďalšou vzácnou a výnimočnou publikáciou je zborník *Tak umieral básnik Paľo Oliva* (1942). Bol vydaný rok po smrti tohto výrazného kňazského predstaviteľa katolíckej moderny, ktorý zomrel ako 26-ročný na tuberkulózu. V zborníku verše publikovalo len osem autorov, medzi nimi i Nora Preusová básneň *Pieseň naposledy*, ktorú uverejnila aj v Smrekovom časopise *Elán*. No Preusová na Paľa Olivu nezabudla ani neskôr a možno konštatovať, že mu venovala najviac básní spomedzi všetkých básnikov, aj v čase, keď už naňho ostatní „zabudli“. V časopise *Rozvoj* uverejnila až tri básne, ktoré sú ozvenou na Olivovu litanickú básneň s názvom *Tie oči*. Preusovej básne v *Rozvoji* majú názvy: *Oči tie isté*, *Oči a Rozlúčka s očami*. V básňach, tak ako v nadväznosti na Sládkoviča, P. Olivu explicitne nespomína, no litanická forma a motív očí naňho preukázateľne odkazujú. Vtedy siahla po voľnom verši, čo bolo pre ňu netypické. Ďalšia básneň venovaná Paľovi Olivovi má názov *Ten máj sa viacej nevráti*. Na P. Olivu odkazuje verš: „*Ty zatiaľ umieral si v kašli*.“ Túto básneň nájdeme i v antológii *Potopené duše*. Je uvedená ako rukopisná, no vyšla v časopise *Rozvoj*. Ďalšie dve básne venovala P. Olivovi vo významnom mesačníku *Kultúra*. Bol to časopis vydávaný Spolkom sv. Vojtecha v Trnave a prispievali doň poprední teológovia, biskupi, prozaici i básnici. Hneď v apríli v roku 1941 (P. Oliva zomrel 1. marca 1941) uverejňuje básneň *Spomínam*, ktorá sa začína takto: „*Tam na Orave padá lásky dážď / Tam mi pripomína všetko Teba*.“¹⁰ V súvislosti s Oravou spomína P. Olivu aj o tri roky neskôr, opäť v *Kultúre* v dvoch básňach označených ako *I. Naša jar* a *II. Tvoja jar*:

⁹ Tamže.

¹⁰ PREUSOVÁ, Nora: *Spomínam*. Kultúra, 13, 1941, č. 3, s. 92.

„A čo ti vraví Orava, tá Oravienka krásna, / kde rozpadlo sa ti srdce na nesčíselné strapce.“¹¹ Znamená to, že Preusová sa s P. Olivom spoznala na Orave. Oliva však pochádza z Kátloviec pri Trnave, študoval v Spišskej Kapitule a rok a pol sa liečil na tuberkulózu v sanatóriu v Kvetnici. Z toho vyplýva, že Preusová sa s Olivom musela zoznámiť na jar 1939, počas jeho ani nie polročného kaplánčenia vo Veličnej na Orave, kde ho vyhľadala a navštívila. Po troch rokoch v básni *Tvoja jar* okrem iného čítame:

*Akože sa ti spí, kňaz a poet,
ako sa píše rozmočeným pieskom,
keď spodné vody na jar padnú s veľkým vreskom
vedľa tvojich rúk a odnesú ti zrnká ružencové.*¹²

Tieto verše pri čítaní možno pôsobia až morbidne, obraz odplavujúceho ruženca z mŕtveho tela. Osobné prihováranie sa k jeho mŕtve mu telu pôsobí sugestívne a vrúcne. Na blízkosť P. Olivu a N. Preusovej upozorňuje na viacerých miestach aj Monika Zumríková Kekeliaková v monografii *Poézia Paľa Olivu* (2021).¹³

N. Preusová bola tiež známou recitátorkou a o jej obľúbenosti svedčí napríklad i nasledujúci oznam o koncerte pre frontových vojakov: „Na koncerte vystúpia naši umelci Mária Kišoňová-Hubová, Mária Vlková, Štefan Hoza, František Krištof Veselý, ďalej účinkujú Nora Preusová, František Dibarbora a cigánska kapela.“¹⁴ Vidíme ju v spoločnosti Františka Dibarboru, Františka Krištofa Veselého, Márie Kišoňovej-Hubovej. Taktiež sa zúčastňovala mnohých autorských večierkov a často vystupovala v rozhlase ako recitátorka a čítala i vlastné fejtóny, ako vyplýva z dobovej tlače 40. rokov.

Načrtnutý diapazón periodík, v ktorých publikovala, pokrýva takmer všetky žánre časopisov a novín. Od výlučne literárnych, ktoré

¹¹ PREUSOVÁ, Nora: *II. Tvoja jar*. Kultúra, 16, 1944, č. 3, s. 160.

¹² Tamže.

¹³ ZUMRÍKOVÁ KEKELIAKOVÁ, Monika: *Poézia Paľa Olivu*. Levoča : Modrý Peter, 2021, s. 97.

¹⁴ *Koncert pre frontových vojakov*. Gardista, 4, 1942, č. 292, s. 3.

reprezentuje Smrekov *Elán*, časopis *Nové slovo*, do ktorého prispievali nadrealisti, príslušníci katolíckej moderny a iní. Obidva boli poprednými literárnymi časopismi. Nasledujú študentské periodiká (*Rozvoj*), ďalej regionálne (*Štiavničan*), ženské (*Nová žena*), náboženské (*Kultúra*), spoločenské (*Nový svet*) až po vyslovene politické časopisy (*Slovák*). Teda na začiatku 40. rokov bola jednoznačne najviac publikujúcou slovenskou poetkou. Do roku 1948 uverejnila minimálne 150 básní, čo ju radí medzi najproduktívnejších autorov tohto obdobia. Bola mladšia než Henny Fiebigová, Helena Riasnická a Maruša Jusková, ktoré boli poetkami z okruhu tzv. zoborských študentov. Mali blízky vzťah s tzv. pirátmi krásy, teda Jankom Silanom, Mikulášom Šprincom a spomínaným Paľom Olivom. Všetci boli pod akýmsi patronátom Rudolfa Dilonga, napriek tomu menované poetky N. Preusová na začiatku 40. rokov svojou húževnatosťou predčila v tom, že publikovala oveľa viac a stala sa známejšou.

Viacero básní venovala svojej matke či matkám vo všeobecnosti. Sú to básne: *Spoveď matke...*, *Matka*, *Matke (na Dušičky)*. Básne venované mŕtvej matke písali aj iní básnici, napr. už spomínaný Vojtech Mihálik, hoci ich matky žili. Tento motív ich uchvátil skrze Silanovu skladbu *Slávme to spoločne* (1941), ktorú venoval svojej zosnulej matke. Zaujímavá je tiež báseň *V dedine*. Je to vlastne veršovaná poviedka o živote manželov na dedine. Manžel prepíja peniaze, manželka sa snaží strážiť kasu, no večer sa manžel pomodlí a všetko je opäť navonok v poriadku. I táto téma neidylického spolunažívania a formálnej viery je pozoruhodná, zvlášť ak je zrejmé, že Preusová uverejnila i básne politického charakteru. Žáner veršovanej poviedky je v tomto období už anachronizmom, čo bolo evidentne Preusovej cieľom.

Spomedzi angažovaných básní stojí za pozornosť Preusovej báseň *Mukačevské flaky*,¹⁵ v ktorej reaguje na tzv. bitku pri Rozvegove. Išlo o pohraničnú bitku medzi Československou republikou a Maďarskom, ktoré si nárokovalo predmestie Mukačeva, ktoré však podľa výsledkov Viedenskej arbitráže malo zostať Československej republike. Na udalosť reagovala veľmi promptne, podobne aj na iné politicko-spolo-

¹⁵ PREUSOVÁ, Nora: *Mukačevské flaky*. Slovák, 21, 1939, č. 7, s. 6

čenské udalosti, napríklad na tragédiu v Šuranoch, na ktorú odkazuje básňou *Odkaz do Šurian*.¹⁶ Túto udalosť však reflektovali aj Laco Novomeský, Andrej Žarnov a ďalší slovenskí básnici.

Báseň *Svojmu dieťaťu* z roku 1946 patrí medzi posledné poetkine básne z tohto obdobia a je príznačné, že sa vlastne s poéziou rozlúčila práve takouto básňou. Prvýkrát je uvedená i priezviskom manžela – Grajciarová. Predstavované tvorivé obdobie predstavujú roky jej dievčenstva. Jednou z hlavných príčin odmlčania sa N. Preusovej, ale i ostatných poetiek bolo, že po vydaní mali čoskoro deti a na literatúru nebol čas. Mimochodom, N. Preusová v roku 1942 v novinách *Slovák* uverejnila článok s názvom *Žena a jej pravé miesto*. V ňom okrem iného píše: „*Žena ako matka je zodpovedná za morálku vo svojej rodine, za usporiadanosť, vychovanosť a harmonické spolunažívanie členov rodiny.*“¹⁷ Týmto predsavzatiam zostala verná i ona. Starostlivosť o deti je pre ženu prvoradou úlohou, v básni *Svojmu dieťaťu* napísala: „*Pri-chádzam a nesiem chleba kúsok, / veď i skyva chleba často býva slad-ká,*“¹⁸ čím naznačila niečo zo svojej novej reality. K literatúre sa vrátila až koncom 70. rokov po odchode do dôchodku. Vydala tri básnické zbierky, ktoré však nezaznamenali takmer žiadny ohlas.

V roku 2000 N. Preusovú oslovil redaktor *Literárneho týždenníka* Pavol Hudík a urobil s ňou (vtedy už 78-ročnou) krátky rozhovor nazvaný *Dobrý deň, pani Nora Grajciarová!* (bol to názov rubriky). V rozhovore sa priznala, že by rada vydala svoje celoživotné básnické dielo, a že stále píše. V interview tiež stručne charakterizovala svoje tri básnické zbierky: „*Prvá zbierka (Návšteva) je venovaná Banskej Štiavnici, to je moja srdcová záležitosť. Pokoj a prívál, to je poézia ženskej duše, jemnej a večne hľadajúcej i túžiacej. Teplomilné verše je zatiaľ moja posledná zbierka. Viem, že i mnohí iní sa k nim vracajú, lebo obsahujú to, čo majú v názve – človečenské teplo.*“¹⁹ V rozhovore uviedla, že píše memoáre, no ani tie nevyšli. Majú potenciál byť svedectvom o literár-

¹⁶ PREUSOVÁ, Nora: *Odkaz do Šurian*, Slovák, 21, 1939, č. 1, s. 2.

¹⁷ PREUSOVÁ, Nora: *Žena a jej pravé miesto*. Slovák, 24, 1942, č. 274, s. 1.

¹⁸ PREUSOVÁ, Nora: *Svojmu dieťaťu*. Nová práca, 2, 1946, č. 6, s. 89.

¹⁹ HUDÍK, Pavol: *Dobrý deň, pani Nora Grajciarová!*. Literárny týždenník, 13, 2000, č. 35, s. 3.

nom diani na prelome 30. a 40. rokov 20. storočia, ale aj o živote tzv. bratislavskej bohémy.²⁰

Literatúra a pramene

- BOKNÍKOVÁ, Andrea: *Potopené duše. Z tvorby slovenských poetiek v prvej polovici 20. storočia*. Bratislava : Aspekt, 2017.
- BOKNÍKOVÁ, Andrea: *Poetka Maruša Jusková: jej konkrétny autorský príbeh a univerzálny čas lyriky*. In: *Studia Academica Slovaca* 50. Ed. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského, 2021, s. 55 – 77.
- HUDÍK, Pavol: *Dobrý deň, pani Nora Grajciarová!* Literárny týždenník, 13, 2000, č. 35, s. 3.
- KRNO, Miloš a ďalší: *Sborník najmladších slovenských autorov 1940*. Kežmarok : Samovzdelávací krúžok Tatran, 1941.
- KUNOŠ, Ivan a ďalší: *Žijeme...* Nitra : Samovzdelávací krúžok sv. Metoda, 1940.
- MRÁZOVÁ, Lea: *Z mladej ženskej poézie*. Bratislava : Akčný výbor Katolíckej jednoty, 1940.
- PAŠTEKA, Július: *Tvár a tvorba slovenskej katolíckej moderny*. Bratislava : Lúč, 2002.
- PREUSOVÁ, Nora: *Vrany*. Priateľ dietok, 14, 1939, č. 13, s. 197.
- PREUSOVÁ, Nora: *Spomínam*. Kultúra, 13, 1941, č. 3, s. 92.
- PREUSOVÁ, Nora: *II. Tvoja jar*. Kultúra, 16, 1944, č. 3, s. 160.
- PREUSOVÁ, Nora: *Mukačevské flaky*. Slovák, 21, 1939, č. 7, s. 6.
- PREUSOVÁ, Nora: *Odkaz do Šurian*. Slovák, 21, 1939, č. 1, s. 2.
- PREUSOVÁ, Nora: *Žena a jej pravé miesto*. Slovák, 24, 1942, č. 274, s. 1.
- PREUSOVÁ, Nora: *Svojmu dieťaťu*. Nová práca, 2, 1946, č. 6, s. 89.
- ZUMRÍKOVÁ KEKELIAKOVÁ, Monika: *Poézia Paľa Olivu*. Levoča : Modrý Peter, 2021.

²⁰ Štúdia vznikla ako výstup grantového projektu VEGA 1/0644/22 *Štruktúrne analýzy poézie*.

Ženské priezvisko s príponou -ová/-á alebo bez nej?

Lujza Urbancová

Abstract

Female Surname with or without the Suffixes -ová/-á?

The article looks at the issue of female surnames with an interdisciplinary approach, accentuating their dynamic character. The long standing discussion is a testimony to the relationship of language, society and the individual. The objective of this paper is not to give a clear and definitive standpoint on the discussed question, rather, to present the opinions of one part of the users' community, including responses not only from the Slovak community but also opinions collected within an international project about national and European identities. The opening up of national societies towards other ones brings along changes reflected in the respective languages. The prevailing linguistic ideologies influence the acceptance of changes. These ideologies differ in various countries but not even relatively strict ideologies of standardization can stop the changes happening in language communities in terms of deciding on surnames.

Keywords: female surname, the relationship of language and society, linguistic ideology

Úvod

„Moj nastavajuci je z Velkej Britanie, a momentalne zijeme v Azii. Svadbu chceme mat krasnu zimnu na Slovensku. Samozrejme, meno chcem jeho, ale uplne jeho, cize bez koncovky -ova. Zistovala som si na matrike, ci je to mozne. Ano, je, ale musim zmenit narodnost. No nie je to cudne? Ja som Slovenka, som na to nalezite pysna, Slovenkou aj chcem zostat,

*tak prečo meniť narodnosť? Pomože mi niekto? Rozmyslam už aj nad tým, že napíšem list prezidentovi a požiadam o výnimku.*¹

Problematika tvorby ženských priezvisk prechyľovaním a predovšetkým otázka používania ženských priezvisk v spoločnosti nie je nová, na čo poukazuje aj zorganizovanie vedeckého seminára *Prechyľovanie: áno – nie?* a následné publikovanie príspevkov v rovnomennom zborníku v roku 2016. Môžeme si preto položiť otázku, čím nás táto téma láka, a prečo je stále odborne podnetná. Odpoveď na ňu čiastočne naznačil Slavomír Ondrejiovič pri otvorení uvedeného seminára: „Asi sa všetci zhodneme na tom, že v prípade prechyľovania nejde o problém jednoduchý a možno ani nie čisto lingvistický, ale v najširšom zmysle problém spoločenský, navyše však aj etický, keďže je to i vec osobnej identity.“² Súhlasiac s uvedeným konštatujeme, že ženské priezviská sú z hľadiska svojej tvorby jednoznačne lingvisticky opísané napríklad v *Pravidlách slovenského pravopisu* ako kodifikačnej príručke (2013). Dynamika problematiky ženských priezvisk sa prejavuje v ich používaní.

Jazyk funguje ako súčasť identity – národnej i individuálnej –, preto v aplikovaní istých jazykových javov v krajinách, kde je uplatňovaná napríklad ideológia štandardizácie, nevyhnutne dochádza ku konfliktu medzi konkrétnymi osobami a kolektívom reprezentujúcim isté normy alebo štandardizácie. Deje sa tak napríklad vtedy, ak sa regulácia týka individuálnej identity súvisiacej s menom ako identifikačným znakom, teda priezviskom.

¹ *Vyjadrenie ženy na internete*. Citované podľa: VRÁBLOVÁ, Júlia: *Príloha 7. Lebo zákon (itost')*. In: *Analýza významu a možností používania rodovo vyváženého jazyka. Národný projekt*. Bratislava : Inštitút rodovej rovnosti, 2014, s. 147 – 148. Dostupné na: www.ruzovymodrysvet.sk.

² ONDREJOVIČ, Slavomír: *Úvodné slovo*. In: *Prechyľovanie: áno – nie? Jazykovedné štúdie XXXIII*. Bratislava : Veda, 2016, s. 7.

Ženské priezviská v lingvistike a v spoločnosti

Tvorba slovenských ženských priezvisk je štandardizovaná; v slovenčine majú priezviská tvar podľa gramatického rodu, teda ženský a mužský rod. Podľa *Pravidiel slovenského pravopisu* (2013) ako platnej kodifikačnej príručky sa domáce ženské priezviská tvoria od mužských priezvisk príponou *-ová*, napr. *Janák* – *Janáková*, *Rybár* – *Rybárová*, *Svetlík* – *Svetlíková*. Pri odvodzovaní je dôležité zakončenie mužského priezviska, preto pri niektorých mužských priezviskách je možné vytvoriť ženskú podobu aj s príponou, bez prípony *-ová*, napr. *Mišeje* – *Mišejevová*, *Mikulášových* – *Mikulášovýchová*. Priezvisko typu *Jakubovie* sa používa len v jednej podobe. Existujú priezviská, ktoré majú tvar prídavných mien, napríklad *Pekný*. V tomto prípade je ženské priezvisko v rovnakom tvare ako prídavné meno ženského rodu – *Pekná*. Z uvedeného vyplýva, že najfrekventovanejšou podobou ženských priezvisk je ododenie od mužského priezviska pomocou prípony *-ová*. Podobné pravidlá platia aj pre cudzie priezviská ženského rodu. V niektorých prípadoch je možné podľa *Pravidiel slovenského pravopisu* cudzie ženské priezviská uvádzať bez prípony *-ová*: „Cudzie priezviská známych umelkyn sa môžu (najmä vo vetnej súvislosti vyžadujúcej nominatív) ponechať v neprechýlenej podobe, napr. *Gina Lollobrigida*, *Giulietta Masina*, *Nastasia Kinski*, *Grace Kelly*, *Claudia Cardinale*.“³

Ako sa na ženské priezviská pozerá legislatíva? Ich používanie upravuje zákon č. 154/1994 Z. z. o matrikách. V ňom sa v paragrafe 16 uvádza, že do knihy manželstiev sa uvedie priezvisko v ženskom aj v mužskom tvare. Osobitný paragraf je venovaný ženským priezviskám osôb inej ako slovenskej národnosti, ktoré sa môžu zapísať bez koncovky slovenského prechýľovanie či bež suffixu *-ová* alebo *-á*. Zdôrazňujeme, že táto možnosť je daná len osobám inej ako slovenskej národnosti.⁴

³ *Pravidlá slovenského pravopisu*. Red. M. Považaj. 4. nezmenené vydanie. Bratislava : Veda, 2013, s. 130.

⁴ V Ústave Slovenskej republiky z roku 1992 v hlave 2, 1. oddiel, člán 12 sa uvádza, že „Každý má právo slobodne sa rozhodovať o svojej národnosti.“

Situácia sa môže zdať relatívne jednoduchá, pokiaľ na ňu nahliadame cez prizmu systémovolingvistického prístupu. Existuje pravidlo aj zákon, ktorý vyžaduje jeho dodržiavanie. Tak sa na daný jav pozerá napríklad zástupkyňa Ministerstva kultúry SR, kde je zriadený odbor štátneho jazyka: „Je prirodzené a normálne, že zákonitostiam jazykového typu podliehajú všetky slová, ktoré sa dostávajú do kontextu tohto jazyka, nezávisle od toho, či sú domáceho alebo cudzieho pôvodu, či sú to všeobecné alebo vlastné mená. Preto je v slovenčine korektné len vyjadrenie (veta) *Prechádzam sa so slečnou Fischerovou* a nekorektné, neslovenské, jazykovo deštruktívne vyjadrenie (veta) *Prechádzam sa so slečnou Fischer*, bez ohľadu na to, či je tá slečna Nemka alebo Slovenka. Aj priezvisko podlieha v kontexte slovenského jazyka takým zákonitostiam jazykového typu ako akékoľvek iné slovo. Prenášanie jazykových prvkov z jazyka analytického typu do jazyka flektívneho typu narúša základy jeho korektného fungovania. V uvedenej vete používame tvar Fischerovou predovšetkým preto, že rešpektujeme základné zákonitosti slovenčiny, že hovoríme alebo píšeme po slovensky, hoci nie je nijako zanedbateľné, ba je to veľká prednosť nášho jazyka, že daným tvarom sa aj bez uvedenia krstného mena jednoznačne vyjadrí rodová príslušnosť danej osoby.“⁵

V podobnom duchu sa nesie aj vyjadrenie v *Správe o stave používania štátneho jazyka na území Slovenskej republiky*⁶ za rok 2012: „Nové prvky v spoločnosti a snaha priblížiť sa zahraničnej kultúre sa prejavujú aj prostredníctvom jazyka. Okrem nadbytočného používania cudzích slov, najmä anglických slov a anglicizmov, je to napríklad aj odmietanie prechyľovania ženských priezvisk, čím sa v skutočnosti

⁵ VRÁBEOVÁ, Júlia: *Príloha 4. Rozhovor s riaditeľkou odboru štátneho jazyka Elenou Kačalovou*. In: *Analýza významu a možností používania rodovo vyváženého jazyka. Národný projekt*. Bratislava : Inštitút rodovej rovnosti, 2014, s. 137 – 139. Dostupné na: www.ruzovymodrysvet.sk.

⁶ *Správa o stave štátneho jazyka na území Slovenskej republiky* sa vypracúva od roku 2012 na základe zákona 270/1955 Z. z. o štátnom jazyku Slovenskej republiky. V paragrafe 10 je uvedené, že: „Ministerstvo kultúry predkladá vláde Slovenskej republiky správu o stave používania štátneho jazyka na území Slovenskej republiky raz za dva roky.“

(u niektorých nositeľiek) formálne signalizuje odmietanie slovenského občianstva alebo sa vytvára ambivalentnosť identity (rod a príslušnosť) ich nositeľiek: prípad *Kirschner* (namiesto *Kirschnerová*) alebo *Cibulka* (namiesto *Cibulková*). Jednotlivo sa môžeme stretnúť vo verejných prejavoch aj s odmietaním prechyľovania zahraničných ženských priezvisk (*Merkel* namiesto *Merkelová*), čo je v rozpore so zákonitostami spisovnej slovenčiny.⁷

V roku 2012 Ministerstvo vnútra SR predložilo návrh *Novely zákona č. 154/1994 Z. z. o matrikách*, ktorá by umožnila zapísať do matriky ženské priezvisko bez prípony slovenského prechyľovania len na základe písomnej žiadosti. Novela zákona nakoniec nebola schválená, pretože bola v rozpore so zákonom o štátnom jazyku. V tlači bola uvedená táto informácia: „Maďaričov⁸ rezort argumentuje, že matrika sa vedie v štátnom jazyku. ‚Údaje zapisované do matriky musia rešpektovať zákonitosti slovenského jazyka, čo v prípade zápisu ženského priezviska znamená uvedenie tohto priezviska v ženskej podobe, t. j. s koncovkou slovenského prechyľovania,‘ napísalo ministerstvo v medzirezortnom pripomienkovom konaní. Podľa rezortu kultúry je používanie prechýlených ženských podôb mena výsostná vec slovenského gramatického systému, do ktorého nemožno nijakým zákonom zasahovať a narušovať tak jazykové zákonitosti platné v slovenskom jazyku. ‚Navrhovaná možnosť zapisovania ženských priezvisk v mužskom tvare do matriky by bola v rozpore s § 2 ods. 3 zákona o štátnom jazyku, ktorý takýto zásah do jazykového systému nedovoľuje,‘ píše sa v pripomienke ministerstva kultúry.“⁹

V odbornej lingvistickej reflexii danej otázky sa vyskytuje niekoľko druhov názorov, ktoré sa rozdeľujú podľa preferovanej metodológie.

⁷ *Správa o stave používania štátneho jazyka na území Slovenskej republiky*. Bratislava : Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky, 2012, s. 22. Dostupné na: https://www.culture.gov.sk/wp-content/uploads/2020/11/sprava_2012.pdf.

⁸ Marek Maďarič bol v roku 2012 minister kultúry. Uvoľnenie pravidiel zápisu ženských priezvisk navrhlo ministerstvo vnútra.

⁹ *Minister Maďarič presadzuje povinnú koncovku -ová*. In: *spravy.pravda.sk*. 4. 4. 2013. Dostupné na: <https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/276418-minister-mad-aric-presadzuje-povinnu-koncovku-ova/>.

Vystihla to Jaroslava Kmiťová: „Na jednej strane sa formulujú argumenty vychádzajúce z kodifikovanej normy slovenského jazyka, ktorá by z rôznych jazykových, historických či kultúrnych dôvodov nemala byť zmenená, teda by sa do nej nemalo zasahovať. Na druhej strane oponujú zástancovia, resp. zástankyne zmien v kodifikácii, ktoré by prijali (ba priam uvítali) možnosť používania ženského priezviska bez prechýľovacej prípony. Hovorí sa tu prevažne o liberalizácii jazyka, o základných právach človeka, o rôznych komplikáciách súvisiacich s používaním priezviska v inokultúrnom kontexte [...], o konotatívnych významoch sufixu *-ov-á* a i. Zjednodušene, ide znova o boj normy a úzu, boj spisovného a nespisovného, boj jazykových kritikov a vychovávateľov proti neposlušným používateľkám a používateľom jazyka. [...] Obe metodológie (systémovo-lingvistická aj pragmaticko-komunikačná) sa pritom opierajú o prirodzenosť jazyka, no každá ju uchopuje na základe odlišných princípov.“¹⁰

Rodová lingvistika, ako aj feministická lingvistika vidí v sufixe *-ová* prostriedok pôsobiaci proti neutralizácii jazyka, pretože zdôrazňuje rod osoby aj v prípadoch, keď nie je relevantný.¹¹ Navyše použitím prechýľovania sa upevňuje binárne ponímanie rodu, čiže vnímanie rodu osôb ako mužského a ženského. V spoločnosti vzniká v súčasnosti aj potreba tvoriť rodovo neutrálne priezviská, napríklad pri osobách, ktoré prechádzajú zmenou pohlavia alebo sa neidentifikujú zo žiadnym z dvoch rodov. Na otázku v jazykovej poradni o rodovo neutrálnom priezvisku, v ktorom by sa zachoval základ priezviska Baláž, dostala pýtajúca sa osoba takúto odpoveď: „Zákon 300/1993 Z. z. o mene a priezvisku umožňuje osobám, u ktorých prebieha zmena pohlavia, používať neutrálne meno a priezvisko. V niektorých výkladoch ustanovenia tohto zákona sa ako príklad neutrálneho mena uvádzajú také mená, ktoré sa na Slovensku dávajú dievčatám aj chlapcom, napr. rodné mená *Saša*, *Alex*, *Nikita*, a ako príklady neutrálneho priezviska sa uvádzajú zvyčaj-

¹⁰ KMIŤOVÁ, Jaroslava: *Prirodzenosť v sústave proprií na príklade prechýľovania*. In: *Prechýľovanie: áno – nie? Jazykovedné štúdie XXXIII*. Bratislava : Veda, 2016, s. 68.

¹¹ Porov. CVIKOVÁ, Jana: *Analýza významu a možnosti používania rodovo vyváženého jazyka. Národný projekt*. Bratislava : Inštitút rodovej rovnosti, 2014. Dostupné na: www.ruzovyamodrysvet.sk.

ne priezviská zakončené na *-eje*, napr. *Mišeje*, *Kováčeje*, *Petreje*, alebo na *-ovie*, napr. *Jakubovie*, *Brezíkovie*, ktoré sa v takejto podobe používajú ako mužské priezviská aj ako ženské priezviská. Podľa *Pravidiel slovenského pravopisu* (2013, kapitola *Prehľad tvorenia ženských priezvisk*, 1. *Domáce priezviská*) sa nemusia prechyľovať ani priezviská zakončené na *-iech*, *-ech*, *-ých* ako *Minaroviech*, *Miškech*, *Jurových*. Ostatné priezviská bez prechyľovacej prípony *-ová*, resp. *-á* sa považujú z hľadiska slovenskej morfológie za mužské priezviská. Logicky sa však nemôžu všetky osoby v procese zmeny pohlavia volať *Kováčeje*, *Jakubovie* či *Petreje*. Podľa našich informácií sa rodová neutrálnosť priezvisk pre potreby zákona posudzuje voľnejšie a na matrikách akceptujú ako rodovo neutrálnu aj neprechýlenú podoba priezviska, napr. *Baláž* (a ako rodovo neutrálnu rodné mená, t. j. krstné mená, sa zapisujú aj cudzie mená, ktoré sa v cudzích krajinách považujú za rodovo neutrálnu, teda ich nositeľmi sú muži aj ženy). Legislatívna otázka zápisu rodovo neutrálnych mien do matriky sa teda nestotožňuje úplne s jazykovedným ponímaním rodovo neutrálného mena. Z jazykového hľadiska možno považovať za neutrálnu priezviská podoby *Balážových* aj *Balážovie* či *Balažoviech*. Všetky tri priezviská sú nesklonné. Z legislatívneho hľadiska sa za vhodný považuje aj neprechýlený tvar priezviska *Baláž*.¹²

Spoločenská situácia sa vyvíja, mení a jazyk nemôže na ňu nereagovať. Samozrejme, odraz aktuálnych spoločenských zmien nie je v jazyku okamžitý, stále pretrvávajú istá konzervatívnosť a zmeny sa udejú až potom, keď sa potreba pomenovať novú realitu viaže na väčší jazykový kolektív a nie na jednotlivca.

Sondy do názorov používateľskej komunity

Ukazuje sa, že „prípád *-ová*“ môže byť zaujímavým príkladom „súboja“ lingvistických metodológií, v ktorom ani jedna nemôže „vyhrať“ vzhľadom na ich odlišné východiská. Okrem toho ide o otázku jazy-

¹² Jazyková poradňa.sk. Heslo *Rodovo neutrálnu priezvisko*. 3. 7. 2018. Dostupné na: <https://jazykovapradna.sme.sk/q/9164/>.

kovej ideológie a postavenia jazyka v politickom kontexte. Paralelne s týmto procesom funguje bežná jazyková prax. Úvahy používateľiek jazyka často vychádzajú z bežnej praxe, zo skúseností svojich aj svojho okolia, resp. jazykového kolektívu.

Skúmanie bežnej praxe väčšinou neprináša čierno-biele údaje a ukazuje pestrosť jazykovej situácie, ako aj pestrosť dôvodov používania istého jazykového prostriedku. Študentka Jana Janíčková vo svojej záverečnej práci (2021)¹³ interviewovala 37 žien, z toho 29 z nich používalo prechýlený tvar priezviska a 8 neprechýlený. V skupine s neprechýleným tvarom bola 1 žena slobodná a 7 vydatých. Slobodných respondentiek bolo 14, pričom 13 z nich používa prechýlenú podobu priezviska. Iba jedna slobodná respondentka mala priezvisko v neprechýlenej podobe. Keďže tieto respondentky sú slobodné, autorka konštatovala, že ešte nestáli pred rozhodnutím o zmene svojho priezviska pri svadbe, ale podobu priezviska im zvolili rodičia pri narodení. Rovnako je to aj pri slobodnej respondentke s neprechýleným tvarom priezviska, ktorá priezvisko zdedila po otcovi a ide o nesklonné priezvisko typu *Mišove*, *Adamove* ponechávané v neprechýlenej podobe aj podľa *Pravidiel slovenského pravopisu* (2013). Vydaté respondentky už stáli pred rozhodnutím o podobe priezviska pri svadbe, čomu bola prisúdená aj vyššia frekvencia voľby neprechýleného priezviska. Z celkového počtu 21 vydatých respondentiek malo 14 vydatých respondentiek prechýlený tvar priezviska. 7 respondentiek si po svadbe zvolilo neprechýlený tvar priezviska po manželovi. Z tohto počtu bola jedna vydatá respondentka maďarskej národnosti, ktorá používala neprechýlenú podobu priezviska už pred uzavretím manželstva a rozhodla sa mať priezvisko bez koncovky *-ová* aj po svadbe. Ďalšie dve vydaté respondentky si zvolili neprechýlenú podobu priezviska, pretože žijú alebo podnikajú v zahraničí. Jedna respondentka používala dve priezviská, a to priezvisko zaslobodna v prechýlenej podobe a priezvisko manžela v neprechýlenom tvare.

¹³ JANÍČKOVÁ, Jana: *Ženské priezviská v slovenskom kultúrnom kontexte*. [Záverečná práca v 2. stupni.] Banská Bystrica : Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela, 2021. Vedúca záverečnej práce: Lujza Urbancová.

Respondentky odpovedali na otázku o výhodách a nevýhodách spojených s používaním priezviska s príponou slovenského prechýľovania *-ová*. Pri tejto otázke jednoznačne prevládali výhody, pričom medzi najčastejšie spomínanú výhodu patrila argument, že prípona *-ová* v ženských priezviskách je tradičná a „slovenská“. Respondentky používajúce priezvisko s príponou *-ová* vnímali túto podobu priezviska ako tradíciu, súčasť nášho jazyka a zvyk, ktorý sa dedí už roky z generácie na generáciu, a necítia potrebu meniť svoje priezvisko. Medzi ďalšie spomínané výhody priezviska v prechýlenom tvare patrilo, že takéto priezvisko je prirodzenejšie pre Slovákov, prechýlený tvar priezviska sa viac „hodí“ k našim menám a je podľa neho zrejmé, či ide o ženu alebo o muža. Za dôležité to považujú najmä pri písomnej komunikácii, ktorej nepredchádzalo predchádzajúce stretnutie či poznanie nositeľky alebo nositeľa priezviska. Keďže rod osôb sa zrkadlí v použití flektívnych tvarov slov, považovali jeho poznanie za dôležité.

Za nevýhody používania priezviska s koncovkou prechýľovania *-ová* respondentky považovali ťažkú výslovnosť priezviska v zahraničí. Jedna z nich odpovedala na otázku tak, že nevidí hlbší zmysel v používaní priezviska s koncovkou *-ová*, odkazovala pritom na neslovenské krajiny nepoužívajúce prípony odlišujúce ženské a mužské priezviská.

Rovnako boli zisťované aj výhody a nevýhody používania priezviska bez prechýľovacej prípony *-ová*. Medzi výhodami, ktoré respondentky uviedli, bola netypickosť priezviska, lepšia výslovnosť v zahraničí alebo kratšia forma priezviska. Za nevýhody spojené s používaním priezviska bez prípony prechýľovania označili respondentky najčastejšie dôvod zámeny ženy za muža v písomnom styku na území Slovenskej republiky. Ďalšími nevýhodami sú podľa opýtaných formality okolo prepisu priezviska bez koncovky *-ová* na matrike a fakt, že pri skloňovaní priezviska v komunikácii sa neprechýlené priezvisko aj tak prechýľuje. Respondentky s prechýlenou podobou priezviska často označili neprechýlenú podobu priezviska za „neslovenskú“ a za súčasný módný trend.

V rámci projektu *Reflection of National and European Identity in the new Millenium* sme sa v skupinách zložených zo študentiek a študentov z Česka, Nemecka a Slovenska zaoberali aj otázkou priezvisk a ich zmien pri zmene rodinného stavu. Zároveň sme zisťovali aj názor

respondentiek na prechýľovaciu príponu-ová vo svojich menách. Uvádza niektoré odpovede:

- I wanna surname with ova, because I like it.
- I would't like to change that, simply because I'm used to this kind of surname. Every female I know has this surname and I had never thought about it.
- No, I am completely fine with my surname the way it is, with -ová at the end. I like the way it indicates female identity.
- I think i like the ending -ová, or i'm just used to it. Sometimes i think, what it would be like, if i changed my surname and changed from Vašutová to Vašut for example? And I have to say, it's like more exotic or interesting or just something new, but i think, I will stay with the surname with -ová and it will be fine for me.
- I like my surname with -ova. I think it sounds more feminine.
- I'm from the Czech Republic and -ová ending is one of characteristic index of our nation and it's something unique against the other nationalities.
- I would like not to change my surname to write it without the feminization suffix -ová. I grew up with it and I feel more like myself with it. Maybe if I had been brought up without the suffix, I would have wanted to change it.
- I like the Czech language so I would keep it.
- Ne. Forma příjmení končící na -ová je v češtině přirozená, lze s ní dále syntakticky dobře pracovat (skloňovat ji), proto je dle mého názoru vhodnější než forma bez -ová, která lépe vyhovuje jazykům bez substantivní deklinace nebo s omezenou flexí substantiv.
- I would wanna keep the -ová, because it is part of my identity. I can't imagine that the -ová isn't there.
- I would like to have a surname without -ová. In other countries it is normal so I don't see a problem with it.
- I have and I would rather have normal surname without the -ová ending. Its useles by my opinion. I woud rather have a normal surname as my partner or father.
- I do not mind having a surname that is ending with -ová. I actually like it. On the other hand, it means „belonging to“; which makes me not being comfortable with it sometimes.

- Depends. I don't mind it but if the name was foreign I wouldn't prefer the variant with ová. I have a typical czech name so it would sound strange in the male form.
- If I had the surname with -ová and married a Czech, I would keep the new surname with -ová, but if I had a foreign surname or married a foreigner, then I would keep his surname without deviation. I don't like how they change English names to Czech when they are free from -ová in English. On the other hand, it seems like nonsense to me to keep a Czech surname without the traditional Czech -ová. But I am glad that women in the Czech Republic now have a choice and can choose either the with or without -ová option, which is again a further assessment of women's equality and freedom.
- If we are talking about maiden name no, I would not erase -ová from my surname, but if i ever get married i would keep my maiden surname and add my partners name to it.
- I don't love my surname, but I don't hate it as well. I would keep my name if I find the sound of it better than my partner's name. If I prefer the sound of my partner's name, I would like to have my partner's name. So it depends for me on the name. I don't like double names because they are so long and i don't like the sound of them and I am not creative enough to find a completely new name.
- If I had the surname with -ová and married a Czech, I would keep the new surname with -ová, but if I had a foreign surname or married a foreigner, then I would keep his surname without deviation. I don't like how they change English names to Czech when they are free from -ová in English. On the other hand, it seems like nonsense to me to keep a Czech surname without the traditional Czech -ová. But I am glad that women in the Czech Republic now have a choice and can choose either the with or without -ová option, which is again a further assessment of women's equality and freedom.
- If we are talking about maiden name no, I would not erase -ová from my surname, but if i ever get married i would keep my maiden surname and add my partners name to it

Uvedené odpovede opäť potvrdili pestrosť mimojazykovej reality. Čítame v nich na jednej strane afinitu k prechýlenej podobe ženských

priezvisk, ktoré sú v podobe s koncovkou *-ová/-á* pre niektoré osoby prirodzené, sú súčasťou ich identity – individuálnej alebo národnej – či prejavom vzťahu k jazyku. Na druhej strane podoba bez *-ová/-á* naznačuje akcentovanie medzinárodného kontextu a prispôsobenia sa iným jazykom.

Záver

Podoba ženských priezvisk reprezentuje otázku vzťahu jazyka a spoločnosti, ktorá je v súčasnosti vzhľadom na rôzne interdisciplinárne výskumy veľmi živá. V tomto prípade nepovažujeme vyriešenie problému alebo jednoznačnú odpoveď na otázku o prechyľovaní za cieľ, ale je ním samotné uvažovanie o danej oblasti a sledovanie názorov používateľskej komunity v istej dobe.¹⁴

Literatúra

- CVIKOVÁ, Jana: *Analýza významu a možností používania rodovo vyváženého jazyka. Národný projekt*. Bratislava : Inštitút rodovej rovnosti, 2014. Dostupné na: www.ruzovymodrysvet.sk.
- JANÍČEKOVÁ, Jana: *Ženské priezviská v slovenskom kultúrnom kontexte*. [Záverečná práca v 2. stupni.] Banská Bystrica : Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela, 2021.
- Jazyková poradňa.sk. Heslo *Rodovo neutrálné priezvisko*. 3. 7. 2018. Dostupné na: <https://jazykovaporadna.sme.sk/q/9164/>
- KMIŤOVÁ, Jaroslava: *Prirodzenosť v sústave proprií na príklade prechyľovania*. In: *Prechyľovanie: áno – nie? Jazykovedné štúdie XXXIII*. Bratislava : Veda, 2016, s. 68 – 75.

¹⁴ Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu *Reflection of National and European Identity in the new Millenium* (NAETINEM, ERASMUS+ projekt č. 2019-1-CZ01-KA203-061227, doba riešenia: 2019 – 2022).

- Minister Maďarič presadzuje povinnú koncovku -ová.* In: *spravy.pravda.sk*. 4. 4. 2013. Dostupné na: <https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/276418-minister-madaric-presadzuje-povinnu-koncovku-ova/>.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: *Úvodné slovo.* In: *Prechyľovanie: áno – nie? Jazykovedné štúdie XXXIII.* Bratislava : Veda, 2016, s. 7.
- Pravidlá slovenského pravopisu.* Red. M. Považaj. 4. nezmenené vydanie. Bratislava : Veda, 2013.
- Prechyľovanie: áno – nie? Jazykovedné štúdie XXXIII.* Bratislava : Veda, 2016.
- Správa o stave používania štátneho jazyka na území Slovenskej republiky.* Bratislava : Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky, 2012. Dostupné na: https://www.culture.gov.sk/wp-content/uploads/2020/11/sprava_2012.pdf.
- Ústava Slovenskej republiky z roku 1992.* Dostupné na: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1992/460/20170601>.
- VRÁBĽOVÁ, Júlia: *Príloha 4. Rozhovor s riaditeľkou odboru štátneho jazyka Elenou Kačalovou.* In: *Analýza významu a možností používania rodovo vyváženého jazyka. Národný projekt.* Bratislava : Inštitút rodovej rovnosti, 2014, s. 137 – 139. Dostupné na: www.ruzovyamodrysvet.sk.
- VRÁBĽOVÁ, Júlia: *Príloha 7. Lebo zákon(itosť).* In: *Analýza významu a možností používania rodovo vyváženého jazyka. Národný projekt.* Bratislava : Inštitút rodovej rovnosti, 2014, s. 147 – 148. Dostupné na: www.ruzovyamodrysvet.sk.
- Zákon 270/1955 Z. z., zákon Národnej rady Slovenskej republiky o štátnom jazyku Slovenskej republiky.* Dostupné na: www.zakonypreludi.sk.
- Zákon č. 154/1994 Z. z., zákon Národnej rady Slovenskej republiky o matrikách.* Dostupné na: www.zakonypreludi.sk.

Kultúrne centrá Slovenska v medzivojnovom období

Martin Vašš

Abstract

Cultural Centres in Slovakia in the Interwar Period

The article deals with cultural centres in Slovakia in the period between the two world wars. Based on his research, the author reaches the conclusion that three cities – Bratislava, Turčiansky Sv. Martin and Košice were in the position of cultural centres in Slovakia at the time. Becoming the capital of Slovakia after the foundation of Czechoslovakia, Bratislava was a new cultural centre, concentrating institutions with national reach. Turčiansky Sv. Martin, which had been a traditional national and cultural centre of Slovakia (Upper Hungary) until 1918, shifted to a more peripheral position after the foundation of the Czechoslovak Republic, but mainly due to being the seat of the *Matica slovenská* organization, it upheld its status of an alternative cultural centre alongside to Bratislava. The dichotomy between Bratislava and Turčiansky Sv. Martin was manifested in terms of cultural institutions: while Bratislava was the location of institutions oriented at the official state ideology of Czechoslovakism, the cultural institutions in Martin leaned on the Slovak national and cultural identity. In terms of the attributes required for modern cultural centres, mainly in the 1920 the city of Košice grew in prominence as the cultural center of the eastern part of Slovakia, offering an open and multicultural atmosphere suitable for modernist and avantgarde understanding of art.

Keywords: cultural centre, interwar period, Bratislava, Turčiansky Sv. Martin, Košice, cultural institutions, art

Medzivojnové obdobie predstavuje jedno z najdynamickejších období formovania slovenskej kultúry. Z hľadiska formovania inštitucionálnych rámcov slovenskej kultúry by sa dalo označiť ako zakladateľské obdobie. Vyslobodením z Uhorska, v ktorom bola slovenská kultúra vystavovaná stupňujúcemu sa maďarizačnému tlaku a trpela kvôli tomu absenciou inštitucionálnych rámcov, sa vznikom Československa (ČSR) otvárajú dovtedy nepredstaviteľné možnosti. Dá sa dokonca konštatovať, že po vzniku ČSR začala na Slovensku prekviatať najviac oblasť kultúry. Slovenská kultúra začína rásť nielen extenzívne a kvantitatívne, ale aj kvalitatívne.

Mimoriadne dynamický a úspešný proces formovania slovenskej kultúry po vzniku ČSR umožňovali viaceré faktory. Demokratické podmienky a odstránenie národnostného útlaku, budovanie slovenského školstva na všetkých stupňoch, vznik národno-kultúrnych inštitúcií a kultúrno-umeleckých spolkov, „otváranie okien“ do Európy a s tým spojené presiaknutie slovenskej kultúry západoeurópskym modernizmom, vstup mladej modernistickej generácie slovenských umelcov a intelektuálov do kultúrneho života, premiéry prvých slovenských opier, dynamické kladenie základov profesionálnej vedy a pod. Všetky uvedené faktory a procesy prispievali a napomáhali rýchlemu začleňovaniu Slovákov medzi európske národy s vyspelou, plnohodnotnou a modernou kultúrou.

Slovenská kultúra prechádzala v tomto období procesom modernizácie a čoraz užšieho napájania na západoeurópsky kultúrny kontext. Modernizácia slovenskej kultúry však neprebiehala úplne priamočiaro, ale v značnom napätí s tradíciou, o ktorú sa opierala väčšina slovenskej spoločnosti, sústredená najmä na vidieku, no nielen tam: Turčiansky Sv. Martin ako tradičné národno-kultúrne centrum Slovákov ešte z čias Uhorska ostal aj naďalej centrom pre tradičné, konzervatívnejšie chápanie slovenskej kultúry. Naopak, Bratislava, ktorá sa stala hlavným mestom Slovenska, a boli v nej postupne koncentrované takmer všetky významné kultúrne inštitúcie, sa stala centrom moderného ponímania slovenskej kultúry. Bolo to dané predovšetkým tým, že sa v nej sústreďovali takmer všetci významní slovenskí umelci a kultúrni činitelia, ktorí stáli na pozíciách európskeho modernizmu. Bratislava sa tak stala kultúrnou metropolou Slovenska a Slovákov. Z hľadiska

veľkosti a prítomnosti modernistických tendencií sa spomedzi ostatných slovenských miest mohli s Bratislavou porovnávať už len Košice, ktoré na seba prevzali funkciu metropoly a kultúrneho centra východného Slovenska.

Bratislava – nové kultúrne centrum Slovenska od roku 1919

Bratislava sa stala po vzniku Československej republiky atraktívnou pre slovenských umelcov a iné skupiny slovenskej inteligencie vďaka tomu, že sa stala hlavným administratívnym centrom Slovenska, kde sídlilo Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska. Bratislava mala tiež vynikajúcu polohu na svahu Malých Karpát, veľtok Dunaja, vinice a blízky svojrázny vidiek, čo bolo životne dôležité pre fenomén bohémy. Okrem toho v Bratislave sídlili všetky sekretariáty politických strán a redakcie významných denníkov a časopisov.

Bratislava sa tak stala novým kultúrnym centrom Slovenska a vznikali v nej postupne rôzne kultúrne inštitúcie, univerzita, školy a spolky. Je preto pochopiteľné, že sa stala lákadlom aj pre slovenských umelcov, ktorí pochádzali z rôznych oblastí Slovenska. I keď je faktom, že Bratislava prekročila svoju stotisícovú hranicu až v medzivojnovom období, keď v roku 1930 mala 139 000 obyvateľov, pričom v roku 1921 to bolo ešte len 93 000 obyvateľov, v porovnaní s inými slovenskými mestami bola jednoznačne najväčším mestom. V rurálnom prostredí Slovenska mala Bratislava v porovnaní s dominujúcimi malými sídlami jednoznačne charakter veľkomesta.¹ Spisovateľ Ján Hrušovský v súvislosti s masívnym príchodom slovenskej inteligencie

¹ V roku 1921 boli okrem Bratislavy jediným mestom, ktoré prevyšovalo hranicu 50 000 obyvateľov, Košice, pričom ostatné slovenské mestá nedosahovali ani hranicu 20 000 obyvateľov. MANNOVÁ, Elena – DUDEKOVÁ, Gabriela: *Komu patrí Bratislava? Multietnické mesto ako miesto lokálnej, národnej a nadnárodnej reprezentácie*. In: *Medzi provinciou a metropolou. Obraz Bratislavy v 19. a 20. storočí*. Ed. G. Dudeková. Bratislava : Prodama, 2012, s. 19 – 21.

a umelcov do Bratislavy uviedol: „Všetko, čo sa chcelo uplatniť v novej slobodnej krajine, čo chcelo pomáhať, ale i lepšie žiť, hrnulo sa do Bratislavy.“² Okrem toho sa Bratislava z bývalého provinčného mesta rakúsko-uhorskej monarchie pretransformovala na významné a pre návštevníkov príťažlivé mesto, čo bolo obzvlášť dôležité aj z hľadiska kultúrneho pulzovania mesta.³

Centrum slovenského školstva a vedy

Bratislava bola mestom, kde sa koncentrovali vedecké, školské a umelecké inštitúcie, v tomto období orientované na koncepciu československej národnej jednoty. Boli to predovšetkým Univerzita Komenského, ktorá začala svoju činnosť v roku 1919, a Učená spoločnosť Šafárikova,⁴ ktorá bola založená v roku 1926. Učená spoločnosť Šafárikova bola prepojená s Univerzitou Komenského a mala ambíciu plniť funkciu neexistujúcej slovenskej akadémie vied. Mala 168 členov, z ktorých štyridsať bolo Slovákov.

V Bratislave vznikli aj prvé umelecké školy. V roku 1919 vznikla Hudobná škola pre Slovensko a v roku 1928 súbežne vznikli Hudobná a dramatická akadémia a Škola umeleckých remesiel. Na Škole umeleckých remesiel sa ako pedagógovia presadili významní avantgardní výtvarníci Ľudovít Fulla a Mikuláš Galanda. Okrem nich na večerných kurzoch Školy umeleckých remesiel vyučovali Josef Vydra a Gustáv Mallý. Vyučovalo sa trikrát týždenne v priestoroch Štátnej

² HRUŠOVSKÝ, Ján: *Umelci a bohémi*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1963, s. 158.

³ Ján Hrušovský v tejto súvislosti uvádza: „Bratislava sa stala zrazu vzácnym, mnohými návštevami poctievaným mestom. O bývalom Prešporku sa to nedalo povedať. Takých a ešte onakvejších miest bolo v starej monarchii až-až! Aj na samom dunajskom toku. Okrem toho Prešporok všeobecne považovali len za akési zastrčené predmestie Viedne, kam sa chodilo na nedeľné výlety loďou. A zrazu sa stalo z neho hlavné mesto, naďto ešte na Dunaji!“ Tamže, s. 166.

⁴ Českí vedci pôsobiaci na UK v medzivojnovom období preferovali používanie názvu spoločnosti v češtine.

priemyselnej školy vedľa budovy dnešného Slovenského národného múzea.⁵

Slovenské národné divadlo – prvé „kamenné“ divadlo na Slovensku

Predpokladom pre vznik prvého kamenného divadla na Slovensku bol vznik Družstva Slovenského národného divadla (SND) v roku 1919. Spomínané družstvo vzniklo pod záštitou osvetového zboru Ministerstva školstva a národnej osvety, prezidenta, ministrov a zboru českých a slovenských spisovateľov. Prvý predseda novovzniknutého Družstva SND Vavro Šrobár, ktorý bol v tom čase aj úradujúcim ministrom s plnou mocou pre správu Slovenska, očakával od slovenskej verejnosti, že pochopí ciele SND a prispeje svojou pomocou k jeho vzniku. Družstvo SND preto 26. novembra 1919 vydalo *Vyzvanie*, prostredníctvom ktorého sa obrátilo na slovenskú verejnosť, jednotlivcov aj inštitúcie, aby upisovali podiely. *Vyzvanie* môžeme chápať ako základnú ideu a koncepciu založenia Slovenského národného divadla, ktoré začalo svoju činnosť 1. marca 1920 premiérou Smetanovej opery *Hubička*. Družstvo SND bolo nielen tvorcom Slovenského národného divadla, ale dlhší čas aj jeho udržiavateľom.⁶

Bratislavské SND malo pre nedostatok slovenských hercov do roku 1932, keď sa sformoval stály slovenský súbor, vyslovene český charakter.⁷ So vznikom SND súvisel problém s absenciou profesionálnej divadelnej scény s vlastným divadelným súborom pred rokom 1918.⁸

⁵ MATUŠTÍK, Radislav: *Ludovít Fulla*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenského fondu výtvarných umení, 1966, s. 27. V budove dnešného Slovenského národného múzea sa v tom čase nachádzalo tzv. „Zemedelské múzeum“. Prívlastok „zemedelský“ je bohemizmus, v spisovanej slovenčine by sa volalo „Poľnohospodárske múzeum“.

⁶ BARTLOVÁ, Alena: *Podiel dramatického umenia na premene slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2009*. 14. Brno – Bratislava : Česko-slovenská komisia historikov, 2009, s. 313.

⁷ HRUŠOVSKÝ, Ján: *Umelci a bohémi*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1963, s. 235.

⁸ BARTLOVÁ, Alena: *Podiel dramatického umenia na premene slovenskej spoločnosti*

Slovenská spoločnosť bola dovtedy zvyknutá na ochotnícke divadlo a trvalo istý čas, kým si osvojila aj vyššiu divadelnú kultúru.⁹ Najväčšia finančná pomoc pre SND prichádzala z ministerstva financií v Prahe, pričom jej prvým iniciátorom bol minister s plnou mocou pre správu Slovenska – Vavro Šrobár, ktorému sa podarilo presvedčiť ministra financií Aloisa Rašína, aby sa SND dotovalo.¹⁰ Vzhľadom na skutočnosť, že v SND pôsobili výhradne českí herci, je obdivuhodné, že už v divadelnej sezóne 1920/1921 SND uviedlo päť hier slovenských autorov naštudovaných v slovenskom jazyku.¹¹ V tejto súvislosti určite nie je náhodou, že v roku 1932 vznikla slovenská časť činoherného súboru, vedená režisérom Jankom Borodáčom. Brzdiačim faktorom plnej aktivizácie mladých slovenských hercov podporovaných publikom sa stala podnikateľská ziskuchtivosť nového riaditeľa Antonína Drašara, ktorý sa aj v kontexte prebiehajúcej hospodárskej krízy usiloval získať pre SND čo najviac peňazí.¹² Pod vedením Antonína Drašara si SND neplnilo naplno svoje národné a kultúrne povinnosti, keďže sa v ňom kvôli finančnému zisku hrali aj maďarské operety.¹³ V tejto súvislosti sa uskutočnila aj organizovaná demonštrácia slovenských študentov počas predstavenia maďarskej operety *Ples v hoteli Savoy* v apríli 1933.¹⁴

v rokoch 1918 – 1938. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2009*. 14. Brno – Bratislava : Česko-slovenská komisia historikov, 2009, s. 314.

⁹ KAMENEC, Ivan: *Rozvoj a orientácia slovenskej kultúry v rokoch 1918 – 1938*. Historický časopis, 27, 1979, č. 2, s. 175.

¹⁰ BARTLOVÁ, Alena: *Podiel dramatického umenia na premene slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2009*. 14. Brno – Bratislava : Česko-slovenská komisia historikov, 2009, s. 315.

¹¹ KAMENEC, Ivan: *Rozvoj a orientácia slovenskej kultúry v rokoch 1918 – 1938*. Historický časopis, 27, 1979, č. 2, s. 175.

¹² BARTLOVÁ, Alena: *Podiel dramatického umenia na premene slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2009*. 14. Brno – Bratislava : Česko-slovenská komisia historikov, 2009, s. 316 – 317.

¹³ Slovenský národný archív, f. Krajinský úrad, k. 52, inv. č. 78.

¹⁴ BARTLOVÁ, Alena: *Podiel dramatického umenia na premene slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2009*. 14. Brno – Bratislava : Česko-slovenská komisia historikov, 2009, s. 317.

Na prilákanie návštev do SND sa zaviedli tzv. ľudové ceny v rozpätí 2 – 10 Kč. Obecenstvo však očakávalo ľudové ceny aj v plnej sezóne, pričom v sezóne 1937/1938 tzv. ľudové ceny klesli na rozpätie 1 – 5 Kč, pretože za plné ceny by bolo hľadisko SND prázdne. Hry uvádzané po slovensky mali malú návštevnosť, ktorá bola podľa operného speváka Štefana Hozu spôsobená tým, že Bratislava ešte nemala slovenské divadelné obecenstvo. Pritom trvalo dlhé roky, kým sa podarilo slovenčinu na javisku presadiť. Na tento proces negatívne vplývali aj názory českých profesorov na Univerzite Komenského, podľa ktorých by sa malo Slovensko aj prostredníctvom divadelných predstavení začleniť do českej divadelnej kultúry a literatúry. Uvedené okolnosti svedčia o tom, že aj SND sa stalo súčasťou polemík o slovenskom a československom národe, ktoré vyúsťovali do rozporov medzi Slovákmi a Čechmi.¹⁵ Svoju úlohu pri ťažkostiach SND zohral aj vtedajší malý záujem slovenskej verejnosti o slovenskú kultúru a najmä o divadlo.¹⁶

Slovenská filharmónia

Slovenská filharmónia bola založená v roku 1920 prakticky z českých hudobníkov a nemala profesionálny ráz. Návštevnosť koncertných predstavení v Bratislave však na tom bola podobne ako návštevnosť divadelných predstavení. Neznámy autor dobového článku *Hanba československej Bratislavy* podrobil zdrvivúcej kritike vyššiu účasť židovského, maďarského a nemeckého publika ako českého a slovenského na koncerte významného českého huslistu Jána Kubelíka, ktorý sa konal 30. apríla 1926 v bratislavskej Redute.¹⁷

¹⁵ HOZA, Štefan: *Ja svoje srdce dám. Zv. 2*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989, s. 171.

¹⁶ Tamže, s. 173.

¹⁷ *Hanba československej Bratislavy. Nemáme zmyslu pre kultúru a umenie?! – Krčmy kvitnú, koncerty, divadlá hynú*. Slovenský denník, 9, 9. mája 1926, č. 108, s. 2.

Prvý rozhlasový vysielateľ na Slovensku

V roku 1926 sa začalo v Bratislave rozhlasové vysielanie. Československá vláda totiž ešte v januári 1925 rozhodla o vybudovaní dvoch vysielateľov a dvoch rozhlasových štúdií na Slovensku, ktoré by sa nachádzali v Bratislave a Košiciach. V tejto súvislosti je zaujímavé, že pôvodne sa počítalo len s jedným vysielateľom v Košiciach, no napokon si kompetentní činitelia uvedomili, že obísť v tomto smere najväčšie slovenské mesto by bolo nerozumné. Na Slovensku sa rozhlasové vysielanie začalo v Bratislave 3. augusta 1926, keď prostredníctvom vysielateľa umiestneného na budove Policajného riaditeľstva začala vysielateľ bratislavská odbočka Radiojournalu. Slovensko sa tak v tomto období zaradilo medzi nevelký počet krajín s týmto moderným masovokomunikačným prostriedkom.

Nevýhodou prvého bratislavského vysielateľa bolo, že svojím signálom mohol pokryť len územie v rámci obvodu Bratislavy. Takisto aj samotné vysielanie malo svoje nedostatky, ktoré súviseli s príliš veľkým podielom málo atraktívneho hovoreného slova preberaného z pražského štúdia. Práve uvedená prílišná závislosť bratislavského štúdia od obsahu pražskej produkcie predstavovala dôležitý rozdiel oproti košickému vysielaniu, ktoré bolo v tomto smere značne autonómnejšie. Bratislavské štúdio si v rámci rozhlasového vysielania na Slovensku pripísalo prvenstvo pri prvom priamom prenose z futbalového zápasu ČSŠK Slovan Bratislava – Admiru Viedeň 6. marca 1927.¹⁸

Umelecké spolky v Bratislave

Vznik Umeleckej besedy slovenskej (UBS) v roku 1921, ktorá bola orientovaná na oficiálnu štátnu ideu československého národa, spôsobil vytvorenie ideovej dichotómie v slovenskej výtvarníckej ob-

¹⁸ DRAXLER, Vladimír: *Slovenské rozhlasové vysielanie v rokoch 1926 – 1938*. In ROGULOVÁ, Jaroslava a kol.: *Od osmičky k osmičke. Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2009, s. 141 – 143.

ci.¹⁹ V roku 1923 vzniká v Bratislave Spolok slovenských spisovateľov (SSS), ktorý má celoslovenskú pôsobnosť. Vo funkcii predsedov spolku sa v medzivojnovom období vystriedali dr. Vavro Šrobár, Ivan Krasko a Janko Jesenský. SSS v roku 1936 zorganizoval prvý Kongres slovenských spisovateľov v Trenčianskych Tepliciach. Spolok vydával v rokoch 1933 – 1938 aj vlastný časopis *Slovenské smery umelecké a kritické*. Výbor Spolku slovenských spisovateľov a redakčná rada *Slovenských smerov* sa zvykla v rokoch 1936 – 1938 schádzať v malej klubovni kaviarne *Metropol*. Jankovi Jesenskému tam spoločnosť obvykle robili Jozef Gregor Tajovský, Emil Boleslav Lukáč a Ján Poničan.²⁰ Svedčilo to o skutočnosti, že SSS v medzivojnovom období nedisponoval vlastnými klubovými priestormi a tak sa schádzal v improvizovaných podmienkach kaviarskeho prostredia, čo však na druhej strane podčiarkovalo súdobé európske modernistické trendy, v rámci ktorých kaviarne plnili pre spisovateľov viaceré dôležité funkcie. Sochár Jozef Pospíšil inicioval v roku 1931 založenie Združenia slovenských umelcov (ZSU), ktoré malo byť alternatívou voči existujúcim spolkom UBS a Spolku slovenských umelcov (SSU). ZSU združovalo všetkých výtvarníkov, ktorí neboli spokojní s činnosťou existujúcich spolkov.²¹

Spolok pre vedeckú syntézu

Český literárny vedec a estetik Jan Mukařovský vchoval v Bratislave počas pôsobenia na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v rokoch 1934 – 1937 celú skupinu moderne orientovaných mladých slovenských vedcov. Veľkému záujmu sa v tomto období tešili mo-

¹⁹ BENKA, Martin: *Za umením : spomienky a úvahy*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1958, s. 339.

²⁰ BRTÁŇ, Rudo: *Z črpáka spomienok*. In: *Janko Jesenský v kritike a spomienkach*. Sborník. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1955, s. 293.

²¹ Archív výtvarného umenia Slovenskej národnej galérie, o. f. Jozef Pospíšil, Sign. 6 A 30, Združenie slovenských umelcov, Bratislava, 1931 – 1939.

derné scientistické prúdy (vplyv Viedenského krúžku) a štrukturalistická metóda v jazykovede (vplyv Pražského lingvistického krúžku). V druhej polovici 30. rokov 20. storočia tak na Slovensku nastupuje mladá generácia spoločenských vedcov, ktorá začala uplatňovať modernejšie vedecké metódy – štrukturalizmus a novopozitivismus. Mladí slovenskí vedci, ktorí sa inšpirovali uvedenými modernými metodologickými smermi a odmietali tradičný konzervativizmus výskumu, založili v Bratislave roku 1937 Spolok pre vedeckú syntézu, ktorý bol medziodborovým združením. Iniciátormi jeho vzniku boli filozof Igor Hrušovský a literárny vedec Mikuláš Bakoš.

Členovia Spolku pre vedeckú syntézu sa usilovali rozpracovať metodologické a teoreticko-filozofické problémy spoločenských vied, orientovali sa na novopozitivistické a štrukturalistické metódy vedeckého poznania a presadzovali nezávislosť spoločenských vied na spoločensko-politickom vývoji. Spolok pre vedeckú syntézu bol prvým kolektívnym vystúpením mladých vedcov na Slovensku a z hľadiska vyrovnávania sa slovenskej vedy s vtedajšou európskou vedeckou úrovňou išlo o priame napojenie sa na aktuálne trendy.²²

Zlatá medzivojnová bohéma

S medzivojnovou Bratislavou sa neodmysliteľne spája aj fenomén bratislavskej umeleckej bohémy. Za počiatočný medzník pre vznik tohto kultúrno-spoločenského fenoménu môžeme považovať rok 1920, keď do Bratislavy začali postupne po jednom prúdiť slovenskí umelci a začali sa združovať. Ako prvý zo zakladateľských osobností bratislavskej umeleckej bohémy prišiel do Bratislavy spisovateľ Ján Hrušovský v decembri 1919. Zakrátko po Hrušovskom prišiel do Bratislavy maliar slovinského pôvodu Ivan Žabota, ktorý sa stal ďalšou výraznou osob-

²² HRUŠOVSKÝ, Igor: *Mladá pokroková veda a davisti*. In: DAV. *Spomienky a štúdie*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1965, s. 414; *Niektoré predpoklady vedeckej práce na Slovensku*. In: *Áno a nie. Sborník 1938*. Zostavili M. Bakoš a K. Šimončíč. Bratislava : Spolok slovenských spisovateľov, 1938, s. 310 – 312.

nosťou bratislavskej bohémy. Vedúca osobnosť zlatej bohémy Tido Jozef Gašpar prišiel do Bratislavy v máji roku 1922.²³ Hrušovského spolu s Tidom J. Gašparom môžeme považovať za zakladateľské osobnosti bratislavskej umeleckej bohémy. Obidvaja zároveň tvorili nerozlučnú dvojicu a základ väčšiny stretnutí zlatej bohémy v 20. a 30. rokoch. V Bratislave sa nachádzalo množstvo kaviarní, viech a vinární, ktoré boli „domovom“ bohémy všeobecne.²⁴ Primárnym priestorom pre stretnutia slovenských umelcov v Bratislave sa stali kaviarne. Viechy ako ďalší dôležitý priestor stretnutí naberali na význame postupne v priebehu 20. rokov. Bratislavskú umeleckú bohému tvorili počas medzivojnového obdobia predovšetkým spisovatelia a výtvarníci.²⁵ Ján Smrek v tejto súvislosti spomína: „*Literáti, maliari, sochári – boli sme jedna rodina.*“²⁶

Turčiansky Sv. Martin – tradičné kultúrne centrum Slovenska v nových podmienkach

Turčiansky Sv. Martin so zreteľom na svoj slovenský charakter bol mestom, kde sa koncentrovali inštitúcie orientované na slovenskú národnú svojbytnosť. Bola to najmä Matica slovenská, ktorá vzhľadom na neexistenciu slovenskej akadémie vied a prítomnosť českých profesorov hlásajúcich teórie vychádzajúce z československej národnej jednoty na niektorých katedrách Filozofickej fakulty Univerzity Komenského²⁷ zastupovala aj funkciu neexistujúcej slovenskej akadémie

²³ GAŠPAR, J. Tido: *Pamäti II*. Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2004, s. 5.

²⁴ V roku 1929 bolo v Bratislave 27 kaviarní. SALNER, Peter: *Bratislavské kaviarne a viechy*. Bratislava : Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2006, s. 8.

²⁵ HRUŠOVSKÝ, Ján: *Umelci a bohémi*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1963, s. 156, 224 – 225.

²⁶ SMREK, Ján: *Poézia, moja láska. Spomienok kniha prvá (1920 – 1930)*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989, s. 114.

²⁷ Z českých profesorov to boli predovšetkým Václav Chaloupecký a Albert Pražák.

vied.²⁸ Medzi inštitúcie s jasne pozitívnym postojom k samobytnosti slovenského národa môžeme zaradiť v Martine fungujúcu Slovenskú muzeálnu spoločnosť.²⁹

Podobne aj Spolok slovenských umelcov (SSU), ktorý bol v roku 1919 založený v Turčianskom Sv. Martine, stál na pozíciách slovenskej národnej samobytnosti.³⁰ Snaha Spolku slovenských umelcov o jasné zedefinovanie a odlišenie slovenskej kultúry od českej, resp. československej, však zo strany vlády priniesla iba finančnú ignoráciu zo strany

²⁸ Básnik a redaktor Ján Smrek na túto situáciu spomína takto: „*Matica slovenská ešte vždy znamenala matku, posvätný pojem. Augustové matičné slávnosti na pamiatku Memoranda mali tradíciu národného snemu. Sama Matica mala v národe autoritu Akadémie umení a vied, a to ešte aj potom, keď sme už mali v Bratislave svoju univerzitu. Katedry tej univerzity sme si totiž ešte nestačili obsadiť slovenskými učencami a na ten čas, kým si ich vychováme, radi sme prijali výpomoc z českej strany. S niektorými – len s niektorými – českými profesormi filozofickej sme sa však čoskoro dostali do konfliktu. Boli to ľudia starého ducha a starej ideológie z minulého storočia, keď napríklad Ján Gebauer vo svojej Mluvnici jazyka českého videl veci takto: Český jazyk se rozprostírá na území Čech, Moravy a Slovenska. Tento prekonaný náhľad na slovenskej univerzite nemal vôbec čo hľadať. Ale profesor Václav Chaloupecký rovno na jej pôde fumigoval všetok skutkový stav a v póze vedca-historika začal rozvíjať také teórie o vzniku a pôvode iluzórneho slovenského národa, že radosť z jeho účinkovania mohli mať len odporcovia republiky. Logické by bolo bývalo Chaloupeckého z Bratislavy odvolať. Pravda, nešlo len o Chaloupeckého, odvolať alebo usmerniť bolo treba aj iných. Len tak by bola mala bratislavská univerzita dôveru a autoritu pred národom. Keď sa tak nestalo, autoritou ostávala Matica.*“ In: SMREK, Ján: *Poezia, moja láska. Spomienok kniha prvá*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989, s. 125.

²⁹ JAKSICOVÁ, Vlasta: *Inštitucionálne rámce modernej slovenskej kultúry*. In: *Od osmičky k osmičke. Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. Ed. J. Rogulová. Bratislava : Historický ústav SAV, 2009, s. 92; JOHNSON, Owen Verne: *Slovakia 1918 – 1938: education and the making of a nation*. Boulder : East European Monographs, 1985, s. 319 – 323.

³⁰ Ján Smrek vo vzťahu k Spolku slovenských umelcov uviedol: „*Spolok slovenských umelcov celou dušou stojí na pôde zachovania absolútnej slovenskej národnej svojráznosti, samobytnosti.*“ In: SMREK, Ján: *Boľavý slovensko-umelecký problém*. Národné noviny, 52, 1921, č. 161, s. 1.

štátu.³¹ Negatívom do roku 1918 bolo, že na Slovensku neexistoval ani jeden spolok výtvarných umelcov.³² Táto situácia bola podmienená nepriaznivými spoločensko-politickými pomermi v bývalom Uhorsku, ktoré mali za následok, že u Slovákov bola nevyvinutá potreba zakladania spolkov.³³ Túto nepriaznivú situáciu sa podarilo napraviť práve založením SSU v Turčianskom Sv. Martine v roku 1919. Pozícia SSU však bola kuriózna: zo strany starších členov nebolo pochopenie pre tvorbu mladej generácie a mladá generácia význam spolku a aj staršiu generáciu umelcov ignorovala.³⁴ Janko Alexy spolu Milošom Alexandrom Bazovským a Zolom Palugayom sa osamostatnili a organizovali si vlastné výstavy po slovenských mestách, čo pochopiteľne uberalo SSU na autorige.³⁵ Ani Ľudovít Fulla a Mikuláš Galanda sa nemienili venovať práci v SSU.³⁶ Určitá zmena prístupu k SSU nastala u najmladšej generácie

³¹ Ján Smrek ďalej v článku uvádza: „Členovia Spolku slov. umelcov sa cítia byť izolovanými, ba, použijeme dosť smelého výrazu, ignorovanými, a to najmä z tej strany, odkiaľ by najviac mohli počítať na pomoc. Fakt je, že na Spolok slovenských umelcov, so sídlom v Turčianskom Sv. Martine, hľadajú sa dnes z vládnych kruhov krivým okom... Máme hodne konkrétnych prípadov urážlivého a škodlivého obídienia.“ Tamže.

³² Modernisticky orientovaný maliar Martin Benka v tejto súvislosti jasne skonštatoval: „... keďže na Slovensku do roku 1918 vážneho spolku nebolo.“ In: BENKA, Martin: *Za umením. Spomienky a úvahy*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1958, s. 331.

³³ Martin Benka sa k tomuto problému vyjadril nasledovne: „Nazdávam sa i pozorujem to, že nám Slovákom chýba spolkovacia bunka, ktorá je v Čechách temer u každého človeka veľmi vyvinutá.“ Tamže, s. 338.

³⁴ Martin Benka situáciu v SSU opísal takto: „V spolku nebolo veľa pochopenia pre umenie mladých, aj keď sa naznačovala dobrá snaha vyhovieť aspoň mne. Tak isto nepochopili aj moje úsilie o omladzovanie spolku. A zo strany mladých táto nechápavosť bola ešte väčšia. Každú obeť ohundrali; spolok, ktorý mal byť dôkazom rastu nášho umenia, nemali za nič. Ich záujem sa točil iba okolo predaja obrazov. Pravdaže, mladí – ako to vždy býva – len seba pokladali za pravých nositeľov umenia. Čo je pred nimi, to nestojí za reč.“ Tamže, s. 339.

³⁵ Tamže.

³⁶ Avantgardný maliar Ľudovít Fulla mal odpor proti spolčovaniu všeobecne: „Nemám zmyslu pre spolkárenie a preto v každom spolku sa cítim byť piatym kolesom. Moje presvedčenie je, že výtvarník nie pomocou ich, ale svojím dielom, svojím umením sa musí uplatniť.“ In: *Na besede u maliara L. Fullu*. Slovenský denník, 12, 1929, č. 277, s. 8.

výtvarníkov – Cypriána Majerníka, Kolomana Sokola, Eugena Lehotského, Bedricha Hoffstädera, Jána Mudrocha a Jána Želibského, ktorí však mali v rámci SSU problémy s umiestňovaním svojich diel na výstavách, ktoré sa ocitali často na posledných (neatraktívnych) miestach.³⁷

Matica slovenská

V roku 1919 bola v martinskom prostredí obnovená činnosť Matice slovenskej. Podľa Štefana Krčméryho, ktorý sa stal jej prvým tajomníkom, nemala táto národno-kultúrna inštitúcia ani v období vzniku 1. ČSR menší význam ako v šesťdesiatych rokoch 19. storočia.³⁸ Prisudzoval jej národno-zjednocovaciu funkciu a potenciál.³⁹ Jej dôležitosť vnímal aj v kontexte nedostatku pôvodnej slovenskej umeleckej a vedeckej tvorby.⁴⁰ Organizovanie vedeckej tvorby Maticou slovenskou, ktorá sa týkala slovenského územia, považoval za jej hlavnú povinnosť a náplň.⁴¹ Ďalším cieľom Matice slovenskej malo byť podľa neho tvorenie slovenskej právnickej terminológie, pričom na tieto účely bol vytvorený Právnický odbor Matice slovenskej.⁴² Štefan Krčméry podľa Jána Smreka budoval Maticu slovenskú „ako ohnisko slovenskej kultúry“.⁴³ Matica slovenská totiž v 30. rokoch stála na platforme

³⁷ Tamže.

³⁸ KRČMÉRY, Štefan: *Slovenská Matica*. Národné noviny, 50, 1919, č. 39, s. 1.

³⁹ V článku *Program Matice* uviedol: „Sú tábory, ktoré si odporujú, ktoré sa i nenávidia, ale k Matici každý lne láskou a taktickým vedením mohla by ich Matica v kultúrnych otázkach zjednotiť a tak mravne zjednocovať celý národ.“ In: KRČMÉRY, Štefan: *Program matice*. Národné noviny, 50, 1919, č. 125, s. 1.

⁴⁰ KRČMÉRY, Štefan: *Hlad*. Národné noviny, 51, 1920, č. 41, s. 1.

⁴¹ Štefan Krčméry na augustových Martinských slávnostiach v roku 1920 vo svojej výročnej správe o činnosti Matice slovenskej okrem iného povedal: „Matica si pokladá za hlavnú povinnosť organizovať vedeckú prácu, najmä tú, ktorá sa týka územia a života slovenského.“ In: *Martinské slávnosti. Druhý deň. Valné zhromaždenie Matice slovenskej*. Národné noviny, 51, 1920, č. 194, s. 1.

⁴² Tamže.

⁴³ SMREK, Ján: *Poézia, moja láska. Spomienok kniha prvá*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989, s. 141.

etnickej a kultúrnej samobytnosti slovenského národa a niektorí jej reprezentanti dokonca uvažovali o politickej emancipácii Slovenska. Matica sa svojím zasadzovaním za národnú emancipáciu Slovákov stala súčasťou politického zápasu, resp. faktorom spoločenského diania.⁴⁴

Turčiansky sv. Martin ako „srdce Slovenska“

Dichotómia medzi Bratislavou a Turčianskym Sv. Martinom sa prejavovala aj v polemike o tom, ktoré z týchto miest je vhodnejšie ako hlavné mesto Slovenska. V roku 1927 v súvislosti s pripravovanou reformou krajinkej správy, ktorá mala byť rozšírená na Slovensko, prebehla medzi intelektuálmi na Slovensku ešte raz diskusia o hlavnom meste Slovenska, ktorú inicioval na stránkach *Slovenských pohľadov* Fedor Ruppeldt. Spochybňoval totiž legitímnosť Bratislavy v pozícii hlavného mesta Slovenska a presadzoval návrat k Turčianskemu sv. Martinu, ktorý prirovnával k „srdcu Slovenska“.⁴⁵ Ruppeldt túto myšlienku prezentoval už v roku 1919 na stránkach *Národných novín* a v samostatnej brožúre. Táto myšlienka si našla aj ďalších prívržencov medzi slovenskými umelcami a intelektuálmi – napr. maliar Janko Alexy sa k nej tiež prikláňal.⁴⁶ Janko Alexy spolu s Milošom Alexandrom Bazovským dokonca zastávali názor, že Turčiansky Sv. Martin je „srdcom“ a Bratislava len „nohami“ Slovenska.⁴⁷ Za Turčiansky Sv. Martin ako centrum Slovenska sa prihovárал aj tajomník Matice slovenskej Štefan Krčméry. Používal pritom geografické, nacionálne a historické argumenty: „Centrum musí byť centrom. Musí byť stredobodom i zemepisne i premávkovo... Musí byť rýdzeho slovenského charakteru... Martin, kto-

⁴⁴ ROLKOVÁ, Natália: *Matica slovenská v kontexte národno-štátnych koncepcií v 1. ČSR. Dizertačná práca*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2009, s. 187 – 198.

⁴⁵ RUPPELDT, Fedor: „Srdce národa“. *Slovenské pohľady*, 43, 1927, č. 1 – 2, s. 73 – 74, 76 – 77.

⁴⁶ ALEXY, Janko: *Život nie je majáles*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1956, s. 135.

⁴⁷ Slovenská národná knižnica – Literárny archív, o. f. 153 (Alexyovci), Sign. 153 AN 6, list č. 13.

*ry bol prirodzeným centrom Slovenska, ak má podmienky rýchleho vývinu primerane novým časom, musí ním ostať i naďalej.*⁴⁸

Obhajobu Bratislavy ako hlavného mesta Slovenska na seba prevzal paradoxne český profesor Albert Pražák, ktorý v tom čase pôsobil na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského. Uznával však časť Ruppeldtovej argumentácie, že by bolo vhodné, aby sa hlavné mesto Slovenska nachádzalo v jeho strede a bolo obklopené rýdzo slovenským obyvateľstvom.⁴⁹

„Turčiansky sv. Martýr“ – úskalia umeleckého života v martinskom prostredí

Keď sa Janko Alexy presťahoval na dva roky do Turčianskeho Sv. Martina a bez problémov tam spolu s Milošom Alexandrom Bazovským získali ateliéry, hneď si všimol niekoľko základných rozdielov, ktoré by na prvý pohľad mohli byť pre slovenského výtvarníka práve bonusom: „*Dobre sa tu pracovalo, až radosť. Mali sme na dosah ruky Oravu, Liptov, v meste ticho bolo, ani stopy po bohémstve.*“ Alexy si po večeroch vždy podeloval o umení s Milošom Alexandrom Bazovským a vzájomne si podrobili svoje diela kritike. Napriek viacerým pozitívam tichého martinského prostredia Alexy dospel po dvojročnej skúsenosti k záveru, že Turčiansky Sv. Martin predsa len nie je vhodný pre umeleckú tvorbu, pretože „*v Martine je človek predsa len bez kontaktu so svetom.*“⁵⁰ Tichosť a periférnosť Turčianskeho Sv. Martina tak bola v konečnom dôsledku pre výtvarníka nevyhovujúca, ak nechcel

⁴⁸ KRČMĚRY, Štefan: *Martin*. Národné noviny, 50, 1919, č. 61, s. 1. Najviac sa problematike hlavného mesta venoval Fedor Ruppeldt sériou článkov v *Národných novinách* a v *Slovenských pohľadoch*. Pozri RUPPELDT, Fedor: *Otázka hlavného mesta*. Národné noviny, 50, 1919, č. 114, s. 3; č. 116, s. 3; č. 120, s. 3; č. 125, s. 3 – 4; č. 127, s. 3.

⁴⁹ A. P. (PRAŽÁK, Albert): *FEDOR RUPPELDT* (»Srdce Slovenska« v *Sl. Pohľadech* 1927 č. 1 a 2, »Centrum Slovenska« v *Lid. Novinách* dne 3. března 1927). Bratislava 1. Bratislava : Učená společnost Šafaříkova, 1927, s. 112 – 113.

⁵⁰ Slovenská národná knižnica – Literárny archív, o. f. 153 (Alexyovci), Sign. 153 AO 6, *Mozaiky*, s. 289.

stratiť kontakt s inými výtvarníkmi a umelcami. Podobné pocity ako Alexy zažíval už pred ním v martinskom prostredí básnik a redaktor Ján Smrek, ktorý v jednom zo svojich listov žartovne premenoval Turčiansky Sv. Martin na „*Turčiansky Sv. Martýr*“, čím chcel dať najavo, ako v ňom trpí kvôli svojej odlúčenosti od bratislavských priateľov.⁵¹

Košice – kultúrne centrum východného Slovenska

V Košiciach bola pre Slovákov aj po vzniku ČSR v roku 1918 oveľa horšia národnostná situácia ako v Bratislave: „*V roku 1919 boli Košice oveľa viac neslovenské ako Prešporok, kde sa slovenský duch omnoho intenzívnejšie prebúdzal medzi mládežou a staršou generáciou. V Košiciach ešte i po zrode ČSR ukazovala sa iba hrstka vlastenecky cítiacich Slovákov z radov inteligencie, i keď okolie mesta bolo celkom slovenské.*“⁵²

Pred prvou svetovou vojnou v Košiciach nevychádzal ani jeden slovenský časopis a o vydávaní slovenských kníh sa nedalo ani hovoriť, kým v Bratislave vychádzali aspoň týždenníky a mesačníky po slovensky. Keď do Košíc prišli slovenskí a českí štátni zamestnanci prevziať úrady, školy a banky, domáce maďarské obyvateľstvo ich „*zúrivo napádalo*“.⁵³ Vznikom ČSR vzrástol význam Košíc ako mesta, pretože okrem funkcie kultúrneho centra východného Slovenska a do istej miery aj Podkarpatskej Rusi, Košice na seba prevzali aj funkcie správneho, vojenského, hospodárskeho a dopravného centra východného Slovenska.⁵⁴ Mestský charakter Košíc umocňovala prítomnosť širokej škály lokálov vrátane kaviarní a barov. Centrom slovenskej a českej spoločnosti v Košiciach sa stala kaviareň Slávia.⁵⁵

⁵¹ Slovenská národná knižnica – Literárny archív, o. f. Jozef Nižnánsky, list J. Smreka J. Nižnánskemu z 29. mája 1926.

⁵² HOZA, Štefan: *Ja svoje srdce dám. Zv. 2.* Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989, s. 131.

⁵³ Tamže, s. 131 – 133.

⁵⁴ FICERI, Ondrej: *Potrianonské Košice.* Bratislava : Veda, 2019, s. 139.

⁵⁵ JARINKOVIČ, Martin a kol.: *Košice 1918 – 1938 : zrod metropoly východného Slovenska.* Košice : Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív v Košiciach, 2018, s. 137 – 138.

V oblasti slovenského kultúrneho života museli Košice dobiehať to, čo bolo v Bratislave už samozrejmosťou. Slovenskí kultúrne pracovníci museli v Košiciach ešte roky bojovať „so zatuchnutým pseudodžentríctvom domáceho obyvateľstva“. Rozrastaniu slovenského kultúrneho života do istej miery bránil aj český element v meste, ktorý si zakladal spolky na českom základe. Zložitú národnostnú situáciu v Košiciach dokresľovali aj dvojjazyčné slovensko-maďarské označenia obchodov napriek skutočnosti, že v meste každý po slovensky rozumel. Väčšiemu presadeniu slovenského živlu v Košiciach bránila aj skutočnosť, že v meste nebola založená nijaká vysoká škola, ktorá by do mesta priťahla „mladú slovenskú generáciu, ktorá „by bola osviežila stuchnuté maďarónske prostredie v duchu československej štátnosti“.⁵⁶ Negatívne dôsledky maďarizácie sa v meste prejavovali aj tým, že aj slovenským rodinám bola bližšia opereta maďarského divadla ako predstavenia SND. Situáciu v Košiciach čiastočne zlepšovalo vydávanie denníka *Slovenský východ* (od roku 1919), týždenníka *Slovenský ľud* (od roku 1921) a od roku 1927 aj literárno-spoločenského obrázkového mesačníka *Vesna*.⁵⁷ Slovenskí spisovatelia v Košiciach boli v zúfalom postavení: „... nikde na Slovensku nebolo vidieť tolko slovenských spisovateľov predávať svoje knihy, debuty po kaviarňach ako podomový obchodník ľudové výšivky, ako práve v Košiciach.“⁵⁸

Na druhej strane treba skonštatovať, že Košice v 20. rokoch 20. storočia boli mestom, ktorého kultúrny život bol porovnateľný s akýmkoľvek iným európskym mestom rovnakej veľkosti. Ako kultúrne centrum východu ČSR Košice predstavovali typický stredoeurópsky zlepenec konfesií a národností. Veľký zlom v tomto smere znamenal vznik ČSR, ktorý so sebou priniesol príchod českých úradníkov lojálnych pražskému centru.⁵⁹ Jedným z nich bol aj mladý právnik Josef

⁵⁶ HOZA, Štefan: *Ja svoje srdce dám*. Zv. 2. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989, s. 133 – 136.

⁵⁷ Tamže, s. 136 – 137.

⁵⁸ Tamže, s. 144 – 145.

⁵⁹ BARTOŠOVÁ, Zuzana: *Medzivojnové Košice ako centrum umeleckého diania*. In: *Košická moderna a jej presahy*. Eds. Z. Bartošová – L. Lešková. Košice : Východoslovenská galéria, 2013, s. 43.

Polák, ktorého meno sa neodmysliteľne spája so vznikom Východoslovenského múzea a s podporovaním zoskupenia výtvarníkov známeho ako Košická moderna.

Východoslovenské múzeum

Pôdu na vznik Východoslovenského múzea v Košiciach pripravil už spomínaný Josef Polák, ktorý Košice navštívil už začiatkom roka 1919 a začal sa intenzívne zaujímať o tamojšie muzeálne zbierky. Onedlho, 9. marca 1919, bol poverený viesť Východoslovenské múzeum, ktoré svojou činnosťou nadviazalo na zaniknuté župné múzeum. J. Polák sa pri svojom riadení Východoslovenského múzea preukázal ako vynikajúci správca a manažér. Napriek tomu, že nedisponoval adekvátnym vzdelaním na vykonávanie takejto funkcie, bol typom kozmopolitného intelektuála. V 20. rokoch intenzívne budoval zbierky múzea, a to aj napriek rozličným prekážkam: nedisponoval napríklad ani platom riaditeľa a o dotácie štátu musel žiadať vždy nanovo a dodržiavať pritom zložitý administratívny postup. Východoslovenské múzeum totiž bolo štátne múzeum, ktoré na jednej strane od roku 1921 podliehalo pod právomoc Ministerstva školstva a národnej osvety,⁶⁰ no súčasne situáciu z formálneho hľadiska komplikovala skutočnosť, že sa nachádzalo na Slovensku, ktoré malo istú obmedzenú formu samosprávy. V tejto súvislosti treba podotknúť, že Východoslovenské múzeum bolo prvým a na dlhú dobu aj jediným štátnym múzeom v Československu.⁶¹

V rámci Východoslovenského múzea vznikla vďaka Josefovi Polákovi aj grafická škola, ktorá bola počas svojej existencie v rokoch 1921 – 1927 prístupná širokej verejnosti. Jej vedením poveril maliara Eugena Króna.⁶² Bez Polákových aktivít by Košice v medzivojnovom obdo-

⁶⁰ V tom čase ešte neexistovalo samostatné ministerstvo kultúry a táto oblasť spadala do kompetencií Ministerstva školstva a národnej osvety.

⁶¹ VESELSKÁ, Magda: *Muž, který si nedal pokoj*. Praha : Židovské muzeum, 2005, s. 27.

⁶² BARTOŠOVÁ, Zuzana: *Medzivojnové Košice ako centrum umeleckého diania*. In: *Košická moderna a jej presahy*. Eds. Z. Bartošová – L. Lešková. Košice : Východoslovenská galéria, 2013, s. 44.

bí nezískali status významného umeleckého centra nielen v domácom, ale i európskom kontexte. Východoslovenské múzeum pod jeho vedením usporiadalo v 20. rokoch okolo stovky výstav. Prostredníctvom týchto výstav prezentoval aj aktuálnu tvorbu moderne a avantgardne orientovaných osobností a zoskupení.⁶³

Košická moderna

V Košiciach 20. rokov 20. storočia sa etabloval jedinečný umelecký fenomén, ktorý nesie označenie Košická moderna. V širšom poňatí sa môže chápať ako súhrnné označenie celkového umeleckého diania v Košiciach v tomto období. V užšom zmysle tento pojem reprezentuje voľné zoskupenie moderne a avantgardne orientovaných výtvarných umelcov, ktorí v tom čase pôsobili a tvorili v Košiciach. Tolerancia a sloboda masarykovskej ČSR umožnili vytvorenie ideálnych podmienok pre umeleckú tvorbu nielen domácich výtvarných umelcov,⁶⁴ ale aj maďarských a českých umelcov.⁶⁵ Vytvorila sa tak zdravá multikulturná atmosféra, v ktorej sa domáca tradícia premiešavala s prínosom migrujúcich umelcov.⁶⁶ Dôležitým spojovacím činiteľom a mecénom výtvarníkov Košickej moderny bol Josef Polák a v širšom zmysle do Košickej moderny patrili aj viacerí architekti, filozofi, divadelníci a spisovatelia.⁶⁷ Výstavné priestory maliarom Košickej moderny poskytl Východoslovenské múzeum.⁶⁸ Košická moderna súčasne dobre reprezentuje model stredoeurópskej moderny, v rámci ktorého pre potreby

⁶³ Tamže, s. 70.

⁶⁴ Anton Jaszusch, Eugen Krón a Konštantín Bauer.

⁶⁵ Alexander Bortnyik, Gejza Schiller a František Foltýn.

⁶⁶ *Košická moderna – fenomén dvadsiatych rokov 20. storočia*. Dostupné na: <http://www.gmb.sk/sk/news/view/170>.

⁶⁷ Spomedzi architektov spomeňme Lajosa Kozmu, Bohumíra Kozáka a Ľudovíta Oelschlägera, z filozofov Jánosa Máczu a spisovateľov Sándora Máraia.

⁶⁸ BURDZIŇSKI, Michal: *Príťažlivosť Košíc a rotácia umelcov*. In: *Košická moderna. Umenie Košíc v dvadsiatych rokoch 20. storočia*. Ed. Z. Kiss-Szemán. Košice : Východoslovenská galéria, 2013, s. 336.

miestneho prostredia pracovali umelci so slovenským, maďarským, židovským, ruským a českým pôvodom prostredníctvom umenia s medzinárodným tvaroslovím.⁶⁹

Východoslovenské národné divadlo

V Košiciach došlo 8. februára 1924 k založeniu samostatnej košickej divadelnej scény – Východoslovenského národného divadla (VSND), keď bolo založené Družstvo VSND, ktoré malo 11. apríla 1924 ustanovujúce zhromaždenie. VSND malo päťdesiatčlenný činoherný a spevoherný súbor a dvadsaťštyričlenný orchester. Po otvorení sezóny 1924/1925, ktoré sa konalo 13. septembra 1924, VSND hralo prevažne české hry a operety, čím vznikla popri po česky hrajúcom SND ďalšia česká scéna na Slovensku. S narastajúcimi finančnými ťažkosťami sa stále viac dostávala do popredia otázka, prečo sa hrá po česky a prečo sa slovenskí kultúrni činitelia nepostarajú o to, aby sa aspoň činohra hrala po slovensky. Prvé dve sezóny viedlo VSND Družstvo VSND, no v ďalších sezónach ho zadalo súkromným podnikateľom.

Vo VSND bola permanentne zlá finančná situácia a často neboli finančné prostriedky ani na vyplatenie gáží umelcom a technickému personálu. Ani súkromno-podnikateľský systém nedokázal zachrániť divadlo pred zánikom v sezóne 1929/1930. Príklad košického VSND a bratislavského SND ukázal, že družstevný a ani súkromno-podnikateľský systém nie je vhodný pre divadelné inštitúcie tohto typu. Košice po rozpustení VSND a odchode posledného riaditeľa – súkromného podnikateľa Karla Želenského v roku 1930 ostali sedem rokov bez stáleho divadla. V roku 1937 Antonín Drašar založil v Košiciach filiálku SND – opäť pod názvom VSND, ktorá bola slávnostne otvorená 2. septembra 1937.⁷⁰

⁶⁹ KÓKAI, Károly: *Košická moderna v umení Strednej Európy*. In: *Košická moderna. Umenie Košíc v dvadsiatych rokoch 20. storočia*. Ed. Z. Kiss-Szemán. Košice : Východoslovenská galéria, 2013, s. 334.

⁷⁰ HOZA, Štefan: *Ja svoje srdce dám. Zv. 2*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989, s. 116 – 117, 160.

Rozhlasové vysielanie v Košiciach

V roku 1927 sa začalo rozhlasové vysielanie aj v Košiciach. Rozhlasové vysielanie košickej odbočky Radiojournalu bolo spustené 17. apríla 1927 takmer bez pomoci pražského ústredia. Košickému štúdiu síce chýbalo kvalitné telekomunikačné vybavenie, no tento deficit kompenzovalo vlastnou invenciou a nadšením. Dramatické relácie pripravoval ochotnícky súbor, ktorý bol prvým svojho druhu v Československu. Košické štúdio má v tomto smere prvenstvo na Slovensku, pretože 14. marca 1929 odvysielalo prvú pôvodnú slovenskú rozhlasovú hru *Sukničkár*, ktorú autorsky pripravil Jozef Joštiak.⁷¹

Prvý jazykovedný časopis *Slovenská reč*

S košickým prostredím sú späté aj počiatky vydávania prvého slovenského jazykovedného časopisu *Slovenská reč*. Tento časopis bol bezprostrednou reakciou na mierne čechizujúce *Pravidlá slovenského pravopisu* z roku 1931. Ako „mesačník pre záujmy spisovného jazyka“ začal vychádzať v roku 1932 v Košiciach zásluhou tamojších matičných pracovníkov, ale od roku 1933 ho začala vydávať Matica slovenská v Turčianskom sv. Martine. Vedúcim redaktorom bol Henrich Bartek. *Slovenská reč* mala v slovenskej kultúrnej verejnosti značný ohlas a jej význam spočíval v stabilizovaní normy spisovnej slovenčiny.⁷²

⁷¹ DRAXLER, Vladimír: *Slovenské rozhlasové vysielanie v rokoch 1926 – 1938*. In: *Od osmičky k osmičke. Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. Ed. J. Rogulová. Bratislava : Historický ústav SAV, 2009, s. 143.

⁷² *Slovenská reč* sa pridržala týchto zásad: 1. Treba zvýšiť úroveň používania spisovnej slovenčiny, predovšetkým odstrániť jazykové chyby a cudzie prvky, najmä bohemizmy a germanizmy. 2. V slovnej zásobe sa majú zachovávať domáce prvky, nové slová sa majú tvoriť domácimi slovotvornými postupmi. Treba sa vyhýbať preberaniu slov z češtiny a z nemčiny. 3. Vo fonetike, gramatike a pravopise dodržiavať tzv. matičný úzus, t. j. *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* z r. 1919 s úpravami Jozefa Škultétyho. KAČALA, Ján: *Spisovná slovenčina v 20. storočí*. Bratislava : Veda, 1998, s. 34 – 35; RUŽIČKA, Jozef: *Spisovná slovenčina v Československu*. Bratislava : Vydavateľstvo Slo-

Vysoká škola technická M. R. Štefánika v Košiciach

V oblasti vysokého školstva boli 30. roky poznačené tiež zápasom za vybudovanie slovenskej vysokej školy technickej, za ktoré sa postavili takmer všetky relevantné slovenské politické, spoločenské a kultúrne subjekty. Požiadavka vybudovania vysokej školy technickej na Slovensku spájala obidva vtedajšie slovenské politické tábory – autonomistov aj zástancov unitárneho štátu.⁷³ Kampane za zriadenie techniky organizovali aj Zväz slovenského študentstva, Matica slovenská a Slovenská liga. Po zapojení profesora brnianskej techniky Jura Hronca a založení Akčného výboru pre dobudovanie slovenských vysokých škôl bola kampan nakonec úspešná: 25. júna 1937 vláda zriadila Vysokú školu technickú M. R. Štefánika, pričom za sídlo vybrala Košice. Profesorský zbor sa zišiel 4. augusta 1938.⁷⁴ Kvôli turbulentným udalostiam jesene 1938, ktoré okrem iného 2. novembra 1938 vyústili aj do Viedenskej arbitráže, sa napokon výučba na Vysokej škole technickej v Košiciach nemohla ani začať, pretože Košice pripadli Maďarsku. Výučba v akademickom roku 1938/1938 sa preto musela začať 5. decembra 1938 v provizórnych podmienkach v martinskom prostredí. V roku 1939 došlo k premenovaniu školy na Slovenskú vysokú školu technickú a jej sídlo sa presunulo do Bratislavy. Aj na príklade počiatkov Slovenskej vysokej školy technickej si môžeme overiť skutočnosť, že v medzivojnovom období boli v pozícii kultúrnych centier Bratislava, Turčiansky Sv. Martin a Košice.⁷⁵

venskej akadémie vied, 1970, s. 65 – 67; ŽIGO, Pavol: *Tendencie v spisovnej slovenčine v medzivojnovom období*. In: *Od osmičky k osmičke. Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. Ed. J. Roguľová. Bratislava : Historický ústav SAV, 2009, s. 111.

⁷³ Až na pár výnimiek: napr. dr. Ivan Déer ako minister školstva a národnej osvety jej zriadenie nepovažoval za potrebné.

⁷⁴ JOHNSON, Owen Verne: *Slovakia 1918 – 1938 : education and the making of a nation*. Boulder : East European Monographs, 1985, s. 260 – 262; KÁZMEROVÁ, Ľubica: *K vývinu štruktúry školstva na Slovensku v rokoch 1918 – 1939*. In: *Slovensko v Československu (1918 – 1939)*. Eds. V. Bystrický – M. Zemko. Bratislava : Veda, 2004, s. 439.

⁷⁵ Štúdia je publikačným výstupom grantu VEGA 1/0139/21 *Slovenský intelektuál na križovatke tradície a moderny*.

Literatúra a pramene

- ALEXÝ, Janko: *Život nie je majáles*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1956.
- A. P. (PRAŽÁK, Albert): *FEDOR RUPPELDT* (*»Srdce Slovenska«* v *Sl. Pohľadoch* 1927 č. 1 a 2, *»Centrum Slovenska«* v *Lid. Novinách* dne 3. března 1927). Bratislava 1. Bratislava : Učená spoločnosť Šafaříkova, 1927, s. 112 – 113.
- Archív výtvarného umenia Slovenskej národnej galérie, o. f. Jozef Pospíšil, Sign. 6 A 30, Združenie slovenských umelcov, Bratislava, 1931 – 1939.
- BARTLOVÁ, Alena: *Podiel dramatického umenia na premene slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2009*. 14. Brno – Bratislava : Česko-slovenská komisia historikov, 2009, s. 313 – 326.
- BARTOŠOVÁ, Zuzana: *Medzivojnové Košice ako centrum umeleckého diania*. In: *Košická moderna a jej presahy*. Eds. Z. Bartošová – L. Lešková. Košice : Východoslovenská galéria, 2013, s. 42 – 94.
- BENKA, Martin: *Za umením : spomienky a úvahy*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1958.
- BRTÁŇ, Rudo. *Z črpáka spomienok*. In: *Janko Jesenský v kritike a spomienkach*. *Sborník*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1955, s. 293.
- BURDZIŇSKI, Michal: *Príťažlivosť Košíc a rotácia umelcov*. In: *Košická moderna. Umenie Košíc v dvadsiatych rokoch 20. storočia*. Ed. Z. Kiss-Szemán. Košice : Východoslovenská galéria, 2013, s. 336 – 346.
- DRAXLER, Vladimír: *Slovenské rozhlasové vysielanie v rokoch 1926 – 1938*. In: *Od osmičky k osmičke. Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. Ed. J. Roguľová. Bratislava : Historický ústav SAV, 2009, s. 137 – 152.
- FICERI, Ondrej: *Potrianonské Košice*. Bratislava : Veda, 2019.
- GAŠPAR, J. Tido: *Pamäti II*. Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2004.
- Hanba československej Bratislavy. Nemáme zmyslu pre kultúru a umenie?! – Krčmy kvitnú, koncerty, divadlá hynú*. Slovenský denník, 9, 9. mája 1926, č. 108, s. 2.
- HOZA, Štefan: *Ja svoje srdce dám*. *Zv. 2*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989.
- HRUŠOVSKÝ, Igor: *Mladá pokroková veda a davisti*. In: *DAV. Spomienky a štúdie*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1965, s. 414.

- HRUŠOVSKÝ, Ján: *Umelci a bohémi*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1963.
- JARINKOVIČ, Martin a kol.: *Košice 1918 – 1938 : zrod metropoly východného Slovenska*. Košice : Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív v Košiciach, 2018.
- JOHNSON, Owen Verne: *Slovakia 1918 – 1938 : education and the making of a nation*. Boulder : East European Monographs, 1985.
- KAČALA, Ján: *Spisovná slovenčina v 20. storočí*. Bratislava : Veda, 1998.
- KAMENEC, Ivan: *Rozvoj a orientácia slovenskej kultúry v rokoch 1918 – 1938*. Historický časopis, 27, 1979, č. 2, s. 169 – 192.
- KÁZMEROVÁ, Ľubica: *K vývinu štruktúry školstva na Slovensku v rokoch 1918 – 1939*. In: *Slovensko v Československu (1918 – 1939)*. Eds. V. Bystrický – M. Zemko. Bratislava : Veda, 2004, s. 417 – 443.
- KÓKAI, Károly. *Košická moderna v umení Strednej Európy*. In: *Košická moderna. Umenie Košíc v dvadsiatych rokoch 20. storočia*. Ed. Z. Kiss-Szemán. Košice : Východoslovenská galéria, 2013, s. 324 – 334.
- Košická moderna – fenomén dvadsiatych rokov 20. storočia*. Dostupné na: <http://www.gmb.sk/sk/news/view/170>.
- KRČMÉRY, Štefan: *Hlad*. Národné noviny, 51, 1920, č. 41, s. 1.
- KRČMÉRY, Štefan: *Martin*. Národné noviny, 50, 1919, č. 61, s. 1.
- KRČMÉRY, Štefan: *Program matice*. Národné noviny, 50, 1919, č. 125, s. 1.
- KRČMÉRY, Štefan: *Slovenská Matica*. Národné noviny, 50, 1919, č. 39, s. 1.
- MANNOVÁ, Elena – DUDEKOVÁ, Gabriela: *Komu patrí Bratislava? Multietnické mesto ako miesto lokálnej, národnej a nadnárodnej reprezentácie*. In: *Medzi provinciou a metropolou. Obraz Bratislavy v 19. a 20. storočí*. Ed. G. Dudeková. Bratislava : Prodama, 2012, s. 19 – 21.
- Martinské slávnosti. Druhý deň. Valné zhromaždenie Matice slovenskej*. Národné noviny, 51, 1920, č. 194, s. 1.
- MATUŠTÍK, Radislav: *Ludovít Fulla*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenského fondu výtvarných umení, 1966.
- Na besede u maliara L. Fullu*. Slovenský denník, 12, 1929, č. 277a, s. 8.
- Niektoré predpoklady vedeckej práce na Slovensku*. In: *Áno a nie. Sborník 1938*. Eds. M. Bakoš – K. Šimončíč. Bratislava : Spolok slovenských spisovateľov, 1938, s. 310 – 312.
- ROLKOVÁ, Natália: *Matica slovenská v kontexte národno-štátnych koncepcií v 1. ČSR. Dizertačná práca*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2009, s. 187.

- RUPPELDT, Fedor: *Otázka hlavného mesta*. Národné noviny, 50, 1919, č. 114, s. 3; č. 116, s. 3; č. 120, s. 3; č. 125, s. 3 – 4; č. 127, s. 3.
- RUPPELDT, Fedor: „*Srdce národa*“. Slovenské pohľady, 43, 1927, č. 1 – 2, s. 73 – 74, 76 – 77.
- RUŽIČKA, Jozef: *Spisovná slovenčina v Československu*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1970.
- SALNER, Peter: *Bratislavské kaviarne a viechy*. Bratislava : Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2006.
- Slovenská národná knižnica – Literárny archív, o. f. 153 (Alexyovci), Sign. 153 AN 6, list č. 13.
- Slovenská národná knižnica – Literárny archív, o. f. 153 (Alexyovci), Sign. 153 AO 6, *Mozaiiky*.
- Slovenská národná knižnica – Literárny archív, o. f. Jozef Nižnánsky, list Jána Smreka Jožovi Nižnánskemu z 29. mája 1926.
- Slovenský národný archív, f. Krajinský úrad, k. 52, inv. č. 78.
- SMREK, Ján: *Boľavý slovensko-umelecký problém*. Národné noviny, 52, 1921, č. 161, s. 1.
- SMREK, Ján: *Poézia, moja láska. Spomienok kniha prvá (1920 – 1930)*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989.
- VESELSKÁ, Magda: *Muž, ktorý si nedal pokoj*. Praha : Židovské muzeum, 2005.
- ŽIGO, Pavol: *Tendencie v spisovnej slovenčine v medzivojnovom období*. In: *Od osmičky k osmičke. Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. Ed. J. Roguľová. Bratislava : Historický ústav SAV, 2009, s. 109 – 116.

Autori príspevkov

Doc. PhDr. Dana Baláková, PhD.

Katedra slovenského jazyka a literatúry

Filozofická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku

Doc. Mgr. Peter Darovec, PhD.

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.

Katedra slovenského jazyka a teórie komunikácie

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Anna Gálisová, PhD.

Katedra slovenského jazyka a komunikácie

Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

Mgr. Miloš Horváth, PhD.

Katedra slovenského jazyka a teórie komunikácie

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. Mgr. Martina Ivanová, PhD.

Inštitút slovakistiky a mediálnych štúdií

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove

Mgr. Juraj Janto, PhD.

Katedra etnológie

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. PhDr. Zuzana Kákošová, CSc.

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PaedDr. Jana Kesselová, CSc.

Inštitút slovakistiky a mediálnych štúdií

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove

Doc. PhDr. Viera Kováčová, PhD.

Katedra slovenského jazyka a literatúry

Filozofická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku

Doc. PhDr. Jana Pekarovičová, PhD.

Studia Academica Slovaca – centrum pre slovenčinu ako cudzí jazyk

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Daniela Slančová, CSc.

Inštitút slovakistiky a mediálnych štúdií

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove

Mgr. Veronika Svoradová, PhD.

Studia Academica Slovaca – centrum pre slovenčinu ako cudzí jazyk

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Peter Tollarovič, PhD.

Studia Academica Slovaca – centrum pre slovenčinu ako cudzí jazyk

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mons. prof. ThBibl. Lic. ThDr. Anton Tyrol, PhD.

Teologický inštitút Spišské Podhradie

Teologická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku

Mgr. Michal Uhrin, PhD.

Katedra etnológie

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Lujza Urbancová, PhD.

Katedra slovenského jazyka a komunikácie

Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

Doc. Mgr. Martin Vašš, PhD.

Katedra slovenských dejín

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Aneta Világi, PhD.

Katedra politológie

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD.

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Jana Výškrabková, PhD.

Studia Academica Slovaca – centrum pre slovenčinu ako cudzí jazyk

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave